

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

(Greek Sociological Review)

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΣ

<http://www.hellenicsociology.gr/el>

Η Κοινωνιολογική Επιθεώρηση διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή, στην οποία συμμετέχουν οι: Χρύσα Ζάχου, Σωκράτης Κονιόρδος (διευθυντής), Νίκος Φωτόπουλος και Μανώλης Αλεξάκης (βιβλιοκρισίες). Γλωσσική επιμέλεια τεύχους: Άννα Βακάλη

Την Κοινωνιολογική Επιθεώρηση στηρίζει Επιστημονική Επιτροπή που απαρτίζουν οι:

Αντωνοπούλου, Μαρία – Καθηγήτρια,
Πάντειο Παν.

Δεμερτζής, Νίκος – Καθηγητής ΕΚΠΑ

Κασίμης, Μπάμπης – Καθηγητής, Γεωπονικό
Παν.

Κοκοσαλάκης, Νίκος – Ομότιμος Καθηγητής,
Παν. Liverpool,

Κονιαβίτης, Θωμάς – Ομότιμος Καθηγητής,
Πάντειο Παν.

Κούση, Μαρία – Καθηγήτρια, Παν. Κρήτης
Κύρτσος, Αλέξανδρος-Ανδρέας – Καθηγητής
ΕΚΠΑ

Λιανός, Μιχάλης – Καθηγητής, Παν. Rouen,
Γαλλία

Μιχαϊλάκης, Δημήτρης – Καθηγητής, Παν.
Linköping Σουηδία

Μουζέλης, Νίκος – Ομότιμος Καθηγητής,
LSE/Παν. Λονδίνου Μεγάλη Βρετανία

Νίνα-Παζαρχή, Ελένη – Καθηγήτρια, Παν.
Πειραιά

Παναγιωτοπούλου, Ρόη – Καθηγήτρια, ΕΚΠΑ
Παπακώστας, Απόστολος – Καθηγητής, Παν.
Södertörn, Σουηδία

Τασσόγλου, Εύη – Καθηγήτρια, Saint Mary's
University, Halifax, Καναδάς

Τάτσης, Νίκος – Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Τσάρτας, Πάρις – Καθηγητής, Παν. Αιγαίου

Τσουκαλάς, Κων/νος – Ομότιμος Καθηγητής,
ΕΚΠΑ

Φελλάς, Κωνσταντίνος – Καθηγητής, Παν.
Λευκωσίας Κύπρος

Χριστάκης, Νικόλας Α. – Καθηγητής, Παν.
Yale, ΗΠΑ

Ex officio τα μέλη του ΔΣ της ΕΚΕ:

Ζάχου, Χρύσα – Επίκ. Καθηγήτρια, American
College of Greece-Deree

Κονιόρδος, Σωκράτης – Αναπ. Καθηγητής,
Παν. Κρήτης

Κυρίδης, Αργύρης – Καθηγητής, ΑΠΘ

Λελεδάκης, Άκης – Επίκ. Καθηγητής, Πάντειο
Παν.

Μαράτου-Αλιπράντη, Λάουρα – Ερευνήτρια
Α', ΕΚΚΕ

Μαυρίδης, Ηρακλής – Λέκτορας, Πάντειο
Παν.

Φωτόπουλος, Νίκος – Επίκ. Καθηγητής, Παν.
Δυτικής Μακεδονίας

Χάλαρης, Γιώργος – Αναπλ. Καθηγητής, Παν.
Κρήτης

Χαλκιά, Αλεξάνδρα – Αναπλ. Καθηγήτρια,
Πάντειο Παν.

Η Κοινωνιολογική Επιθεώρηση εκδίδεται από τον εκδοτικό οίκο «ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ», με υπεύθυνο τον Πέτρο Παπασαραντόπουλο, <http://www.epikentro.gr>.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Κοινωνιολογική Επιθεώρηση</i> – Ένα νέο περιοδικό	7
Εισαγωγή στο τεύχος	8

ΑΦΙΕΡΩΜΑ: Η «ΚΡΙΣΗ»

ΘΩΜΑΣ ΚΟΝΙΑΒΙΤΗΣ	Απαντήσεις στις ερωτήσεις για την κρίση	11
ΝΙΚΟΣ ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗΣ	Μια κοινωνιολογική ματιά στην «κρίση»	23
ΜΑΡΙΑ ΚΟΥΣΗ	Η πανελλαδική εκστρατεία κατά των μνημονίων & των πολιτικών λιτότητας	33
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ-ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΥΡΤΣΗΣ	Χρηματοοικονομικές προελεύσεις της ελληνικής παράνομιας	43
ΜΑΡΙΑ ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ	Το κοινωνικό κράτος σε κρίσιμη καμπή	57
ΜΗΝΑΣ ΣΑΜΑΤΑΣ	Από την «κρίσεολογία» σε μια παρεμβατική	71
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Χ. ΤΑΤΣΗΣ	Ένα αναστοχαστικό κείμενο για την «κρίση»	81

ΑΡΘΡΑ

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ	Λήψη αποφάσεων & το υποκείμενο. Μία τετραπλή τυπολογία	89
ΒΑΣΙΛΗΣ ΡΩΜΑΝΟΣ	Το ζήτημα της διάνοιξης του κόσμου στην ερμηνευτική του Charles Taylor	105
ΜΙΧΑΛΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ & ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ	«Εδώ έχει ανώτερο επίπεδο παιδιών, δεν υπάρχουν αποκλίσεις από τον κανόνα». Ηθική τοπογραφία των εφήβων της 'μεσαίας' τάξης	131
ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ	Κοινωνική συνοχή στην ελληνική κοινωνία της οικονομικής κρίσης	155

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Elliott, A. and Turner, B. S. (2012), *On Society*, Cambridge: Polity Press
-ΝΙΚΟΣ ΤΑΤΣΗΣ 181

ABSTRACTS IN ENGLISH 183

ΟΔΗΓΙΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ 189

Κοινωνιολογική Επιθεώρηση – Ένα νέο περιοδικό

Η Κοινωνιολογική Επιθεώρηση (ΚΕ) αποτελεί μία προσπάθεια της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ) να δημιουργήσει ένα αμιγώς κοινωνιολογικό περιοδικό στη χώρα μας, ανταποκρινόμενη στη χρόνια έλλειψη διεξόδου για την κοινοποίηση και δημοσίευση της κοινωνικο-επιστημονικής παραγωγής, όπως και της ανταλλαγής επιστημονικών απόψεων. Επιδίωξη είναι να αποτελέσει η ΚΕ ένα μέσο που θα ενισχύσει τόσο την προσπάθεια συγκρότησης της κοινωνιολογικής επιστήμης, όσο και την ανάδειξη της κοινωνιολογικής οπτικής και της κοινωνικής χρησιμότητας της κοινωνιολογίας.

Η Κοινωνιολογική Επιθεώρηση διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή (ΣΕ) και επικουρείται από μία ευρύτερη Επιστημονική Επιτροπή. Επιδίωξη της ΣΕ του περιοδικού είναι να αποτελέσει η ΚΕ ένα γενικό κοινωνιολογικό περιοδικό, το οποίο θα δημοσιεύει κοινωνικο-επιστημονικά ερευνητικά κείμενα που θα αφορούν σε πλείστες όσες όψεις του παραγόμενου στην Ελλάδα –αλλά και ευρύτερα– κοινωνιολογικού έργου. Θα επιδιωχθεί η συγκεκριμένη έκδοση να καταστεί ανάλογη των έγκυρων περιοδικών εκδόσεων αναγνωρισμένων κοινωνιολογικών εταιριών. Το περιοδικό προβλέπεται να εκδίδεται σε εξαμηνιαία βάση. Η ΚΕ θα δημοσιεύει κείμενα διαφόρων ειδικοτήτων της επιστήμης της κοινωνιολογίας, διαφορετικών και ποικίλων προσεγγίσεων και τάσεων, όπως αρμόζει στον πολύ-παραδειγματικό της χαρακτήρα. Τα κείμενα αυτά ως κοινό παρανομαστή θα έχουν την ανάδειξη της συστηματικής κοινωνιολογικής ματιάς στην εξέταση και ερμηνεία των υπό μελέτη ζητημάτων, ευρύτερα των κοινωνικών φαινομένων.

Απευθυνόμενοι στην κοινωνιολογική κοινότητα την προσκαλούμε να συνδράμει αυτή την προσπάθεια της ΕΚΕ. Αυτό μπορεί να σημαίνει την υποβολή εργασιών για δημοσίευση κατόπιν κρίσης, τη συμμετοχή στη διαδικασία αξιολόγησης κειμένων, τη διατύπωση προτάσεων για τη βελτίωση του περιοδικού, την ευρύτατη δυνατή συμμετοχή. Συνολικά ζητάμε να στηρίξει η κοινωνιολογική κοινότητα την Κοινωνιολογική Επιθεώρηση, ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί και να αντεπεξέλθει στο έργο που αναλαμβάνει να διεκπεραιώσει.

*

*

*

Εισαγωγή στο τεύχος

Το πρώτο τεύχος της *Κοινωνιολογικής Επιθεώρησης* ασχολείται με την πρωτόγνωρη για τους περισσότερους από μας εμπειρία της κρίσης. Μίας κρίσης αρχικά οικονομικής, βαθιάς και σύμπλοκης, η οποία έχει λάβει ευρύτατα χαρακτηριστικά και επιδρά σε πλείστες όσες όψεις της καθημερινής ζωής. Η «κρίση», που έχει επιπέσει εδώ και τριάμιση χρόνια στην Ελλάδα, αλλά και αλλού στην Ευρώπη, έχει προκαλέσει ανακατατάξεις και αντιδράσεις, επιδρά πολύμορφα και αποτελεί πλέον κρίση τόσο της συστημικής όσο και κοινωνικής ενσωμάτωσης· με άλλα λόγια η κρίση είναι εξόχως κοινωνική.

Η τρέχουσα κρίση που αφορά τους πάντες έχει ήδη απασχολήσει την ακαδημαϊκή κοινότητα, τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα. Έτσι, είναι διαθέσιμες αρκετές ενδιαφέρουσες ερμηνείες και προσεγγίσεις αναφορικά με ορισμένες από τις διαστάσεις της. Υπάρχουν βέβαια αρκετά κενά καθώς ούτε η κρίση ούτε οι επιδράσεις της έχουν ολοκληρωθεί αλλά αποτελούν εξελισσόμενες διαδικασίες. Καθώς οι σχετικές εμπειρικές έρευνες δεν έχουν ακόμα εμφανιστεί παρά μόνο σε περιορισμένη κλίμακα, στις αναζητήσεις προεξάρχουν περισσότερο οι επεξεργασίες και συλλογισμοί που στηρίζονται στην πιθανολόγηση και/ή στον θεωρητικού είδους προβληματισμό.

Επιθυμώντας να συμβάλουμε και εμείς στην ανταλλαγή απόψεων και στον προβληματισμό γύρω από την κρίση απευθυνθήκαμε σε αριθμό κοινωνιολόγων προκειμένου να μας δώσουν την δική τους άποψη. Πέρα από το προφανές –μία κοινωνιολογική επιθεώρηση ασχολείται με την ανάδειξη της κοινωνιολογικής οπτικής– υπάρχει και η πραγματικότητα της εξαιρετικά περιορισμένης εκδήλωσης απόψεων απ’ αυτούς που ως βασικό τους έχουν καθήκον έχουν την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων. Απ’ αυτή την άποψη στο παρόν αφιέρωμα κατίθενται οι απόψεις επτά κοινωνιολόγων, σε ισάριθμα σύντομα κείμενα και διακρίνονται από το στοιχείο της επικαιρότητας. Οι συμμετέχοντες συγγραφείς είναι οι Θωμάς ΚΟΝΙΒΙΤΗΣ («Απαντήσεις στις ερωτήσεις για την κρίση»), Νίκος ΚΟΚΟΣΛΑΚΗΣ («Μια κοινωνιολογική ματιά στην ‘κρίση’»), Νίκος Χ. ΤΑΤΣΗΣ («Ένα αναστοχαστικό κείμενο για την ‘κρίση’»), Μαρία ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ («Το κοινωνικό κράτος σε κρίσιμη καμπή»), Αλέξανδρος-Ανδρέας ΚΥΡΤΣΗΣ («Χρηματοοικονομικές προελεύσεις της ελληνικής παράνοιας»), Μαρία ΚΟΥΣΗ («Η πανελλαδική εκστρατεία κατά των μνημονίων & των πολιτικών λιτότητας») και Μηνάς ΣΑΜΑΤΑΣ («Από την ‘κρίσεολογία’ σε μια παρεμβατική κοινωνιολογία αφύπνισης & κοινωνικής δράσης»).

Από τους ομότεχνούς μας ζητήθηκε να ανταποκριθούν στο πρόβλημα της κρίσης με τον τρόπο που η καθεμία και ο καθένας τους έκρινε πιο πρόσφορο. Να καταθέσουν τις απόψεις τους δίνοντας το στίγμα τους αναφορικά με την κρίση συγγράφοντας περιορισμένα σε έκταση κείμενα, ώστε να διευκολυνθεί η πολυφωνία, Στους συγγραφείς τέθηκαν ορισμένα ερωτήματα, στα οποία, αμέσως ή εμμέσως ανταποκρίθηκαν. Οι ερωτήσεις που τους τέθηκαν είναι οι εξής:

1. Από πού προήλθε η σημερινή κρίση τόσο διεθνώς, όσο και ειδικότερα στην Ελλάδα; (Ποιοι παράγοντες συντέλεσαν στη δημιουργία της σημερινής κρίσης τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς;)
2. Σε τι ακριβώς συνίσταται η κρίση;
3. Ποια η σημασία της κρίσης αυτής για το παρόν και το μέλλον του καπιταλισμού;
4. Τι σημαίνει η σημερινή κρίση για την ανάπτυξη, την κοινωνική συνοχή και την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση;
5. Ποια θεωρείτε τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά της κρίσης για την Ελλάδα; Πώς επιδρά η κρίση στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων;
6. Κατά ποια έννοια ή τρόπο μεταβάλλει η κρίση και οι αντιδράσεις απέναντι σ' αυτήν το κοινωνικό και πολιτικό τοπίο στην Ελλάδα ή/και στην Ευρώπη;
7. Πώς βλέπετε να διαμορφώνονται οι προοπτικές για την υπέρβαση της κρίσης, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη;
8. Ποιες προβλέπετε να είναι οι βασικές κοινωνικές ανακατατάξεις που θα επέλθουν;

Η ανταπόκριση των συγγραφέων νομίζουμε πως επιβεβαιώνει το ενδιαφέρον που έχει η ανάδειξη των προσεγγίσεων και του συστηματικού προβληματισμού των κοινωνιολόγων. Ευελπιστούμε πως θα συνεχιστεί η προσπάθεια για την ανάλυση και κατανόηση των διαμορφωτικών επιπτώσεων και επιδράσεων της κρίσης στο κοινωνικό σώμα, για το πώς το δομεί και επαναδομεί και για το πως αυτό αντιδρά και δρα.

Το παρόν πρώτο τεύχος της *ΚΕ* περιλαμβάνει ακόμα τέσσερα –περισσότερο πλήρη από την άποψη του μεγέθους– κείμενα. Το πρώτο απ' αυτά είναι του Νίκου ΜΟΥΖΕΛΗ και τιτλοφορείται «Λήψη αποφάσεων & το υποκείμενο. Μία τετραπλή τυπολογία». Σ' αυτό αναπτύσσεται μια τυπολογία του υποκειμένου σε ό,τι αφορά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η οποία στηρίζεται σε ορισμένες βασικές διακρίσεις – ανάμεσα στον ήπιο και τον ισχυρό βολонταρισμό και στον δυϊσμό-δυναδικότητα.

Ακολουθεί το άρθρο του Βασίλη ΡΩΜΑΝΟΥ «Το ζήτημα της διάνοιξης του κόσμου στην ερμηνευτική του Charles Taylor». Στο κείμενο αυτό ο συγγραφέας επικεντρώνεται στο ζήτημα της σχέσης ατόμου και κόσμου στο έργο του εξεταζόμενου συγγραφέα. Η σχέση αυτή αντιμετωπίζεται ως ένα πρόβλημα που εστιάζεται πάνω στη δυνατότητα 'διάνοιξης' των κοινωνικών συστημάτων από φορείς που βρίσκονται πάντοτε και ήδη εντός τους και δείχνει πως ο Taylor δεν τα εγκλωβίζει στο γλωσσολογικό δεδομένο.

Τη συνέχεια έχει το πόνημα των Μιχάλη ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ & Παντελή ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ που φέρει τον τίτλο «Εδώ έχει ανώτερο επίπεδο παιδιών, δεν υπάρχουν αποκλίσεις από τον κανόνα». Ηθική τοπογραφία των εφήβων της 'μεσαίας' τάξης». Σ'

αυτό επιχειρείται η εμπειρική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η δυναμική της κοινωνικής τάξης, δια των οικογενειακών στρατηγικών, διαπλέκεται με την οργανωσιακή κουλτούρα του σχολείου στο σχηματισμό της ταυτότητας των εφήβων, όπως ανακύπτει από τα λεξιλόγια κινήτρων που οι τελευταίοι χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τους εαυτούς τους και τους άλλους.

Το τελευταίο άρθρο είναι της Ρόης ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ που τιτλοφορείται «Κοινωνική συνοχή στην ελληνική κοινωνία της οικονομικής κρίσης». Το κείμενο αυτό ουσιαδώς είναι συμπληρωματικό του αφιερώματος στην κρίση. Η συγγραφέας πραγματεύεται ορισμένες προσεγγίσεις αναφορικά με την έννοια της κοινωνικής συνοχής και στη συνέχεια δείχνει πως οι διαμορφούμενες κοινωνικές συνθήκες υπό καθεστώς λιτότητας –πέρα από επώδυνες– εντείνουν τις υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες και θέτουν σε κίνδυνο την κοινωνική συνοχή.

Τέλος, στο τμήμα των «Βιβλιοκρισιών» ο Νίκος ΤΑΤΣΗΣ, παρουσιάζει και συζητά για το βιβλίο *On Society [Περί τη Κοινωνίας]*, των A. Elliott και B. S. Turner.

Σωκράτης Κονιόρδος

Απαντήσεις στις ερωτήσεις για την κρίση

Θωμάς Κονιαβίτης¹

Περίληψη

Η περίοδος επικράτησης του νεοφιλελευθερισμού, 1970-2008, κλείνει με την επιτροπή της κρατικής παρεμβατικής πολιτικής. Ενώ ο νεοφιλελευθερισμός με την κρίση του 2008 δείχνει να έχει φθάσει στα όριά του, η ΕΕ και το ΔΝΤ επιμένουν στην προώθησή του σε χώρες που λόγω χρέους, όπως η Ελλάδα, δεν έχουν άλλη επιλογή (εκτός της ανεξέλεγκτης χρεοκοπίας) παρά να δεχθούν τους όρους τους. Η κρίση στην Ελλάδα οφείλεται τόσο σε ενδογενείς παράγοντες (παθογένειες, δημοσιονομικό αδιέξοδο, κλπ.) όσο και εξωτερικούς, όπως το εξωτερικό χρέος και η σύνδεσή της με την ΕΕ. Η κρίση θα παραμείνει για πολλά χρόνια, έχει δε επιφέρει αλλαγές στην κοινωνική δομή της χώρας, στην κοινωνική συνοχή καθώς και στο πολιτικό επίπεδο. Η κρίση στην ΕΕ δεν μπορεί να ξεπεραστεί χωρίς την οικονομική και πολιτική ενοποίησή της.

1. 2.

Αρχικά θα πρέπει να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ δύο ειδών κρίσεων: α) την παγκόσμια οικονομική κρίση που έκανε έντονη την παρουσία της αρχικά στις ΗΠΑ με το κραχ του 2008 και επεκτάθηκε στην Ευρώπη (εντονότερα στις χώρες του νότου), συμβάλλοντας στην οξεία μορφή που πήρε η κρίση στην Ελλάδα, β) την ιδιόμορφη κρίση που βιώνουμε στη χώρα μας.

Η παγκόσμια κρίση

Η περίοδος 1970-2008 αρχίζει και τελειώνει με οικονομικές κρίσεις, που σηματοδοτούν την πορεία του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και των σχέσεών του με την πραγματική οικονομία και το κράτος, στα πλαίσια μιας παγκόσμιας ηλεκτρονικά διαμορφωμένης αγοράς που εξασφαλίζει την απρόσκοπτη διακίνηση κεφαλαίου, τεχνολογίας, πληροφόρησης, κλπ., όχι όμως της εργατικής δύναμης, της οποίας η μετακίνηση γίνεται επιλεκτικά σύμφωνα με τις ανάγκες της αγοράς. Παρατηρεί κανείς μια διαδικασία που οδηγεί στην απαγκίστρωση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου από άλλες μερίδες κεφαλαίου, όπως το παραγωγικό κε-

¹ Ο Θωμάς Κονιαβίτης είναι Ομότιμος Καθηγητής του Παντείου Πανεπιστημίου. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: thomas.coniavitis@gmail.com.

φάλαιο, του οποίου από την αρχή είχε τεθεί ως αρωγός και στην απελευθέρωσή του από τον έλεγχο και τους δεσμευτικούς όρους που του έθετε κατά περίπτωση το κράτος. Το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο ελεύθερο πλέον να διακινείται χωρίς περιοριστικούς όρους σε όλες τις χώρες του πλανήτη, επιβάλλει τους δικούς του όρους επιλέγοντας κατά προτίμηση τις χώρες με τις μικρότερες φορολογικές επιβαρύνσεις, τη φθηνότερη εργατική δύναμη, την ελαστικότερη εργατική νομοθεσία. Αναδεικνύεται ως το καλύτερο μέσο παραγωγής κέρδους, σε πολλές περιπτώσεις συμβάλλει στην αύξηση του βιοτικού επιπέδου (Κατσούλης 2012), αλλά αποτελεί επίσης και παράγοντα που συμβάλλει στην αύξηση των ανισοτήτων, στην δημιουργία ανισορροπιών, ύφεσης και διαφόρων ειδών κρίσεων. Στην επίτευξη των στόχων του έχει εμπλέξει και το εθνικό κράτος που καλείται κάθε φορά να αναπληρώσει τις απώλειες και να μειώσει τους κραδασμούς και τις συνέπειες των κρίσεων.

Εξετάζοντας κανείς τις ερμηνείες που έχουν δοθεί για την παγκόσμια κρίση, βλέπει τις ιδεολογικές διαφορές στις οποίες αυτές θεμελιώνονται. Συγχρόνως όμως διαπιστώνει ότι όλες σχεδόν αναδεικνύουν ως βασική αιτία της κρίσης κάποια (κάποιες) από τις οργανωτικές μορφές διακίνησης και δραστηριότητας του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Όμως, η τάση του για διαρκώς αυξανόμενη αυτορρύθμιση σύμφωνα με τη λογική του μεγαλύτερου κέρδους έχει τα όριά της. Η πρόβλεψη της τύχης των χρηματοπιστωτικών παραγώγων με τα οποία διακινείται είναι δύσκολη αν όχι αδύνατη στα ανοιχτά πλαίσια της παγκόσμιας αγοράς και της ιδιαιτερότητας των συγκεκριμένων εθνικών και τοπικών κοινωνιών και συμφερόντων. Μια μικρή παρέμβαση μπορεί να οδηγήσει σε απρόβλεπτες συνέπειες και αυτό έγινε το 2008. Η αύξηση των επιτοκίων της Ομοσπονδιακής Κεντρικής Τράπεζας των ΗΠΑ σε συνδυασμό με την αδυναμία των οικονομικά ασθενέστερων να ανταποκριθούν στις δανειακές τους υποχρεώσεις στις τράπεζες, για δάνεια αγοράς κατοικίας –και όχι μόνο– οδήγησε με αλυσιδωτές συνέπειες στο κραχ το 2008. Η παρέμβαση του κράτους κρίθηκε ως αναγκαία για να αποφευχθεί η συνολική καταστροφή. Όμως τόσο οι κρίσεις όσο και οι εξέλιξή τους δεν είναι καθαρά –ή μόνον– οικονομικά φαινόμενα. Συμβάλλουν και πολλοί άλλοι παράγοντες, κοινωνικοί παράγοντες, οι οποίοι λειτουργούν ανασταλτικά ή συμπράττουν τόσο στη δημιουργία των κρίσεων όσο και στο ξεπέρασμά τους. Στις απαντήσεις που ακολουθούν θα εστιάσω το ενδιαφέρον μου στο πολιτικό επίπεδο –κυρίως στο ρόλο του κράτους– και στο κοινωνικό επίπεδο –κυρίως στις συνέπειες της κρίσης στις κοινωνικές σχέσεις και σε ζητήματα κοινωνικής συνοχής.

Αλλαγή του ρόλου του κράτους

Την ίδια περίοδο 1970-2008 δεν άλλαξε μόνο η μορφή του καπιταλισμού, αλλά και η μορφή και ο ρόλος του κράτους και των σχέσεών του με την οικονομία. Καπιταλισμός και εθνικό κράτος συνυπήρχαν, συνυπάρχουν και αλλάζουν παράλ-

ληλα σε σχέση αλληλεξάρτησης. Μάλιστα ο Max Weber (1981: 337) συνδέει την ίδια την ύπαρξη του καπιταλισμού με την επιβίωση του εθνικού κράτους: «... όσο χρονικό διάστημα το εθνικό κράτος δεν αντικαθίσταται από κάποια παγκόσμια αυτοκρατορία θα εξακολουθεί και ο καπιταλισμός να υπάρχει». Τα πράγματα όμως άλλαξαν και το κράτος τώρα προσπαθεί να αναπροσαρμοστεί ανάλογα με τις απαιτήσεις του παγκοσμιοποιημένου κεφαλαίου!

Για τους νεοφιλελεύθερους η οικονομική κρίση της αρχής του 1970 οφείλεται στη διαρκώς αυξανόμενη παρεμβατική πολιτική του κράτους και βλέπουν την υπέρβασή της στην ελαχιστοποίησή του. Έτσι, αιτιολογείται η κατάργηση του Συστήματος του Bretton Woods (1944) που έγινε από τον Nixon το 1971. Αντίθετα, η κρίση που άρχισε το 2008 ανέδειξε ως βασικό μέσο για την σωτηρία της οικονομίας την καθοριστική παρέμβαση του κράτους ή/και άλλων περιφερειακών και διεθνών οργανισμών. Η διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή, εμπλοκή του κράτους σε περιφερειακές ενώσεις (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση), διεθνείς και παγκόσμιους οργανισμούς οδήγησε σε αλλαγή του ρόλου του. Με την παγκοσμιοποίηση το κράτος ούτε μειώνεται, ούτε αποδομείται, ή «μαραίνεται», όπως έχει υποστηριχθεί από πολλούς (κυρίως μετα-νεωτερικούς), ούτε όμως παραμένει ως είχε, ως κυρίαρχο εθνικό κράτος (όπως υποστηρίζεται από ορισμένους μαρξιστές και συντηρητικούς), αλλά *μετασχηματίζεται*. Το κράτος μετασχηματίζεται αποκτώντας νέες δυνατότητες και νέες λειτουργίες, αλλά και παροχές (πόρους) που συνοδεύουν τη συμμετοχή του στους περιφερειακούς, κ.λπ., οργανισμούς, *χάνοντας* παράλληλα πολλές από τις δυνατότητες και τα μέσα που διέθετε για την αντιμετώπιση διαφόρων οικονομικών προβλημάτων τα οποία εμφανίζονταν κάθε φορά. Μηχανισμοί και διαδικασίες που διέθετε το κράτος, όπως η δυνατότητα νομισματικής υποτίμησης για την αντιμετώπιση των εμπορικών ελλειμμάτων, και γενικότερα των οικονομικών ανισορροπιών, ατονούν με τη χρήση π.χ. του Ευρώ ως κοινού νομίσματος, χωρίς όμως το κενό αυτό να καλύπτεται με τη δημιουργία νέων δομών και μηχανισμών αντιμετώπισης τέτοιων προβλημάτων σε επίπεδο Ευρωζώνης και γενικότερα σε παγκόσμιο επίπεδο. Το κενό αυτό όχι μόνο επιτρέπει την αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ των κρατών της ευρωζώνης αλλά και μειώνει τις δυνατότητες να ξεπεραστεί η νέα κρίση. Το ερώτημα που συνήθως αναδεικνύεται εδώ είναι αυτό της *εθνικής κυριαρχίας*: παραχωρούνται ή όχι κυριαρχικά δικαιώματα με την ένταξη μίας χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ειδικότερα τώρα σε περίοδο κρίσης; Θα μπορούσε κανείς να αντιστρέψει το ερώτημα ως εξής: συμμετέχει ή όχι μια χώρα στη διαμόρφωση και την άσκηση πολιτικής για ζητήματα που εμπίπτουν στη δικαιοδοσία άλλων χωρών; Δηλαδή υπάρχει η από κοινού *άσκηση κυριαρχίας* για τα κράτη-μέλη; Το πρόβλημα που έχει δημιουργηθεί προέρχεται από τη μη θεσμική ολοκλήρωση της Ε.Ε. και τον ηγεμονικό ρόλο που παίζει η Γερμανία την τελευταία περίοδο. Αντί για συλλογικούς θεσμούς στήριξης των κρατών μελών, μετατίθεται το βάρος αντιμετώπισης

της κρίσης στο κάθε ένα από τα κράτη-μέλη. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα πλούσια κράτη του βορρά αποποιούνται τη συμμετοχή στο κόστος της κρίσης, ενώ συνεχίζουν να εισπράττουν το κέρδος από την ύπαρξη της Ευρωζώνης, μεγαλώνοντας έτσι το χάσμα μεταξύ νότου και βορρά (Castells M. (2000: 375).

Ελλάδα

Σχετικά με την κρίση της Ελλάδος θα πρέπει να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ της διακυβέρνησης της χώρας των τελευταίων δεκαετιών και μιας *χρόνιας παθογένειας* (κομματικοποίηση, πελατειακές σχέσεις, συντεχνιακά συμφέροντα, ρουσφέτια, διαφθορά, κ.λπ.) που διαπερνά ολόκληρη την κοινωνία και εμποδίζει την εύρυθμη λειτουργία όλων των θεσμών, κυρίως του κράτους και γενικότερα του πολιτικού συστήματος. Οι παθογένειες –φαινόμενα που υπάρχουν όχι μόνο στη χώρα μας– είναι παγιωμένες μορφές κοινωνικών σχέσεων διαμεσολάβησης για την επίτευξη στόχων με «πλάγιο» τρόπο, που οι καταβολές τους ανάγονται σε παραδοσιακές (προ-καπιταλιστικές) κοινωνίες. Διακυβέρνηση και παθογένειες αλληλοκαθορίζονται. Οι σχέσεις αυτές έχουν ήδη αναδειχθεί στο δημόσιο διάλογο.²

Η κρίση της χώρα μας δεν προήρθε αποκλειστικά από το εξωτερικό χρέος, αλλά είναι συνέπεια σύμπραξης πολλών εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων:

α) της κακής δημοσιονομικής πολιτικής που κατέστησε το χρέος μη βιώσιμο, της πολιτικής αλόγιστων παροχών και της αδυναμίας είσπραξης εσόδων (φοροδιαφυγή, εισφοροδιαφυγή, παραοικονομία, άτυπη εργασία, κ.λπ.),

β) του «δικαιώματος» φοροδιαφυγής των μικρομεσαίων ελεύθερων επαγγελματιών με την ανοχή της κοινής γνώμης (Λυγερός 2011: 152) και της μη συμμετοχής της άρχουσας οικονομικής τάξης στη φορολογία – όχι μόνο του ναυτιλιακού κεφαλαίου με ξένες σημαίες που ούτως ή άλλως δεν συμμετείχε, ούτε του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου που συμμετέχει στην ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων που παρέχει η παγκοσμιοποίηση, αλλά ούτε και του παραγωγικού (βιομηχανικού) κεφαλαίου που τις τελευταίες 10ετίες μεταναστεύει σε χώρες με ευνοϊκότερες συνθήκες (Τσουκαλάς 2012: 128 - 129),

γ) της χρόνιας εσωτερικής παθογένειας η οποία είχε δημιουργήσει τους όρους για την εμφάνιση και το μέγεθος της οξείας κρίσης,

δ) των εξωτερικών παρεμβάσεων που οφείλονται κυρίως στον υπέρτοκο εξωτερικό δανεισμό της χώρας,

ε) της μεγάλης δημοσιότητας από τα ΜΜΕ επιλεγμένων στοιχείων που υπογραμμίζουν την αναξιπιστία και την αφερεγγυότητα της χώρας, όπως η παραποίηση στατιστικών στοιχείων, οι αξιολογήσεις των οίκων αξιολόγησης, κ.λπ., και

² Ενδεικτικά βλέπε τις συνεντεύξεις των Ν. Μουζέλη, Β. Παναγιωτόπουλου, Στ. Μπαμπανάση, Α. Φραγκουδάκη και Η. Κατσούλη, στο Μουρίκη, Α. κ.ά. 2012.

στ) της ιδιότητας της χώρας ως κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και Ευρωζώνης. Η ΕΕ (με τη Γερμανία να πρωτοστατεί) αντέδρασε σπασμωδικά: πρώτον προχώρησε στην ενοχοποίηση ενός λαού συνολικά, απειλώντας έμμεσα ακόμη και με «αποπομπή» –αφήνοντας έτσι ελεύθερο το πεδίο στα παιγνίδια των χρηματαγορών– και δεύτερον αποποιούμενη την ευθύνη της για τη μη οργανωτική της ολοκλήρωση.

Η ΕΕ δεν ήταν προετοιμασμένη για τέτοιου είδους κρίσεις. Δεν είχε/έχει διαμορφωθεί κάποιος μηχανισμός που ασχολείται με την παρακολούθηση παρόμοιων φαινομένων, τη δημιουργία συνθηκών αποφυγής με αντισταθμιστικά μέτρα που θα επενεργούσαν από την αρχή, όταν τα συμπτώματα φανέρωναν πια το μέγεθος της κρίσης. Η αντιμετώπιση που προτάθηκε από το πρώτο ήδη μνημόνιο (παλιά συνταγή του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου - ΔΝΤ), με σκληρή εσωτερική υποτίμηση (μείωση μισθών, συντάξεων, κ.λπ.) και με διαρθρωτικές αλλαγές (που αποβλέπουν περισσότερο στην τροποποίηση του κράτους σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη πολιτική συνταγή), για να αποδώσει θα έπρεπε να συνοδεύεται με πολιτικές ανάπτυξης, με κάποιο μηχανισμό εξασφάλισης και μεταφοράς πόρων. Τέτοιοι όμως θεσμοί δεν έχουν προβλεφθεί.

Η κρίση εξωτερικά παίρνει τη μορφή διευθέτησης ενός λογαριασμού: εξωτερικού δανεισμού (χρέους) και εσωτερικής αδυναμίας της χώρας μας να ανταποκριθεί στους όρους του δανεισμού.

Στο ερώτημα «σε τι συνίσταται η κρίση» στην Ελλάδα; Εν συντομία θα απαντούσα: στις διαδικασίες υλοποίησης των όρων δημοσιονομικής προσαρμογής και εξυγίανσης σύμφωνα με της απαιτήσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που επικρατούν στην ΕΕ και στο ΔΝΤ, καθώς και στις ανάμεικτες αντιδράσεις των πολιτών και των οργανωμένων συμφερόντων. Οι αντιδράσεις αυτές χαρακτηρίζονται από εμμονή στον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας, που συνοδεύεται με αμφιβολία για την αποτελεσματικότητα του τρόπου με τον οποίο επιχειρείται η υπέρβαση της κρίσης (που ήδη οδήγησε σε υφεσιακές καταστάσεις, ανεργία, κ.λπ.), με θυμό για τη μεταχείριση της χώρας ως «παραδείγματος» προς αποφυγή για άλλες χώρες που πιθανόν να βρεθούν μελλοντικά στην ίδια κατάσταση, με οργή για την ενοχοποίηση συνολικά της χώρας, με αγανάκτηση για την αποδόμηση του κράτους πρόνοιας και την κατάργηση εργασιακών κεκτημένων και παράλληλα τη συνειδητοποίηση του αρνητικού ρόλου των φαινομένων παθογένειας, που εκδηλώνεται κατά περιόδους με άρση νομιμοποίησης του κομματικού κατεστημένου για τον τρόπο λειτουργίας και ιδιοποίησης της εξουσίας.

Σε ένα βαθύτερο όμως επίπεδο, υπάρχουν εντάσεις αφενός μεταξύ του καπιταλιστικού προτύπου, όπως αυτό εφαρμόζεται στην νεοφιλελεύθερη εκδοχή του στις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες σήμερα και του οποίου την εφαρμογή επιδιώκει η «τροϊκά» να επεκτείνει και στην Ελλάδα, και αφετέρου της ελληνικής πραγματικότητας στην οποία συνυπάρχουν και εμπλέκονται παραδοσιακά και

σύγχρονα στοιχεία και θεσμοί. Το πρόβλημα έγκειται τόσο στις δυσκολίες τις χώρας μας να απαλλαγεί από τις παθογένειες του παρελθόντος όσο και της αμφισβήτησης (απόρριψης) του νεοφιλελεύθερου προτύπου που επιχειρεί να επιβάλει η Τρόικα και μάλιστα βίαια και σε ενεστώτα χρόνο. Οι αντιστάσεις είναι έκδηλες και αιτιολογημένες. Στο σημείο αυτό θα επανέρθω στην τελευταία ενότητα.

3.

Στη σκέψη μου έρχεται ο τίτλος ενός βιβλίου του Wallerstein (1999) *The End of the World as we Know it* που έχει διπλή σημασία: το τέλος του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος που υπάρχει, αλλά και του τρόπου με τον οποίο προσπαθούμε να τον κατανοήσουμε.

Θεωρώ ότι πρόβλεψη για το μέλλον του καπιταλισμού δεν είναι εφικτή με τα μεθοδολογικά μέσα που διαθέτει η κοινωνιολογία. Μπορεί όμως να γίνει αναφορά σε τάσεις που διαγράφονται στο παρόν με πιθανές προεκτάσεις στο μέλλον.

Η έκβαση εξαρτάται όχι μόνον από τα οικονομικά αδιέξοδα και τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα που προκαλεί η κρίση του νεοφιλελευθερισμού, ο οποίος έχει φθάσει και υπερβεί τα όριά του (Mann 2010: 122-123), αλλά και από άλλους παράγοντες, όπως τα περιβαλλοντικά προβλήματα και την ωρίμανση και την ετοιμότητα των κοινωνικών κινημάτων. Όσο η ιστορική παρουσία του καπιταλισμού θα διαγράφεται με την ίδια «λογική» που εμφανίζει τις τελευταίες 10ετίες επικαθορίζοντας και παρασύροντας στην ξέφρενη πορεία του το πολιτικό αλλά και όλα τα άλλα επίπεδα, τα περιβαλλοντικά προβλήματα θα συνεχίσουν να οξύνονται με απρόβλεπτες συνέπειες. Αν όμως η παρούσα κατάσταση είναι μεταβατική, όπως χαρακτηρίζεται από πολλούς, τότε τα κοινωνικά κινήματα καλούνται να παίξουν τον αποφασιστικότερο ρόλο στην ιστορία των κοινωνικών κινημάτων.

Δεν μπορώ λοιπόν να πω ότι η σημερινή κρίση οδηγεί στην υπέρβαση του καπιταλισμού. Ίσως όμως στην υπέρβαση του νεοφιλελευθερισμού. Η τάση που διαφαίνεται ότι θα επικρατήσει είναι κάποια διορθωτικής μορφής ανασυγκρότησή της οικονομίας με μεγαλύτερη αυτονομία του πολιτικού και με αυξημένο τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους και άλλων περιφερειακών ενώσεων: ίσως κάποια ήπιας μορφής μετάβαση σε «μεταφιλελεύθερη» περίοδο – αποφεύγοντας έτσι το τρομερό δίλημμα της πρόβλεψης του Mann «... ή θα καταρρεύσει ο νεοφιλελευθερισμός ή όλοι εμείς» (Mann 2010: 123).

4.

Η κρίση ανέδειξε την έλλειψη (και την ανάγκη δημιουργίας) θεσμικών οργάνων για ανάπτυξη και αντιμετώπιση ζητημάτων κοινωνικής συνοχής στην Ε.Ε.

Από παράδειγμα η ελληνική κρίση για την αντιμετώπιση της οποίας απουσιάζει εντελώς η διάσταση της ανάπτυξης. Αλλά και για άλλα ζητήματα όπως τη

διάσωση του Ευρώ, ή την οικονομική ενοποίηση απαιτούνται ουσιαστικές και βαθύτερες δομικές αλλαγές που αφορούν συνολικά στην Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Είναι δύσκολο για ένα θεσμό να διατηρηθεί και να ανταποκριθεί στις λειτουργικές απαιτήσεις για τις οποίες υπάρχει, χωρίς την ύπαρξη και την εύρυθμη λειτουργία ενός ευρύτερου συνολικού θεσμικού πλαισίου. Αυτό ισχύει και για το Ευρώ: αυτόν το δίαυλο μεταξύ άνισων ανταγωνιστικών χωρών που συμβάλλει στην αναπαραγωγή των πλεονασμάτων του βορρά και των ελλειμμάτων του νότου. Από το δεύτερο μισό του 2012 γίνονται κινήσεις που σηματοδοτούν κάποια κατεύθυνση ενοποίησης, όπως η παρέμβαση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, (ΕΚΤ), (δηλώσεις Μ. Ντράγκι 26/07/2012) για την αγορά κρατικών ομολόγων, οι συζητήσεις για την αλλαγή του ρόλου της ΕΚΤ στην κατεύθυνση της ενοποίησης και της κεντρικής εποπτείας των τραπεζών και η απόφαση έγκρισης του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας για τη διαμόρφωση Μονίμου Μηχανισμού Διάσωσης (ESM) (12/09/2012). Οι οικονομικοί θεσμοί προϋποθέτουν την ύπαρξη ευρύτερων πολιτικών θεσμών και αναβάθμιση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Το δεύτερο μέρος της ερώτησής σας αναφέρεται στην «κοινωνική συνοχή», όρο με μακρά παράδοση στην κοινωνιολογία (ήδη από το έργο των κλασικών), που απέκτησε μεγάλη σημασία και στην πολιτική τις τελευταίες 10ετίες και φυσικά στην ΕΕ.

Θα πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι από τις αρχές του νεοφιλελευθερισμού, αρχές 1970, η έρευνα δείχνει μια θετική τάση για θεσμοποίηση αξιακών απαιτήσεων που προέρχονται από διάφορα κοινωνικά κινήματα, αποδοχή του πλουραλισμού, κ.λπ., ως επέκταση του κράτους ευημερίας (πρόνοιας), το οποίο όμως διαρκώς μειώνεται.

Ήδη από τη 10ετία του '80 αρχίζει ο προβληματισμός για ζητήματα συνοχής να απασχολεί και τον ΟΟΣΑ και την ΕΕ. Η αρχική πρόταση (1988) ήταν μια προσπάθεια υποκατάστασης της κείνσιανης εκδοχής με μια άλλη εκδοχή, όχι όμως νεοφιλελεύθερη. Η συνοχή αναφερόνταν σε οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες και εντοπιζόταν σε επίπεδο περιφερειών και χωρών-μελών, όχι όμως μεταξύ διαφόρων κοινωνικών ομάδων, τάξεων στο εσωτερικό μιας χώρας. Τα στοιχεία αυτά εξακολουθούν να ισχύουν έως σήμερα με ορισμένες φυσικά τροποποιήσεις.

Από τη 10ετία του '90 παρατηρείται μια στροφή σε προβλήματα κοινωνικής συνοχής που σχετίζονται κυρίως με την οικονομία της αγοράς. Επίσης, οι αξίες που προωθούνται δε θεμελιώνουν την κοινωνική συνοχή στην *αλληλεγγύη*, αλλά στον ατομικισμό και στη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην πρώτη (1996) από τις πέντε δημοσιεύσεις της ΕΕ που αναφέρονται στην κοινωνική συνοχή ο όρος «αλληλεγγύη» αναφέρεται 18 φορές ενώ στα τελευταία κείμενα της πρώτης 10ετίας του αιώνα μας δεν αναφέρεται ούτε μια φορά. Η ενσωμάτωση αναφέρεται στις συνθήκες εύρυθμης λειτουργίας της αγοράς. Είναι

βέβαια μια σημαντική μορφή συνοχής, όμως είναι εδώ στην απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς και φυσικά της παραγωγής όπου δημιουργούνται οι κοινωνικές ανισότητες (Stigendal & Grander 2012).

Η έλλειψη συγκεκριμένων θεσμών, μηχανισμών μεταφοράς πλεονάσματος από τις αναπτυγμένες στις πιο φτωχές χώρες οδήγησε στη μείωση των αρχικών οραματισμών. Στο νέο προβληματισμό που διαμορφώνεται, η «κοινωνική συνοχή» παραχωρεί τη θέση της σ' ένα διαχωρισμό μεταξύ χωρών-μελών Βορά και Νότου.

5.

α) Η κρίση στην Ελλάδα δεν είναι αποκλειστικά οικονομική αλλά ευρύτατα πολιτική και με βαθιές κοινωνικές επιπτώσεις. β) Δεν περιορίζεται σε μια χώρα. Είναι φαινόμενο με ευρωπαϊκή και οικουμενική σημασία. Η Ελλάδα της κρίσης έχει χαρακτηριστεί ως «αδύναμος κρίκος» με κίνδυνο η κρίση της να επεκταθεί σε πολλές άλλες χώρες. Γι' αυτό και η αντίδραση εκ μέρους της ΕΕ υπήρξε τόσο σθεναρή. Ο χαρακτηρισμός «αδύναμος κρίκος» θα μπορούσε ίσως να χρησιμοποιηθεί διαπραγματευτικά εκ μέρους της Ελλάδας. γ) Η επίλυση της κρίσης, που επιχειρείται από τους εταίρους μας, αποβλέπει όχι μόνο στην ικανοποίηση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας, αλλά στην επιβολή ενός μοντέλου κράτους προσαρμοσμένο στις ακραίες απαιτήσεις των αγορών. Δηλαδή την περίοδο που ο νεοφιλελευθερισμός έχει φθάσει στα όριά του και αναζητείται διέξοδος από τα προβλήματα και τις κρίσεις που έχει δημιουργήσει, σε νέες μορφές διακυβέρνησης, η τρόικα επιμένει στην εφαρμογή της παλιάς και μόνης συνταγής που γνωρίζει. Όχι ένα κράτος οργανικά δεμένο με τις κοινωνικές ιδιαιτερότητες της χώρας μας.

Η επίδραση της κρίσης στις *κοινωνικές σχέσεις* γίνεται κατά πολλούς τρόπους.

Το πέρασμα από τις κοινωνικές σχέσεις μιας διευθετημένης και ομαλής καθημερινότητας σε καταστάσεις διάρρηξης σχέσεων, κοινωνικού αποκλεισμού, μετανάστευσης, διάλυσης της κοινωνικής συνοχής έγινε συνηθισμένο, και διακριτό φαινόμενο. Το πέρασμα έχει όνομα: ανεργία, «μπλοκάκι», ελαστική εργασία, φτώχεια που συνοδεύονται με την αποδόμηση της κοινωνικής πρόνοιας και προστασίας.

Ο αποκλεισμός δεν έχει πια όνομα «μεταναστών», ή «μειονοτήτων», αλλά επεκτείνεται σε ολόκληρο τον πληθυσμό κυρίως τους νέους ανοίγοντας ένα χάσμα μεταξύ γενεών.

Σχετικά με την εξασφάλιση κάποιας μορφής κοινωνικής συνοχής στην χώρα μας το ερώτημα που τίθεται (όχι ρητορικά) είναι: αν η κοινωνική συνοχή θεμελιώνεται σε κάποιες *κοινά αποδεκτές* αξίες (Parsons), ποιές μπορεί να είναι αυτές όταν το κράτος πρόνοιας αποψιλώνεται, οι οικονομικές ανισότητες αυξάνονται, οι κοινωνικές αντιθέσεις εντείνονται, και το 1/3 του πληθυσμού αγγίζει τα όρια

της φτώχειας; Ή αν η κοινωνική συνοχή εξασφαλίζεται με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (E. Durkheim, G. Simmel), τι μπορεί να πει κανείς όταν η ανεργία έχει φθάσει το 27% και τείνει προς το 30%;

Αν κάποιος συγκρίνει τους δείκτες συγκεκριμένων πλευρών και τα ανεκτά όρια που έχει θέσει για την ύπαρξη κοινωνικής συνοχής το Συμβούλιο της Ευρώπης (Jenson 2010, Appendix A) με την κατάσταση που επικρατεί στη Ελλάδα, κατανοεί και τους λόγους απόσυρσης της νομιμοποίησης της κομματικής πολιτικής στην Ελλάδα ιδιαίτερα από τους νέους και την αγανάκτηση ενάντια στη νεοφιλελεύθερη λιτότητα που επιβάλλεται από ΕΕ και ΔΝΤ.

6.

Το μέγεθος των οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ κοινωνικών τάξεων, κοινωνικών κατηγοριών και η πόλωση έχουν αυξηθεί επικίνδυνα.

Όμως η ρευστότητα της κατάστασης δε νομίζω ότι επιτρέπει να αναφερθούν με στις διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται τόσο στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων και κατηγοριών, όσο και στις σχέσεις μεταξύ τους. Είναι πολύ σημαντικό να μελετηθούν οι επιπτώσεις της κρίσης στα μεσαία στρώματα που αποτελούσαν τη βάση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και των πολιτικών εξελίξεων.

Η ίδια ρευστότητα παρατηρείται και στο πολιτικό τοπίο. Η εσωτερική κρίση ανέδειξε το βάθος της εσωτερικής μας παθογένειας, την αδυναμία των κομμάτων, την άνιση κατανομή δικαιωμάτων, απολαβών και υποχρεώσεων μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων και κατηγοριών, καθώς και μεταξύ των πολιτικών και των πολιτών. Κόμματα και οργανώσεις διαμαρτυρίας και «προστασίας» της ζωής, της εργασίας από τους μετανάστες, της πατρίδας και «των ιερών και οσίων» εμφανίζονται και επιδιώκουν κάποια νομιμοποίηση με θεμιτά ή και αθέμιτα βίαια μέσα. Ο χώρος μεταξύ παραδοσιακής αριστεράς και δεξιάς χάνει την προηγούμενη καθοριστική του βαρύτητα. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ο λαός στρέφεται προς τα αριστερά ενώ η πολιτική εξουσία κατέληξε δεξιά. Η αριστερά δεν ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα της κατάστασης. Αντί για εναλλακτικό λόγο με συγκεκριμένες προτάσεις αντιμετώπισης της κρίσης τα αριστερά κόμματα περιόρισταν σ' έναν καταγγελτικό λόγο και σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας.

Ο δικομματισμός φαίνεται να μας εγκαταλείπει. Η ανάγκη κομματικών ανακατατάξεων και η δημιουργία νέων γίνεται όλο και περισσότερο απαιτητική.

Οι κυβερνήσεις συνασπισμού κομμάτων φαίνεται να είναι η λύση στη διακυβέρνηση της χώρας για το άμεσο τουλάχιστον μέλλον.

Η κρίση αποκάλυψε επίσης και τα θεσμικά κενά της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα οποία αναφέρθηκα πιο πριν και θα επανέλθω σε επόμενη απάντηση.

7.

Αντί να μιλάμε για «υπέρβαση» της κρίσης, κρίνεται σκόπιμο να διαπιστώσουμε/συνειδητοποιήσουμε τη μορφή του καπιταλισμού που προωθείται μέσω της κρίσης και τα ρεαλιστικά περιθώρια που παρέχονται για εναλλακτικές εκβάσεις. Ίσως θα πρέπει να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις. Μεταρρυθμίσεις εκσυγχρονισμού οι οποίες είναι αναγκαίες, δεν ταυτίζονται όμως με το νεοφιλελεύθερο πρότυπο που προωθεί η Τρόϊκα. Το πέρασμα σε μια μετα-νεοφιλελεύθερη κατάσταση παρέχει ορισμένες εναλλακτικές δυνατότητες χωρίς όμως να έχουν εμφανιστεί ακόμη πολιτικά κόμματα με προτάσεις που πείθουν.

Η κρίση ήρθε και θα παραμείνει στη χώρα μας για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην Ευρώπη θα συνεχιστεί και μετά τις εκλογές στη Γερμανία. Μόνο η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα μπορούσε να εμποδίσει την εξέλιξή της.

Η λογική των πραγμάτων (της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, τεχνολογίας, κ.λπ.) δεν ευνοεί τους μοναχικούς δρόμους και την απομόνωση των κοινωνιών/κρατών. Αντίθετα προτρέπει σε ευρύτερες περιφερειακές, παγκόσμιες ενώσεις, και συνεργασίες. Σ' αυτή τη βάση διαμορφώνονται και οι προοπτικές «υπέρβασης» της κρίσης. Πολλές από τις αλλαγές και μεταρρυθμίσεις που απαιτούνται σε εθνικό επίπεδο μπορούν να προωθηθούν ευκολότερα σε συνεργασία με άλλες χώρες-μέλη της ΕΕ. Πολιτικές δραστηριότητες για τη διατήρηση ή τη διαμόρφωση νέων θεσμών κοινωνικού κράτους θα πρέπει να επιδιώκεται σε Ευρωπαϊκό επίπεδο. Το ίδιο φυσικά ισχύει και για την ανάπτυξη με τη διαμόρφωση μιας κοινής αναπτυξιακής πολιτικής για όλα τα κράτη μέλη, ή εξεύρεσης πόρων με τη δημιουργία θεσμού μεταφοράς των πλεονασμάτων.

Αν υπάρχει κάποια «κρυφή» ατζέντα στην ΕΕ, αυτή θα πρέπει να είναι: όχι άλλη κρίση σαν την ελληνική στα πλαίσια της ΕΕ γιατί αυτό που προέχει είναι η αύξηση της ανταγωνιστικότητας και προώθηση των θέσεων στην ανακατάταξη/μετατόπιση που ήδη έχει αρχίσει των σχέσεων ισχύος έναντι των αναδυόμενων οικονομικών δυνάμεων της περιφέρειας (Κίνα, Ινδία, κ.λπ.).

Στο επίπεδο ΕΕ η «λογική της κατάστασης» που αναδύεται, χαράζει μια τάση που λογικά οδηγεί στην πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης και η οποία εμποδίζεται για διάφορους λόγους, κυρίως οικονομικά συμφέροντα κρατών, κομματικές επιδιώξεις και προσωπικές φιλοδοξίες. Το να μη προχωρούμε στην επίλυση του διλήμματος πολιτική ενοποίηση ή διάλυση δημιουργεί την κατάσταση που βιώνουμε σήμερα, με τα μεν ισχυρά κράτη να έχουν τη δυνατότητα καθαρισμού της πολιτικής, τα δε μικρά να επιδιώκουν την προσαρμογή τους. Αν δεν γίνουν βαθύτερες δομικές αλλαγές, τότε ίσως ένας «συνασπισμός» των μικρότερων θα μπορούσε να εξισορροπήσει τις άνισες σχέσεις που έχουν διαμορφωθεί σε όλα τα επίπεδα. Πάντως η ιδέα για την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ιδιαίτερα κάποιας (συν) ομοσπονδιακής μορφής σήμερα τουλάχιστον ακούγεται σαν ειρωνεία.

8.

Στη δεύτερη ερώτηση αναφέρθηκα στη ένταση που προκαλείται από την συνύπαρξη παραδοσιακών οικονομικών θεσμών, στοιχείων και του ανολοκλήρωτου καπιταλισμού της χώρας μας. Δεν πρόκειται για «ένταση» μεταξύ δυο ισοδύναμων διαφορετικών λογικών και στόχων, δύο διαφορετικών τρόπων παραγωγής. Η Ελλάδα είναι καπιταλιστική χώρα. Πρόκειται για προσπάθειες προσαρμογής και ενσωμάτωσης των παραδοσιακών στοιχείων στις σύγχρονες απαιτήσεις, και όχι εξαφάνισή τους. Το τελευταίο δεν είναι ούτε δυνατό και ούτε ευκαίριο. Πολλοί παραδοσιακοί θεσμοί επιζούν και είναι λειτουργικοί και στις πλέον αναπτυγμένες κοινωνίες. Άλλωστε στον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό παρατηρείται μια επιστροφή των μικροεπιχειρήσεων ατομικών ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και αυτοαπασχολούμενων, λόγω της ευελιξίας και της δυνατότητας που διαθέτουν για καινοτομίες (Castells 2000: 386, Λυγερός 2011: 342, Τσουκαλάς 2012: 115).

Αλλαγές που είναι πιθανόν να πραγματοποιηθούν και που μπορεί να οδηγήσουν σε κοινωνικές ανακατατάξεις είναι: α) Κάποιος εκσυγχρονισμός και προσαρμογή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στις σύγχρονες απαιτήσεις λειτουργίας και ανταγωνισμού, β) ελάττωση, εγκατάλειψη βασικών στοιχείων παθογένειας που διαβρώνουν όλους τους θεσμούς και σχέσεις, γ) κάποιες διαρθρωτικές αλλαγές στη δημόσια διοίκηση και φυσικά δ) ισχυρότερη παρεμβατική πολιτική του κράτους.

Θυμάμαι κάτι που μου είχε πει ο αείμνηστος καθηγητής Σάκης Καραγιωργας το 1982 σχετικά με τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ. «Για ποιό σοσιαλισμό μιλάμε; Αν ο Ανδρέας Παπανδρέου κατορθώσει να εκσυγχρονίσει το κράτος θα είναι η μεγαλύτερη υπηρεσία που θα μπορούσε να προσφέρει στη χώρα». Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για σήμερα και για την επόμενη κυβέρνηση.

Βιβλιογραφία

- Castells, M. (2000), *Millenniet Slut*, vol. 3, Uddevalla, Daidalos.
- Jenson, J. (2010), "Defining and Measuring Social Cohesion", London, Commonwealth Secretariat & UNRISD.
- Mann, M. (2010), «Οι Διαφορετικές Επιπτώσεις του Νεοφιλελευθερισμού σε όλο τον Κόσμο», σε Σ. Κονιόρδος & Ν. Φωτόπουλος (επιμ.), *Φτώχεια, Ανισότητα και Εκπαίδευση στο Πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα, ΚΑΝΕΠ/ΓΣΕΕ, σσ. 99-126.
- Stigendal, G., & Grander, A-S. (2012), "Att främja Integration och Social Sammanhållning", Stockholm, Sveriges kommuner och landsting.
- Wallerstein, I. (1999), *The End of the World as we Know it*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Weber, M. (1981/1927), *General Economic History*, Washington D.C., Library of Congress.
- Βεργόπουλος, Κ. (2012), *Η Ανάρμωση Σχέση: Ελλάδα-Ευρώπη*, Αθήνα, εκδόσεις Πατάκη.
- Κατσούλης, Η. (2012), *Η Επιστροφή της Πολιτικής*, Αθήνα, εκδόσεις Ποταμός.
- Λυγερός, Σ. (2011), *Από την Κλεπτοκρατία στη Χρεοκοπία*, Αθήνα, εκδόσεις Πατάκη.
- Μουρίκη, Α. κ.ά. (επιμ.) (2012), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας – 2012*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012), *Ελλάδα της Λήθης και της Αλήθειας*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.

Μια κοινωνιολογική ματιά στην «κρίση»

Νίκος Κοκοσαλάκης¹

Περίληψη

Η οικονομική κρίση που πλήττει τον πλανήτη, και ιδιαίτερα την Ελλάδα από το 2009, είναι και κοινωνική και ως εκ τούτου αντικείμενο της κοινωνιολογίας. Βασική αιτία της κρίσης θεωρείται η ανεξέλεγκτη γιγάντωση του χρηματοοικονομικού τομέα και η αστάθειά του που δημιουργεί έντονη ύφεση στον Ευρωπαϊκό Νότο και ιδιαίτερα στην Ελλάδα. Μπροστά στον κίνδυνο της άτακτης χρεοκοπίας, λόγω εγγενών διαρθρωτικών προβλημάτων, του κομματικό-πελατειακού κράτους και κοινωνικών παθολογιών, η χώρα κατέφυγε σε δανεισμό από τους Ευρωπαίους εταίρους και το ΔΝΤ, οι οποίοι όμως επέβαλαν δημοσιονομικούς όρους που πλήττουν ιδιαίτερα τα ασθενέστερα στρώματα και τους ανέργους. Οι νεοφιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές, που συνεχίζονται σε Ευρωπαϊκό επίπεδο με βασικό υπαίτιο την Γερμανία, δε φαίνεται να βοηθούν, ενώ η κρίση συνεχίζει να απειλεί όχι μόνο την Ελλάδα αλλά και την Ευρωζώνη και το καπιταλιστικό σύστημα γενικότερα. Εν τω μεταξύ η διογκούμενη ανεργία, ιδίως των νέων, και η ύφεση στο Νότο πιέζουν για αλλαγή οικονομικής πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά: κρίση, νεοφιλελευθερισμός, αγορές, κομματικοκρατία, Ελλάδα, Ευρώπη.

I.

Τόσα πολλά έχουν λεχθεί και γραφεί για την «κρίση», ώστε αυτό το σύντομο σχόλιο τίποτα το νέο δεν μπορεί να προσφέρει εκτός από μια γενική κοινωνιολογική ματιά. Εννοούμε βέβαια την οικονομική κρίση, που άρχισε στις Ηνωμένες Πολιτείες το 2008 και έκτοτε, λόγω της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, ταλανίζει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο και σε διαφορετικό βαθμό, όλες τις χώρες στον πλανήτη. Στην Ελλάδα η κρίση ξέσπασε και επιδρά στην κοινωνία με ιδιαίτερα έντονο και ιδιόμορφο τρόπο από το 2010. Έκτοτε η χώρα κινδυνεύει με άτακτη χρεοκοπία, που απειλεί ολόκληρη την Ευρωζώνη, και βρίσκεται στο επίκεντρο της Ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής και της διεθνούς δημοσιότητας.

¹ Ο Νίκος Κοκοσαλάκης είναι Ομότιμος Καθηγητής (Hon. Senior Fellow) του Πανεπιστημίου του Λίβερπουλ, Αγγλίας. Διεύθυνση επικοινωνίας: Τ.Θ. 49, Άγιος Ανδρέας, Βασιλικό, 34002, Εύβοια. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: nikoskokosalakis@hotmail.com.

Μια επιστημονική προσέγγιση, απαλλαγμένη από πολιτική/κομματική και στενή ιδεολογική επιρροή, μπορεί να δώσει μια αντικειμενική εικόνα, πλησιέστερη προς την πραγματικότητα και την αλήθεια. Δεδομένου ότι η οικονομική κρίση είναι και κοινωνική, δηλαδή πολυσύνθετη με οικονομικές, πολιτικές, θεσμικές, ηθικές, πολιτισμικές και ιστορικές διαστάσεις, η κοινωνιολογική προσέγγιση είναι η πιο κατάλληλη για να συνθέσει και να ενσωματώσει αυτές τις διαστάσεις.

Οι κοινωνίες δρουν και αντιδρούν στα φαινόμενα με ένα συλλογικό τρόπο που έχει ως υπόβαθρο τον άνθρωπο. Η οικονομική κρίση είναι και πολιτική και ηθική, γιατί απαιτεί άμεσα πολιτική διαχείριση στα πλαίσια του κράτους δικαίου και μιας ευνομούμενης δημοκρατικής κοινωνίας. Όταν η κρίση είναι ιδιαίτερα έντονη και επικίνδυνη, όπως στην Ελλάδα από το 2009, ολόκληρη η κοινωνία δοκιμάζεται και η κοινωνική συνοχή απειλείται. Δημιουργούνται τρομερές εντάσεις και κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις, η εγκληματικότητα, η παραβατικότητα και η βία αυξάνονται.

Η κρίση βέβαια είναι και πολιτισμική/αξιακή, αφού αναδεικνύει τις παθογένειες της κοινωνίας, τη διάχυτη διαφθορά και τη διάβρωση και ανεπάρκεια των θεσμών, και επιδρά άμεσα, αλλά διαφορετικά, στην ποιότητα ζωής στις κοινωνικές τάξεις, στα νοικοκυριά, και στα άτομα. Έτσι, η ανικανότητα της πολιτείας να πατάξει τη φοροδιαφυγή, για παράδειγμα, συνεπάγεται τη δυσανάλογη και άδικη φορολόγηση των μισθωτών και συνταξιούχων. Παράλληλα, η δραματική αύξηση της ανεργίας καταρρακώνει και εξαθλιώνει τη ζωή των ανέργων πολιτών σε βαθμό που δεν συγκρίνεται έστω και με την απαράδεκτη μείωση των εισοδημάτων. Παρά το ότι λοιπόν η κρίση είναι πρωταρχικά οικονομική σε δημοσιονομικό επίπεδο, επειδή οι καθημερινές, υλικές ανάγκες της ζωής των πολιτών είναι άμεσες και αδήριτες, κοινωνιολογικά δεν μπορούμε να μιλήσουμε μόνο για οικονομική κρίση, αφού αφορά άμεσα την κοινωνία συλλογικά αλλά και κάθε άτομο χωριστά.

II.

Οικονομολογικές, πολιτικές, και κοινωνιολογικές αναλύσεις της κρίσης, τόσο σε Ελληνικό αλλά και σε Ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, υπάρχουν τόσες πολλές, που πάνω απ' όλα αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα και την σοβαρότητα της. Εκείνο όμως που διαφαίνεται καθαρά σε όλες τις αναλύσεις, σε όλα τα επίπεδα, είναι ότι πίσω από την κρίση μπορούμε να διακρίνουμε την ιδεολογία ενός άκρατου, οικονομικού νεοφιλελευθερισμού. Ο νεοφιλελευθερισμός ως οικονομική και πολιτική θεωρία, είναι ο αντίποδας της οικονομικής θεωρίας του J. M. Keynes (1936), και ανάγεται πίσω στις δεκαετίες 1960-1980, με εκπροσώπους νομπελίστες οικονομολόγους όπως ο M. Friedman (1962) και ο F. Hayek (1989).

Οι πολιτικοί που πρώτοι στήριξαν και σε μεγάλο βαθμό εφήρμοσαν τον οικονομικό νεοφιλελευθερισμό ήταν η Μ. Θάτσερ στην Βρετανία και ο Ρ. Ρήγκαν στις ΗΠΑ την δεκαετία του 1980. Η βάση της πολιτικής τους ήταν ότι οι αγορές πρέπει

να αφήνονται ελεύθερες, χωρίς παρεμβάσεις από το κράτος ή άλλους θεσμούς. Οι αγορές αυτορυθμίζονται και όποια κρατική παρέμβαση παρεμποδίζει την επιχειρηματικότητα και επομένως την ανάπτυξη. Τα υψηλά κέρδη που δημιουργούνται στην ελεύθερη αγορά επενδύονται στην οικονομία προς όφελος της κοινωνίας σύμφωνα και με την θεωρία (trickle-down theory) που υποστήριζε η θάτσερ.

Ωστόσο, η πλήρης απελευθέρωση των αγορών, και κυρίως του χρηματοοικονομικού τομέα, που επακολούθησε τα τελευταία είκοσι χρόνια δεν επέφερε μόνο τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους, τη διόγκωση της ανεργίας και την αποδιοργάνωση των εργασιακών σχέσεων, αλλά και την ύφεση που απετέλεσε τη βασική γενεσιουργό αιτία της κρίσης. Η απελευθέρωση των χρηματαγορών αντί να τονώσει την πραγματική οικονομία επέφερε τη γιγάντωση τους, την απαλλαγή τους από οποιοδήποτε πολιτικό έλεγχο, και τροφοδότησε δυσανάλογα την αύξηση του δημόσιου χρέους των κρατών και την ύφεση. Έτσι, επήλθε υπερτροφία του χρηματοοικονομικού τομέα και ατροφία της πραγματικής οικονομίας με καταστροφικές επιπτώσεις στον χώρο της αγοράς εργασίας. Κατά τον Francois Morin (2011: 34), στις παραμονές της κρίσης, στις νομισματικές αγορές οι συναλλαγές που αφορούσαν την πραγματική οικονομία ήταν μόλις το 1.6% των διατραπεζικών συναλλαγών παγκοσμίως, ενώ ο χρηματοοικονομικός τομέας ήταν περίπου πενήντα φορές μεγαλύτερος από εκείνο της πραγματικής οικονομίας.

Οι οικονομίες του πλανήτη λοιπόν έχουν περιέλθει στην απόλυτη κυριαρχία ενός αλληλένδετου αλλά ασταθούς χρηματοοικονομικού συστήματος που γεννά αλληπάλληλες οικονομικές κρίσεις. Το χειρότερο είναι ότι το σύστημα αυτό δεν υπόκειται πια σε κανένα άμεσο πολιτικό ή οικονομικό έλεγχο ούτε σε εθνικό ούτε σε διεθνές επίπεδο. Το Συμβούλιο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (Financial Stability Board), που ιδρύθηκε από τους G20 το 2009, μόνο έμμεσο και αναποτελεσματικό ρόλο είχε. Ακόμη και κυβερνήσεις με ισχυρές οικονομίες, όπως των ΗΠΑ, αλλά και οι κεντρικές κρατικές τράπεζες και νομισματικές ενώσεις κρατών, όπως η Ευρωζώνη, βρίσκονται συνεχώς υπό το φάσμα της απειλής οικονομικής κατάρρευσης λόγω της αστάθειας του αλληλένδετου, παγκοσμιοποιημένου συστήματος.

Ιστορικά η κρίση προήλθε από διάφορες διαδικασίες άρσης του ρυθμιστικού πλαισίου των αγορών που σχετίζονται άμεσα και συγκεκριμένα με την απελευθέρωση των συναλλαγματικών ισοτιμιών (δεκαετία 70) και των επιτοκίων (δεκαετία 80). Αυτή η απελευθέρωση οδήγησε πολύ γρήγορα στην ανάγκη προστασίας των διακυμάνσεών τους «που γέννησε μια υπερβολική εξάπλωση των αγορών παράγωγων προϊόντων, ο ρόλος των οποίων υπήρξε θεμελιώδης για τη σημερινή χρηματοπιστωτική κρίση» (Morin, 2011: 21). Τα παράγωγα αυτά, που αφορούν ασφάλιστρα κινδύνου για χρηματοπιστωτικές συναλλαγές σε διεθνή κρατικά επίπεδα, όπως π.χ. τα λεγόμενα CDS (Credit Default Swap) και hedge funds, και συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με το δημόσιο χρέος των κρατών, σύντομα απέκτησαν κερδο-

σκοπικό και εν πολλοίς τοξικό, μολυσματικό χαρακτήρα. Κατά τον Morin (2011: 35) τα παράγωγα αυτά έγιναν φορείς της κερδοσκοπίας η οποία «τρέφεται, από τη μία, με μια 'φούσκα' που σχηματίζεται και, από την άλλη, με μια 'φούσκα' που σκάει και ξεφουσκώνει». Βασικοί εκδότες και διαχειριστές αυτών των παραγώγων, κερδοσκοπικών, προϊόντων είναι κυρίως οι μεγάλες διεθνείς τράπεζες και χρηματοπιστωτικοί οίκοι οι λεγόμενοι «primary dealers». Η οικονομική και, κατ' επέκταση, η πολιτική δύναμη, αλλά και επικινδυνότητα, αυτών των μεγάλων τραπεζών είναι τεράστια.² Το Δεκέμβριο του 2008, για παράδειγμα, οι δέκα μεγαλύτερες απ' αυτές τις τράπεζες διέθεταν κεφάλαια που αντιστοιχούσαν περίπου στο παγκόσμιο δημόσιο χρέος (35.5 τρις. δολάρια) (Morin, 2011: 51). Βασικός στόχος αυτών των οργανισμών είναι η αύξηση του μετοχικού κεφαλαίου, στο οποίο βέβαια μετέχουν έμμεσα και ασφαλιστικά ταμεία παγκοσμίως.

Ένας τέτοιος, σχετικά, μεγάλος χρηματοπιστωτικός οίκος, που χρεοκόπησε και πυροδότησε την κρίση, ήταν οι Lehman Brothers στις ΗΠΑ το Σεπτέμβριο του 2008. Ακολούθησε ο οίκος Mary Lynch και υπό την απειλή κατάρρευσης του εθνικού και παγκόσμιου καπιταλισμού επενέβη το αμερικανικό υπουργείο οικονομικών να αποσοβήσει τον κίνδυνο με κρατικά κεφάλαια (Federal Reserve Fund). Εκείνο που απέδειξε αμέσως και σαφώς η κρίση είναι πόσο μεταδοτική είναι αφού σύντομα απειλούνταν με χρεοκοπία Ευρωπαϊκές χώρες όπως η Ελλάδα, η Ιρλανδία, η Πορτογαλία και η Ισλανδία, η οποία μάλιστα χρεοκόπησε.

Όλη αυτή η εξέλιξη που οδηγεί σε περιοδικές κρίσεις σε κρατικά αλλά και Ευρωπαϊκά και παγκόσμια πλαίσια, γεννά την ανάγκη μιας σε βάθος ανάλυσης και αξιολόγησης του καπιταλιστικού συστήματος στην ύστερη νεωτερικότητα. Οι μεγάλοι κοινωνιολόγοι Marx, Weber και Durkheim, καθένας από διαφορετική σκοπιά, ήταν απαισιόδοξοι επικριτές για την εξέλιξη του καπιταλισμού στα τέλη του 19^{ου} αι. Ωστόσο, η οικονομία της ελεύθερης αγοράς απεδείχθη όχι μόνον ανθεκτική και προσαρμοστική σε διάφορες κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες αλλά και γιγαντώθηκε και τώρα κυριαρχεί ως το μοναδικό οικονομικό σύστημα μετά και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού. Πράγματι, δεν φαίνεται να υπάρχει εναλλακτικό σύστημα από το καπιταλιστικό στην παγκόσμια οικονομική σκηνή σήμερα. Το πρόβλημα είναι αν και πώς μπορούν, σε δημοκρατικά πλαίσια, να ρυθμιστούν, ή τουλάχιστον να περιοριστούν, οι παθογένειες και η αστάθεια του.

Για περίπου 30 χρόνια μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ο καπιταλισμός έδειξε στη Δύση αυτό που ονόμασαν «το ανθρώπινο του πρόσωπο» και φάνηκε να είναι υπό τον έλεγχο του κράτους με κοινωνικές παροχές στην υγεία, στην πρόνοια, στην παιδεία και στις τέχνες, και με σχετικά χαμηλά επίπεδα ανεργίας. Μετά την δεκαετία του 1990, παρατηρείται μια γενικότερη στροφή προς τον νεοφιλελευθερισμό, που συνοδεύεται από τη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και τη

² Βλέπε το φιλμ του σκηνοθέτη Κώστα Γαβρά, «Le Capital», 2013.

γιγάντωση και αυτονόμηση του χρηματοοικονομικού τομέα που περιγράψαμε. Παράλληλα δημιουργείται γενική οικονομική ασυμμετρία. Οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και λιγότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι και περισσότεροι. Επικρατεί αβεβαιότητα και γιγαντώνεται η ανεργία (πάνω από 200 εκατομμύρια στον ανεπτυγμένο κόσμο, 26 εκατομμύρια στην Ευρώπη – αναφέρεται σε Γ. Παγουλάτος, *Η Καθημερινή* 20.1.13). Δημιουργείται έτσι ένας φαύλος κύκλος εις βάρος των οικονομικά ασθενέστερων κρατών, τάξεων, ομάδων και ατόμων, των μη προνομιούχων γενικότερα. Για να είσαι ανταγωνιστικός, (είτε κράτος είτε επιχείρηση), χρειάζεσαι ανάπτυξη και για να έχεις ανάπτυξη χρειάζεται να δανειστείς από τις αγορές για επενδύσεις αλλά οι αγορές αποφασίζουν για τη δυνατότητα, τους όρους και το κόστος του δανεισμού βάσει και της αξιολόγησης «ανεξάρτητων», διεθνών οίκων όπως: Finch, Moody's, Standard and Poors, κ.λπ.

Σημαντικός παράγοντας που συνεπικουρεί αυτές τις εξελίξεις στον χρηματοοικονομικό και χρηματοπιστωτικό χώρο, που τώρα έχει διαμορφωθεί σε ένα παγκόσμιο καπιταλιστικό καζίνο, είναι η ηλεκτρονική τεχνολογία. Με τη χρήση υπολογιστών συντελείται σήμερα ο μεγαλύτερος όγκος συναλλαγών, χωρίς τη φυσική ή καν την τηλεφωνική παρουσία φυσικών προσώπων, δημιουργώντας έτσι μια εικονική πραγματικότητα τυχερών, κερδοσκοπικών παιγνίων. Η εξέλιξη αυτή έχει καταστήσει την οικονομία και το χρήμα από μέσα εξυπηρέτησης των αναγκών του ανθρώπινου βίου σε αυτοσκοπό πολλαπλασιασμού του κέρδους.

Αναστροφή και θεραπεία αυτής της παθογένειας του συστήματος δε φαίνεται να διαγράφεται στον ορίζοντα. Οι περισσότερες αναλύσεις των ειδικών φαίνονται είτε απαισιόδοξες ή ουτοπικές. Ο Morin (2011), π.χ. προτείνει την «απόλυτη απαγόρευση» των παράγωγων προϊόντων, που προέρχονται από την έλλειψη ρυθμιστικού πλαισίου, και την αναδιάρθρωση του συστήματος σε παγκόσμιο, εθνικό και τοπικό επίπεδο, σε *ένα κόσμο χωρίς την Wall Street*. Ο νομπελίστας Joseph Stiglitz (2012) περιγράφει με τα πιο μελανά χρώματα «το τίμημα της ανισότητας» που γεννά το σύστημα και φοβάται και αναλύει «πως η διχασμένη κοινωνία του σήμερα θέτει σε κίνδυνο το μέλλον όλων μας». Ωστόσο, οποιεσδήποτε απαισιόδοξες αναλύσεις της κρίσης πρέπει να τίθενται στο πλαίσιο της ανθρώπινης ιστορίας που πάντοτε υπερέβαινε τις αλλεπάλληλες οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις, δυστυχώς πολλές φορές με τεράστιο ανθρώπινο κόστος. Τα μαθήματα της ιστορίας, αλλά και το ένστικτο επιβίωσης των κυρίως υπευθύνων της κρίσης, μπορεί να συμβάλλουν στην υπέρβαση της. Η αρνητική και συγχρόνως θετική όψη του προβλήματος είναι ότι είναι παγκόσμιο. Ο σημερινός καπιταλισμός, μέσο-μακροπρόθεσμα, ή θα μεταρρυθμιστεί και θα επιβιώσει, ή θα αυτό-καταστραφεί.

III.

Η κρίση στην Ελλάδα έχει βαθιά τις ρίζες της στο 19^ο αι., και στον τρόπο που διαμορφώθηκαν και λειτούργησαν το κράτος και οι θεσμοί τα τελευταία διακόσια χρόνια. Δεν μπορούμε όμως εδώ να κάνουμε αυτή την αναδρομή. Εκείνο που μπορούμε να πούμε, με σχετική βεβαιότητα, είναι ότι η κρίση στην Ελλάδα θα ερχόταν κάποια στιγμή, νομοτελειακά, ανεξάρτητα από τη διεθνή οικονομική κρίση. Μια χώρα που δανείζεται αλόγιστα και ανεξέλεγκτα, καταναλώνει αχαλίνωτα, παράγει ελάχιστα με πολύ χαμηλή ανταγωνιστικότητα, με πελατειακό/κομματικό κράτος, με αντικοινωνικό συντεχνιακό συνδικαλισμό, με ανίκανη δημόσια διοίκηση, με απίστευτη γραφειοκρατία, με περιφρόνηση της νομιμότητας και έντονη διάχυτη διαφθορά σε όλη την κοινωνία, δεν μπορεί παρά κάποια στιγμή να καταρρεύσει.

Η διεθνής οικονομική κρίση έπληξε την Ελλάδα ιδιαίτερα, επειδή την βρήκε με ένα τεράστιο δημόσιο χρέος (περίπου 400 δις Ευρώ, γύρω στο 160% του ΑΕΠ), καταστροφικό έλλειμμα (13-16%), αρνητικό ισοζύγιο πληρωμών, πολύ χαμηλή ανταγωνιστικότητα, ανεπαρκείς και αναξιόπιστες πολιτικές ηγεσίες, πελατειακά κόμματα, και ένα σχεδόν διαλυμένο κρατικό μηχανισμό. Για να μην κηρύξει στάση πληρωμών και άτακτη χρεοκοπία, η χώρα αναγκάστηκε να προσφύγει στον Ευρωπαϊκό μηχανισμό στήριξης και στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο το 2010, με συνέπεια το Μνημόνιο για δημοσιονομική προσαρμογή και την συνακόλουθη παραχώρηση εθνικής κυριαρχίας στην Τροϊκα (ΕΕ, ΕΚΤ, ΔΝΤ). Άλλες Ευρωπαϊκές χώρες, π.χ. η Ιρλανδία και η Πορτογαλία αναγκάστηκαν να προσφύγουν στην Τρόϊκα, όμως, επειδή δεν έχουν τον συνδυασμό των προβλημάτων της Ελλάδας, φαίνεται να ανακάμπτουν από την κρίση. Η Ελληνική οικονομία, αντιθέτως, αναδείχθηκε ραγδαία από την αρχή ως ο αδύναμος και επικίνδυνος κρίκος όχι μόνο για την Ευρωζώνη αλλά και με πιθανή αρνητική επίδραση στην παγκόσμια οικονομία. Το ότι δεν κατέρρευσε (ακόμη) οφείλεται στο ότι είναι μέρος της Ευρωζώνης με ότι αυτό συνεπάγεται.

Η κρίση τα τελευταία τρία χρόνια βαθαίνει και η οικονομία έχει εμπλακεί στον φαύλο κύκλο της λιτότητας, των περικοπών και της βαριάς φορολογίας που αντί να οδηγούν στην ανάκαμψη βαθαίνουν την ύφεση. Εν τω μεταξύ η κρίση δημιουργεί όχι μόνο πτώση του βιοτικού επιπέδου αλλά και βαθιά ρήγματα στην κοινωνία καθώς η φτώχεια και η ανεργία (σχεδόν 30%) καλπάζουν.

Δεν μπορούμε εδώ να αναλύσουμε τις βασικές παθογένειες την Ελληνικής κοινωνίας που συντέλεσαν σε αυτή την κατάσταση. Είναι όμως αναμφισβήτητο ότι χωρίς αυτές τις παθογένειες η κρίση δε θα έπληττε την χώρα με τον τρόπο που την έπληξε και ο Ελληνικός λαός δεν θα βίωνε αυτά που βιώνει σήμερα. Αυτό πρέπει να τονισθεί για να μην αποδίδονται, όπως αποδίδονται από κόμματα και λαϊκιστές διαφόρων αποχρώσεων, οι επιπτώσεις της κρίσης αποκλειστικά ή κυρίως «στο Μνημόνιο» και στους «τοκογλύφους δανειστές μας». Οι παθογένειες

πρέπει να τονισθούν και να αναλυθούν. Αν τα κόμματα, οι ιθύνοντες αλλά και η κοινωνία γενικά, δεν κοιτάξουν τον εαυτό τους στον καθρέπτη και αν δε συνειδητοποιήσουν την απόλυτη ανάγκη μεταρρυθμίσεων, με το όποιο κόστος που συνεπάγονται, χωρίς λαϊκισμούς, όχι μόνο δεν υπάρχει ελπίδα ανάκαμψης, αλλά η κρίση τελικά μπορεί να αποδειχθεί καταστροφική. Αυτό, πάνω από όλα, συνεπάγεται συναίνεση, ενότητα και ανάληψη ευθυνών από την ηγεσία σε όλους τους τομείς, αλλά και αλλαγή νοοτροπίας και συμπεριφοράς σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας.

Το πώς η Ελληνική οικονομία εκτροχιάστηκε και βρίσκεται από το 2009 στα πρόθυρα της χρεοκοπίας, και με ποιές κυβερνητικές και ευρωπαϊκές πολιτικές αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα, έχουν αναλυθεί (Τσίμας 2011, Χριστοδουλάκης 2011, Σημίτης 2012). Ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης φαίνεται να συμφωνεί με τον Β. Μαρκεζίνη (2011: 347) που επισημαίνει ότι: «Ο πολιτικός και δημοσιογραφικός κόσμος της Μεταπολίτευσης φέρει μεγάλη ευθύνη γιατί δεν μπόρεσε να εμποδίσει το εκκρεμές να κινηθεί από 'το θλιβερό άκρο' της δικτατορίας στο 'καταστροφικό' άκρο της μεταπολιτευτικής ασυδοσίας που κατέλαβε τους δρόμους, παρέλυσε το κράτος και διέλυσε τα ανώτατα εκπαιδευτικά μας ιδρύματα στο όνομα της δημοκρατίας και της πολιτικής ορθότητας».

Το κομματικό/πελατειακό σύστημα λοιπόν φαίνεται να είναι στενά συνυφασμένο με όλες τις παθογένειες της Ελληνικής κοινωνίας. Το θετικό είναι ότι η κρίση ανέδειξε αυτές τις παθογένειες και η κοινωνία φαίνεται να συνειδητοποιεί ότι έχει φθάσει σε ένα κομβικό σημείο που οι μέχρι τούδε πρακτικές δεν μπορούν να συνεχισθούν.

Στον πολιτικό χώρο ήδη σημειώνονται σοβαρές ανακατατάξεις, καθώς για πρώτη φορά από τις εκλογές του Ιουνίου 2012 έχει σχηματισθεί τρι-κομματική κυβέρνηση και φαίνεται να λειτουργεί μέχρι τώρα χάρις στην ανεκτικότητα της κοινωνίας που πλήττεται τόσο βαθειά από την κρίση. Ωστόσο «η κοματοκρατία αντιστέκεται» (Μουτσόπουλος, *Το Βήμα* 27.1.2013), τα συντεχνιακά και άλλα συμφέροντα λυσσώδως αντιμάχονται, και ο λαϊκισμός της αντιπολίτευσης, και όχι μόνο, καλά κρατεί (Joseph and Triandafyllidou, *New York Times*, 5.2.2013). Ανησυχητικό είναι επίσης ότι μαζί με την κρίση εντάθηκε ο λεγόμενος «αντιεξουσιαστικός χώρος» που συνδέεται με την τρομοκρατία και, το χειρότερο, γεννήθηκε ακροδεξιό, ρατσιστικό, φασιστικό κόμμα που είναι τώρα τρίτο στις δημοσκοπήσεις. Εκείνο όμως που φαίνεται βέβαιο και ελπιδοφόρο είναι ότι: το κομματικό/πελατειακό σύστημα, που εξέθρεψε την φαυλοκρατία και την διαφθορά και ανέχθηκε την ανομία, έχει τελειώσει, παρά το ότι οι παθογένειες που γέννησε είναι βαθειά ριζωμένες στην κοινωνία.

Επειδή «ουδέν κακόν αμιγές καλού», η κρίση δεν μπορεί παρά να ενεργοποιήσει, μαζί με τα αρνητικά, και τα θετικά και δημιουργικά αντανάκλαστικά της κοινωνίας. Σημάδια αναβίωσης κοινωνικής αλληλεγγύης διαφαίνονται σε διάφο-

ρα επίπεδα Μαζί με την, αν όχι κατάρρευση, αποδυνάμωση της κομματοκρατίας μπορεί να υπάρξει ενδυνάμωση της κοινωνίας των πολιτών με ενδιάμεσους θεσμούς μεταξύ κράτους και κοινωνίας που θα ενισχύσουν τον εθελοντισμό. Βασικοί θεσμοί, όπως η Εκκλησία, φαίνεται να κινούνται προς θετική κατεύθυνση, όχι μόνο στον τομέα της φιλανθρωπίας και της πρόνοιας, που το σημαντικό έργο της είναι προφανές, αλλά και στο πολιτισμικό επίπεδο με την τάση προς ανάδειξη ηθικών αξιών οικουμενικής εμβέλειας (Καλαϊτζίδης 2012). Η κρίση αναγκάζει την ελληνική κοινωνία να αναζητήσει τη βαθύτερη πολιτισμική της ταυτότητα, (που τόσα έχει δώσει στον κόσμο επί τρείς και πλέον χιλιετίδες), όχι για να επιστρέψει στο παρελθόν ή να γίνει σαν «τους δυτικούς» αλλά για να αντιμετωπίσει δημιουργικά το παρόν και το μέλλον μέσα σε ένα ευρύτερο Ευρωπαϊκό, παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο. Δεν πρέπει να λησμονείται επίσης ότι και στην πρόσφατη ιστορία μας η παρούσα κρίση είναι ήσσονος μεγέθους συγκρινόμενη π.χ. με το 1922, την κατοχή και τον εμφύλιο.

IV.

Στο άμεσο και προσεχές μέλλον αλλά και μακροπρόθεσμα, η ανάκαμψη της Ελληνικής οικονομίας και η έξοδος από την κρίση είναι άμεσα συνδεδεμένη με την θέση μας στην Ευρωζώνη και την ΕΕ. Η Ελληνική κοινωνία, ούτως ή άλλως, έχει να αντιμετωπίσει τις παθογένειες της και να εφαρμόσει τις απαιτούμενες μεταρρυθμίσεις. Η ανάκαμψη, ωστόσο, μπορεί να επέλθει μόνο μέσα σε ένα ευρύτερο Ευρωπαϊκό πλαίσιο που συνεπάγεται δικαιώματα και υποχρεώσεις. Είναι πράγματι εκπληκτικό πως ο λαϊκισμός των κομμάτων που συνεχίζεται, και ιδίως της παρούσας αντιπολίτευσης (αξιωματικής και μη), φαίνεται να αγνοεί παντελώς, ή να συσκοτίζει αυτή την πραγματικότητα. Αυτή η πρακτική, βασισμένη σε μια ανόητη, εντελώς φανταστική συνωμοσιολογία, (που δημιουργεί φανταστικούς εχθρούς, για όλα τα δεινά μας φταίνε οι άλλοι), τείνει να εντείνει αντί να αμβλύνει την κρίση. Επειδή κινείται σε ένα φανταστικό, ιδεοληπτικό μη ρεαλιστικό, επίπεδο αποπροσανατολίζει και δεν μπορεί να προτείνει πολιτικές και πραγματική προοπτική εξόδου από τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Εκτός του ότι είναι ουτοπική, στο εσωτερικό είναι διχαστική και στο εξωτερικό αναδεικνύει την αναξιοπιστία του συστήματος, ό,τι χειρότερο την ώρα που η οικονομία χρειάζεται επείγοντως εξωτερικές επενδύσεις.

Η αλήθεια είναι ότι η πολυσύνθετη και πολύπλοκη πραγματικότητα της ΕΕ ένωσης περιπλέκει το πρόβλημα της αντιμετώπισης της κρίσης. Το βασικό πρόβλημα της Ευρωζώνης, όπως παρατηρεί ο Γ. Βαρουφάκης (protagon.gr 24.1.2013), είναι ότι έχει «μια κεντρική τράπεζα χωρίς κυβέρνηση και κυβερνήσεις χωρίς κεντρική τράπεζα». Η οικονομική ασυμμετρία μεταξύ Ευρωπαϊκού Βορρά και Ευρωπαϊκού Νότου είναι βασικό εμπόδιο στην Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και εντείνει την κρίση. Η πλουσιότερη χώρα της Ευρώπης η Γερμανία, μαζί με άλλες

χώρες του Βορρά, προωθούν και επιβάλλουν μια νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική με αυστηρή λιτότητα η οποία βαθαίνει την ύφεση στις χώρες του Νότου και είναι καταστροφική για την Ελλάδα. Η πρόσφατη Σύνοδος Κορυφής (7.2.13), για πρώτη φορά στην ιστορία της ΕΕ, περιέκοψε αντί να αυξήσει τον κοινοτικό προϋπολογισμό για το 2014-2020. Αυτό όχι μόνο δεν βοηθά την πορεία της σύγκλισης και της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης αλλά και απειλεί την Ευρωζώνη και την Ευρωπαϊκή συνοχή. Ωστόσο, οι αντιαναπτυξιακές αυτές πολιτικές, που συμβαδίζουν με την ασυδοσία των χρηματοοικονομικών αγορών, δεν μπορούν να συνεχιστούν. Ένας σοβαρός λόγος είναι ότι η διογκούμενη ανεργία, ιδίως των νέων, αποτελεί ωρολογιακή βόμβα για τα θεμέλια της Ευρωπαϊκής κοινωνίας. Σοβαρότερος όμως λόγος είναι ότι απειλούν με κατάρρευση όχι μόνο την Ευρωζώνη αλλά και το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

Βιβλιογραφία

- Friedman, M. (1960), *A Program for Monetary Stability*, New York, Fordham University Press.
- Hayek, F. (1989), *The Collected Works of F.A. Hayek*, Chicago, Chicago University Press.
- Kalaitzidis, P. (2012), "L' Orthodoxie Greque Face aux de la Crise Economique, de la Pauverte et de la Mondialization", σε Ch. Menges-Le Pape (ed.), *Religions et Le Droit*, Toulouse, Presses de l'Universite de Toulouse l'Capitole.
- Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Palgrave, MacMillan.
- Morin, F. (2011), *Ένας Κόσμος Χωρίς τη Wall Street*; μετάφραση Αριστέα Κομνηνέλλη, Αθήνα, εκδόσεις Μεταίχμιο [*Un Monde sans Wall Street?* Paris, Editions du Seuil, 2011].
- Stiglitz, J. (2012), *Το Τίμημα της Ανισότητας*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαδόπουλος [*The Price of Inequality*, W.W. Norton & Co. Inc., 2012.]
- Μαρκεζίνης, Β. (2011), *Η Ελλάδα των Κρίσεων*, Αθήνα, εκδόσεις Λιβάνη.
- Σημίτης, Κ. (2012), *Ο Εκτροχιασμός*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- Τσίμας, Π. (2011), *Το Ημερολόγιο της Κρίσης*, Αθήνα, εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Χριστοδουλάκης, Ν. (2011), *Σώζεται ο Τιτανικός; Από το Μνημόνιο ξανά στην Ανάπτυξη*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.

Η πανελλαδική εκστρατεία διαμαρτυρίας κατά των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας¹

Μαρία Κούση²

Περίληψη

Τα 31 Μεγάλα Γεγονότα Διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκαν από το Φεβρουάριο του 2010 έως το Δεκέμβριο του 2012 ενάντια στα μέτρα λιτότητας της κυβέρνησης και στα Μνημόνια της τρόικας, συγκροτούν μία πανελλαδική εκστρατεία με υψηλό αριθμό συμμετεχόντων και εστίαση σε αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης. Με βάση την Πλατεία Συντάγματος κι ευρείες δια-ταξικές συμμαχίες στις οποίες εμπλέκεται ένας μεγάλος αριθμός οργανώσεων αλλά και το ευρύ κοινό (general public), η εκστρατεία επεκτείνεται όχι μόνο σ' όλη τη χώρα, αλλά και στο διεθνικό πεδίο. Παρά το ότι οι άμεσες αιτίες της ελληνικής κρίσης χρέους οφείλονται στη χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-08, κύριο αίτιό της επίσης θεωρείται κι η αδύναμη ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στην ευρωζώνη. Οι συγκρουσιακοί συσχετισμοί στην περίπτωση της Ελλάδας απεικονίζουν μια στροφή προς τη βαρύνουσα σημασία του χρηματοπιστωτικού τομέα και των οικονομικών δυνάμεων μιας ολοένα και περισσότερο αλληλεξαρτώμενης παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής σκηνής του 21ου αιώνα.

Εισαγωγή

Η κοινωνική διαμαρτυρία στην Ελλάδα έχει ιστορικές και πολιτισμικές ρίζες, με ιδιαίτερα ορατή την εμφάνιση εργατικών κινητοποιήσεων από τις πρώτες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα/πριν το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (Σεφεριάδης 2005) αλλά και αντιστασιακά κινήματα πριν και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Η κοινωνική διαμαρτυρία αυξάνεται ιδιαίτερα μετά το τέλος της δικτατορικής περιόδου. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, στη Μεταπολίτευση αναδύονται κινητοποιήσεις με οικονομικά, πολιτικά, περιβαλλοντικά, και κοινωνικά αιτήματα (Αλεξανδρόπουλος 2010, Kousis 1999, della Porta et al, forthcoming).

¹ Η παρουσίαση είναι επηρεασμένη σ' ένα βαθμό από τη συνέντευξη με τον M. Sangsari, στο πλαίσιο του προγράμματος Canada-Europe Transatlantic Dialogue, κατά τη διάρκεια του διεθνούς συνεδρίου «Street Politics in the Age of Austerity», του Université de Montréal, 25-2-2013.

² Η Μαρία Κούση είναι Καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας, του Πανεπιστημίου Κρήτης. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: kousis.m@uoc.gr.

Οι πρώτες διαμαρτυρίες κατά των κυβερνητικών πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα εμφανίζονται το 1996-97, κυρίως από πανεθνικά μπλόκα αγροτών που αντιμετώπιζαν αυξημένες εισαγωγές προϊόντων της ΕΕ, περικοπές των επιδοτήσεων και αύξηση των χρεών τους. Οι αγρότες διαμαρτύρονταν κατά των πολιτικών λιτότητας της κυβέρνησης, καθώς η χώρα έπαιρνε μέτρα για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση (Bush and Simi, 2001: 121, 106).

Αξιοσημείωτες μεγάλες κινητοποιήσεις ακολούθησαν με διαφορετικά αιτήματα σε όλη τη χώρα, όπως αυτές εναντίον του πολέμου στο Ιράκ (Botetzagias & Boudourides 2004), οι κινητοποιήσεις εναντίον των ιδιωτικοποιήσεων (Kousis 2004), της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, και το 2008, η εξέγερση της νεολαίας κατά της αστυνομικής βίας και της ανεργίας, μετά τη δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου (Iakovidou, Kanellopoulos and Kotronaki 2010, Johnston and Spheriades 2012, Lountos 2012).

Η παγκόσμια οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στην περιφέρεια της ευρωζώνης λειτούργησε ως απειλή για τις κοινωνίες της, όπως συνέβη και σε παρόμοιες οικονομικές κρίσεις στη Λατινική Αμερική (Almeida 2007, 2010), στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης (Beissinger and Sasse 2012) και σε κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Kriesi 2011). Από το Φεβρουάριο του 2010 έως το Δεκέμβριο του 2012, τα 31 Μεγάλα Γεγονότα Διαμαρτυρίας (ΜΓΔ)³ ενάντια στα Μνημόνια της τρόικας (Ευρωπαϊκής Επιτροπής, Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου) και της κυβέρνησης συγκροτούν μία πανελλαδική εκστρατεία (Tilly 2004, Tarrow 2008, Kousis 2013). Τα ΜΓΔ αυτά χαρακτηρίζονται από: υψηλό αριθμό συμμετεχόντων (από 5.000 έως 500.000), υψηλό αριθμό παράλληλων και ταυτόχρονων γεγονότων, εστίαση σε διεκδικήσεις εθνικής εμβέλειας και κοινωνικής δικαιοσύνης, ευρείες δια-ταξικές συμμαχίες στις οποίες εμπλέκεται ένας μεγάλος αριθμός οργανώσεων αλλά και το ευρύ κοινό (general public), με βάση την Πλατεία Συντάγματος της Αθήνας μπροστά από το Εθνικό Κοινοβούλιο, καθώς και παράλληλες διαμαρτυρίες σε όλη τη χώρα με τις ίδιες διεκδικήσεις (Kousis 2013).

³ Η σχετική βάση δεδομένων δημιουργήθηκε μέσω της Ανάλυσης Γεγονότων Διαμαρτυρίας και παράγαγε στοιχεία που αφορούν: τις διεκδικήσεις, τις μορφές δράσης, τα χαρακτηριστικά των κινητοποιούμενων, τη χωρική και χρονική κατανομή των διαμαρτυριών, καθώς και τον αριθμό των κινητοποιούμενων από τον Ιανουάριο του 2010 έως τον Ιανουάριο του 2013. Χρησιμοποιήθηκε συνδυασμός εθνικών και διεθνικών πηγών, όπου συμπεριλαμβάνονται η *Ελευθεροτυπία* (εκτός του διαστήματος που δεν λειτουργούσε), ο *Ριζοσπάστης* και η *Αυγή*, καθώς και οι εναλλακτικές ψηφιακές πηγές, Indymedia, και real-democracy.gr.

Η βάση αυτή έχει εν μέρει δημιουργηθεί στο πλαίσιο του προγράμματος «Mediterranean Environment, Networks and Actions» του «Mediterranean Voices: Oral History and Cultural Practices in Mediterranean Cities» (80% EC DG EuropeAid, contract no. E8/AIDCO/2000/2095-05) και 20% University of Crete and other sources).

Η χωρική διάσταση της πανελλαδικής εκστρατείας κατά των Μνημονίων: η Βουλή, οι Πλατείες, ο Διεθνικός χώρος

Τρία είναι τα χωρικά πεδία της πανελλαδικής εκστρατείας κατά των Μνημονίων στην Ελλάδα. Η πλατεία Συντάγματος και η Βουλή αποτελούν το επίκεντρο της εκστρατείας. Όλα τα 31 ΜΓΔ ενάντια στο κράτος και στην τρόικα πραγματοποιήθηκαν στο Σύνταγμα, απέναντι από το Κοινοβούλιο, το διαμεσολαβητικό φορέα που θεωρείται υπεύθυνος για την εφαρμογή και τη διευκόλυνση της διαρθρωτικής προσαρμογής και των πολιτικών λιτότητας μέσω δραστικών αλλαγών στις σχετικές νομοθετικές και θεσμικές ρυθμίσεις (Kousis 2013).

Οι διεκδικήσεις των κινητοποιούμενων στα 31 ΜΓΔ απευθύνονται προς και στοχεύουν τη Βουλή ως τον πλέον υπεύθυνο θεσμό για τις βαθιές και ανατρεπτικές θεσμικές και νομικές μεταβολές και αναδιατάξεις που πραγματοποιήθηκαν με πρωτοφανή ταχύτητα, κάτω από μία νεοφανή διεθνική πίεση από την τρόικα και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, ενόψει της επαπειλούμενης εξάπλωσης της κρίσης στον Ευρωπαϊκό Νότο και της ενδεχόμενης διάλυσης της ευρωζώνης (Kousis, 2013, Ζαμπαρλούκου και Κούση, 2014).

Ταυτόχρονα όμως, τα 31 σημαντικότερα ΜΓΔ κατά των Μνημονίων, τα οποία κατέληξαν στην Πλατεία Συντάγματος, μπροστά από το Ελληνικό Κοινοβούλιο, συνοδεύονταν από παράλληλες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που διαχέονται στις πλατείες και τους δρόμους ελληνικών πόλεων. Η ομοιότητα των αιτημάτων και η διάχυση της αντιμνημονιακής κινητοποίησης σε ένα σύνολο 1.069 παράλληλων γεγονότων διαμαρτυρίας σε Ελληνικές πόλεις, συγκροτεί μία πανελλαδική εκστρατεία με διάρκεια άνω των τριών ετών (Kousis 2013).

Η πανελλαδική αυτή εκστρατεία κατά της λιτότητας και των διαρθρωτικών αλλαγών των Μνημονίων μετακινείται και πέραν των συνόρων της χώρας στο διεθνικό χώρο, όχι μόνον εντός αλλά κι εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Kousis, υπό έκδοση, 2013). Πέντε από τα 31 ΜΓΔ πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο μεγάλων διεθνικών γεγονότων διαμαρτυρίας ή σε συνεργασία με κινητοποιούμενους σε πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, της Βόρειας Αμερικής και άλλων περιοχών του πλανήτη. Στο πρώτο από αυτά, της 29-5-2011, ενδεικτική είναι η συμμετοχή κινητοποιούμενων στην πανευρωπαϊκή κινητοποίηση *European Revolution 29 May* που πραγματοποιήθηκε σε 26 Ευρωπαϊκές πόλεις με αίτημα την «πραγματική δημοκρατία τώρα» (Kousis υπό έκδοση, 2013).

Τα Αιτήματα της Πανελλαδικής Εκστρατείας

Η μεγάλη πλειοψηφία των ΜΓΔ συγκροτείται εναντίον των πρωτοφανών μέτρων λιτότητας και διαρθρωτικής προσαρμογής που ψηφίζονται από το Κοινοβούλιο και εφαρμόζονται από το ελληνικό κράτος κάτω από τις οδηγίες της τρόικα. Αναφέρονται στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις των παραπάνω μέ-

τρων: στη συντριπτική μείωση των μισθών και των συντάξεων, στις αυξήσεις φόρων, στους νέους φόρους, στη δραματική ανεργία, στη δραστική ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων, στη δραστική αύξηση των ανισοτήτων και της φτώχειας, στην επιδείνωση της ύφεσης και στην έλλειψη ανάπτυξης και ευκαιριών απασχόλησης. Σε 27 από τα 31 ΜΓΔ οι κινητοποιούμενοι ισχυρίζονται ότι οι πολιτικές της τρόικας θα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στη δημοκρατία, ενώ σε 25 από τα 31 επισημαίνουν τις επιπτώσεις στην εθνική κυριαρχία. Ισχυρίζονται για παράδειγμα ότι κάτω από τις σαρωτικές αυτές μεταρρυθμίσεις, το Ελληνικό Σύνταγμα παραγκωνίζεται, τα εργατικά και κοινωνικά πρόνοιας δικαιώματα ακυρώνονται, ενώ ταυτόχρονα απειλούνται τα δικαιώματα για την ειρηνική διαμαρτυρία.

Οι Ομάδες και τα Δίκτυα

Οι κινητοποιούμενοι προέρχονται από μία ευρεία ποικιλία ομάδων και δικτύων, ιδιαίτερα σε σύγκριση με προηγούμενες μεγάλες διαμαρτυρίες. Οι συμμετέχοντες των ετερογενών ομάδων απαρτίζουν διαταξικά μεγάλης έκτασης δίκτυα τα οποία περιλαμβάνουν Ενώσεις ή Συνομοσπονδίες εργαζομένων ή επαγγελματιών, τα πολιτικά κόμματα της αριστεράς, αναρχικές και αντιεξουσιαστικές ομάδες, ομάδες νέων (φοιτητών/τριών, μαθητών/τριών), δίκτυα αιτημάτων δικαιοσύνης, το κίνημα των πλατειών/άμεσης δημοκρατίας/Αγανακτισμένων, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, και επαγγελματικούς και εκπαιδευτικούς φορείς. Από το 2010 έως το τέλος του 2012, το προφίλ των ηγετικών ομάδων με οργανωτικό ρόλο στην πανελλαδική εκστρατεία αλλάζει σημαντικά προς ένα πιο ισχυρό και ευρύ μίγμα. Ενώ στο έτος εκκίνησης της εκστρατείας, τα συνδικάτα και η νεολαία (φοιτητές/τριες) κυριαρχούσαν στην οργάνωση των ΜΓΔ, το 2011 συμμετείχαν ενεργά και ομάδες του κινήματος των πλατειών/Αγανακτισμένων, ομάδες Occupy, αναρχικών, με πολυάριθμη συμμετοχή του κοινού (Kousis, υπό έκδοση, 2013).

Τα αντιμνημονιακά ΜΓΔ διαφέρουν πολύ από τις προηγούμενες κινητοποιήσεις στην Ελλάδα. Ενώ, σε σημαντικό βαθμό, βασίζονται σε προηγούμενες εμπειρίες κινητοποιήσεων με τη συμμετοχή των συνδικάτων (ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, και άλλων φορέων), πολιτικών κόμμάτων, και της νεολαίας του 2008, η εκστρατεία που συγκροτούν είναι πρωτοφανής σε μέγεθος και κλίμακα, εντός και εκτός των εθνικών συνόρων, ιδιαίτερα αναστοχαστική (δεδομένου και του κινήματος της πλατείας/Αγανακτισμένων) όσον αφορά τα πολιτικά και κοινωνικά πρότυπα των τελευταίων δεκαετιών, και καινοτόμος λόγω της εκτεταμένης χρήσης νέων τεχνολογιών (ICT) και κοινωνικών μέσων δικτύωσης, για οργανωτικούς και ενημερωτικούς κυρίως σκοπούς (Kousis, υπό έκδοση, 2013).

Διεθνικές Ευκαιρίες και Απειλές

Η πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση, με ρίζες στην αμερικανική οικονομική κρίση του 2007, έχει σοβαρές επιπτώσεις για την Ελλάδα, το πρώτο κράτος μέλος της ευρωζώνης που απειλεί το ευρώ με μια πιθανή έξοδο από αυτό, λόγω του υψηλού δημόσιου χρέους της. Στο επίκεντρο της παγκόσμιας προσοχής και υπό πρωτοφανή διεθνή πίεση από ισχυρές οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις, καθώς και στενή κάλυψη από όλα τα μεγάλα διεθνικά μέσα ενημέρωσης, η Ελληνική κυβέρνηση, η οποία θεωρείται υπεύθυνη για την έκθεση της χώρας σε πρωτόγνωρες πιέσεις και καταστάσεις, αντιμετωπίζει ιστορικά διλήμματα εν όψει της «επίδρασης ντόμινο», αν η χώρα εξέλθει από το ευρώ. Ταυτόχρονα όμως θεωρείται υπεύθυνη για τις επιπτώσεις των πολιτικών της επιλογών όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά και για την παγκόσμια οικονομία στο σύνολό της. Οι διαρθρωτικές αλλαγές των Μνημονίων και των συνοδευτικών μέτρων λιτότητας ήταν ραγδαίες και σαρωτικές σε όλους τους τομείς της οικονομίας και κοινωνίας.⁴

Παρά το γεγονός ότι οι άμεσες αιτίες της ελληνικής κρίσης χρέους οφείλονται στην χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-08, κύριο αίτιό της επίσης θεωρείται και η αδύναμη ενσωμάτωση των περιφερειακών χωρών στην ευρωζώνη (Laravitsas, et al. 2010, 2012). Η Ελλάδα ήταν η αφετηρία των επιθέσεων κερδοσκοπίας αλλά και διαρθρωτικών πολιτικών σε άλλα περιφερειακά κράτη της ευρωζώνης. Τα κράτη μέλη του Ευρωπαϊκού Νότου, η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Ιρλανδία, και πιο πρόσφατα η Κύπρος, αντιμετωπίζουν επίσης σοβαρές κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές επιπτώσεις λόγω της οικονομικής κρίσης και των σκληρών μέτρων διάσωσης από Ευρωπαϊκές και διεθνικές οικονομικο-πολιτικές δυνάμεις, όπως την τρόικα.

Οι συγκρουσιακοί συσχετισμοί και εντάσεις που εμφανίζονται με αφορμή την Ελληνική περίπτωση και η παγκόσμια προσοχή που συγκέντρωσε από οικονομικούς και πολιτικούς φορείς εξουσίας, κινούνται πέρα και πάνω από την ΕΕ ως διεθνικό πεδίο ευκαιριών και απειλών (Kousis, υπό έκδοση, 2013) – μέχρι πρόσφατα αναφερόταν ως Ευρωπαϊκό πεδίο νέο-φιλελεύθερων πολιτικών (Imig και Tarrow 2001). Οι συγκρουσιακοί συσχετισμοί για την περίπτωση της Ελλάδας απεικονίζουν μια στροφή προς τη βαρύνουσα σημασία του χρηματοπιστωτικού τομέα και των οικονομικών δυνάμεων μιας ολοένα και περισσότερο αλληλεξαρτώμενης παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής σκηνής του 21ου αιώνα (Κούση και Tilly 2008), που αφορούν εν τέλει τις περισσότερες οικονομίες και κοινωνίες του πλανήτη. Αυτό αντανακλάται στα πιο πρόσφατα στοιχεία για τη φθίνουσα αύξηση του ΑΕΠ⁵ και την έκκληση του ΟΟΣΑ προς τις κυβερνήσεις, για διαρθρω-

⁴ Βλέπε π.χ. Lekakis & Kousis (2013) σχετικά με τις επιπτώσεις στο περιβάλλον.

⁵ Eurostat Ανακοίνωση Τύπου 28-3-2013:

τικές μεταρρυθμίσεις από την Ομάδα των 20 (Group of Twenty Finance Ministers and Central Bank Governors, G20), των μεγάλων οικονομιών του κόσμου.⁶

Μεταβολές στην Εκστρατεία Διαμαρτυρίας κατά των Μνημονίων και των πολιτικών Λιτότητας

Με βάση την προκαταρκτική ανάλυση των κυριότερων χαρακτηριστικών των ΜΓΔ, από το 2010 έως το τέλος του 2012, η πανεθνική εκστρατεία κατά των Μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας διαδραματίζεται σε τρεις κύριες φάσεις.

Στην αρχική περίοδο, από το Φεβρουάριο του 2010 έως το Φεβρουάριο του 2011, συγκροτούνται ΜΓΔ εναντίον των «μέτρων σταθερότητας» της κυβέρνησης και του 1ου Μνημονίου της τρόικας, με την εναρκτήρια επέμβαση του ΔΝΤ σε κράτος μέλος της ευρωζώνης. Η περίοδος αυτή οδήγησε σε κλιμάκωση γενικών πανελλαδικών απεργιών και έντονες διαμαρτυρίες, με τρεις νεκρούς υπαλλήλους από ασφυξία σε πυρκαγιά που ξέσπασε μετά από ρίψη μολότοφ σε τράπεζα (Kousis 2013).

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης περιόδου, από τον Απρίλιο του 2011 έως το Φεβρουάριο του 2012, τα ΜΓΔ στρέφονται ενάντια στο Πολυνομοσχέδιο και στο 2ο Μνημόνιο με εντατικοποίηση των απεργιών και των διαδηλώσεων, την ισχυρή παρουσία του κινήματος της πλατείας («Αγανακτισμένων») (Leontidou 2012) και του ευρέος κοινού, καθώς και την έναρξη της διεθνικής συμμετοχής στην εκστρατεία κατά της λιτότητας και των οικονομικών αδικιών. Περισσότερα μέτρα λιτότητας ακολουθούν και συνοδεύονται από ΜΓΔ που κορυφώνονται το Μάιο και τον Ιούνιο του 2011. Οι καινοτόμες μορφές δράσης του κινήματος της πλατείας, αλλά και τα συμβατικά ρεπερτόρια δράσης προσελκύουν ένα ευρύτατο φάσμα δικτύων, οργανώσεων και ομάδων με πολυάριθμη παρουσία, όχι μόνο στην πλατεία Συντάγματος αλλά παράλληλα στις περισσότερες –αν όχι όλες– πλατείες της χώρας. Σημειώθηκαν πολύ υψηλά επίπεδα καταστολής καθώς και η μεγαλύτερη αύξηση στον αριθμό τραυματιών συγκριτικά με τις άλλες δύο περιόδους (Kousis 2013).

Στο τέλος της δεύτερης και ταυτόχρονα προεκλογικής περιόδου, ο αριθμός των ΜΓΔ μειώνεται αλλά όχι η ένταση των δράσεων, με αποκορύφωση το ΜΓΔ στις 10 έως 12 του Φεβρουαρίου του 2012, με τη δέκατη (κατά τη διάρκεια της κρίσης) πανελλαδική γενική 48ωρη απεργία εναντίον των μέτρων λιτότητας και του νέου δανείου-πακέτου-PSI της τρόικας. Η ένταση των δράσεων κορυφώθηκε

⁶ <http://www.oecd.org/newsroom/structuralreformsmoreimportantthaneverforastrongandbalancedeconomicrecovery.htm>

⁶ <http://www.oecd.org/newsroom/structuralreformsmoreimportantthaneverforastrongandbalancedeconomicrecovery.htm>

με δεκάδες τραυματίες ενώ πρωτόγνωρες και μεγαλύτερες σε έκταση (συγκριτικά με τις προηγούμενες) ήταν οι υλικές ζημιές στο κέντρο της Αθήνας.⁷

Στην τρίτη, μετεκλογική περίοδο, από το Σεπτέμβριο του 2012 έως τις αρχές του Ιανουαρίου 2013, έξι ΜΓΔ συγκροτούνται ενάντια στα νέα μέτρα λιτότητας. Συμπεριλαμβάνονται τρεις πανελλαδικές, γενικές απεργίες του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα (ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ), διαδηλώσεις και δύο πανελλαδικές γενικές στάσεις εργασίας – μία από τις οποίες συμμετείχε στην πρώτη Πανευρωπαϊκή απεργία ενάντια στη λιτότητα που διοργάνωσε η Ευρωπαϊκή Συνομοσπονδία Συνδικάτων (European Trade Union Confederation, ETUC), ενώ η άλλη πραγματοποιήθηκε στην επέτειο του Πολυτεχνείου.

Η συμβολή της Πανελλαδικής Εκστρατείας στην πολιτική σκηνή

Η πανελλαδική εκστρατεία κατά των Μνημονίων και των μέτρων λιτότητας συνέβαλε έμμεσα ή άμεσα στη δραστική αλλαγή της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Αυτό αντανakλάται ιδιαίτερα μέσω της οικονομικής ψήφου (Kousis and Kanelloropoulos 2013).⁸ Στις εθνικές εκλογές της 6^{ης} Μαΐου 2012 και 17^{ης} Ιουνίου 2012, η οικονομική ψήφος είναι εμφανής: α) στη δραματική πτώση των προηγούμενων δύο κυρίαρχων κομμάτων της Μεταπολίτευσης, ειδικά του ΠΑΣΟΚ, το οποίο κυβέρνησε κατά την πρώτη περίοδο της κρίσης, β) στην ταχεία άνοδο των Αντι-Μνημονιακών κομμάτων του Συνασπισμού Ριζοσπαστικής Αριστεράς-ΣΥΡΙΖΑ, αλλά και του ακροδεξιού, εξτρεμιστικού της Χρυσής Αυγής (Ellinas 2013), γ) στη διαγραφή δεκάδων βουλευτών διαφορετικών κομμάτων που αρνήθηκαν να ψηφίσουν υπέρ των Μνημονίων και συνοδευτικών μέτρων, δ) στη δημιουργία έξι νέων Αντι-Μνημονιακών κομμάτων κατά την περίοδο της κρίσης, ε) στη δραματική πτώση της εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση από 25% στο 7% από το 2010 έως το 2012 (Kousis and Kanelloropoulos 2013).

Παραμένει αδιερεύνητο το κατά πόσο τα ΜΓΔ μπορεί να έχουν επηρεάσει άμεσα ή έμμεσα τη λήψη αποφάσεων που αφορούν τα Μνημόνια και τα συνοδευτικά μέτρα των εμπλεκόμενων διεθνικών και εθνικών φορέων. Ενώ εκτιμάται ότι μπορεί σ' ένα πολύ πιο περιορισμένο βαθμό να έχουν επηρεάσει την ταχύτητα με την οποία τα μέτρα είχαν αποφασιστεί και ψηφιστεί, αυτό παραμένει ένα ανεξερευνήτο ζήτημα το οποίο χρήζει συστηματικής μελέτης στο μέλλον.

⁷ Το ζήτημα αυτό είναι ανεξερευνήτο, εξαιρετικά σύνθετο και μη συγκρίσιμο με τις υλικές ζημιές που συνέβησαν κατά τη διάρκεια των άλλων ΜΓΔ.

⁸ Βλέπε Kriesi 2011.

Βιβλιογραφία

- Almeida, P. D. (2007), "Defensive Mobilization: Popular Movements against Economic Adjustment Policies", *Latin American Perspectives*, issue 154, vol. 34 (3): 123-139.
- Almeida, P. D. (2010), "Globalization and Collective Action", in K. T. Leicht and J. C. Jenkins (eds.), *Handbook of Politics: State and Society in Global Perspective*, London, Springer.
- Beissinger, M. and Sasse, G. (2012), "An End to Societal Patience? The Economic Crisis and Political Protest in Eastern Europe", Nuffield's Working Papers Series in Politics.
- Botetzagias I. and Boudourides M. (2004), "The Iraq War and Greek Anti-War Organisations", *Bad Subjects*, January, No. 64, σσ. 15-17.
- Boudourides M. and Botetzagias I. (2007), "Networks of Protest on global issues in Greece 2002-2003", in D. Purdue (ed.), *Civil Societies and Social Movements*, Routledge/ECPR Studies in European Political Science, London, σσ. 109-123.
- Bush, E. and P. Simi (2001), "European Farmers and their Protests", in D. Imig and S. Tarrow (eds), *Contentious Europeans: Protest and Politics in an Emerging Polity*, London, Rowman & Littlefield Publishers.
- Della Porta D. (ed.) (2009), *Another Europe: Conceptions and practices in the European Social Forums*, Routledge, London.
- Della Porta, D. C. Valiente, and M. Kousis (υπό έκδοση), "Women and Democratization: The Women's Movements and their Outcomes in Italy, Greece, Portugal, and Spain", in P. N. Diamantouros, R. Gunther and H-J Puhle (eds), *Democracy and Cultural Change in the New Southern Europe*, Oxford University Press.
- Ellinas, Antonis A. (2013), "The Rise of Golden Dawn: The New Face of the Far Right in Greece", *South European Society and Politics*, DOI:10.1080/13608746.2013.782838
- Iakovidou, J., Kanellopoulos, K. and Kotronaki, L. (2010), "The Greek Uprising of December 2008", *Situations: Project of the Radical Imagination*, vol. 3 (2): 145-157.
- Johnston, H. and Sepheriades, S. (2012), "The Greek December, 2008", in S. Seferiades, and H. Johnston (eds), *Rioting and Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Surrey, Ashgate Publishing.
- Kanellopoulos, K. (2012), "The Accidental Eruption of an Anarchist Protest", in S. Seferiades, and H. Johnston (eds), *Rioting and Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Surrey, Ashgate Publishing.
- Kousis, M. (2012), "Who mobilized and with which goals and strategies?" presentation for the Social Movements Network Workshop, "Understanding the new movement wave: Arab Spring, European summer, American fall? Revolutions, anti-austerity and commons movements and the Occupy movement 2008-12" Berkman Center, Harvard University, March 21. http://cyber.law.harvard.edu/21M12socialcooperation/Main_Page
- Kousis, M. (2013), "The spatial dimension of the Greek Anti-Austerity Campaign, 2010-2013", paper presented at the international conference *Street Politics in the Age of Austerity: From the Indignados to Occupy*, Centre de recherche sur les politiques et le développement social Université de Montréal, February 21-22.
- Kousis, M. (υπό έκδοση), "The transnational dimension of the Greek anti-austerity campaign, 2010-2013" in D. della Porta and A. Mattoni (eds), *Transnationalization, diffusion and the 2011 movements: From the Arab Spring to Occupy Wall Street*, Colchester, ECPR Press.

- Kousis, M. and K. Kanellopoulos (2012), "The impact of the Greek Crisis on the Repertoire of Contention, 2010-2012", paper presented at the European Sociological Association panel on "The Eurozone Crisis, Social Protest and the Civil Society", Sept. 12-16, 2012, Mytilene, Lesvos.
- Kriesi, H. (2011), "The political consequences of the financial and economic crisis in Europe: electoral punishment and popular protest", Oxford paper, version 3, November 2011.
- Lapavitsas, C., *et al* (2010), "Eurozone crisis: beggar thyself and thy neighbour", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, vol. 12 (4): 311-372.
- Lapavitsas, C., *et al* (2012), *Crisis in the Eurozone*, London, Verso.
- Lekakis, J. N. and Kousis, M. (2013), "Economic Crisis, Troika and the Environment in Greece", *South European Society and Politics*. DOI:10.1080/13608746.2013.799731
- Leontidou, L. (2012), "Athens in the Mediterranean 'movement of the piazzas' Spontaneity in material and virtual public spaces", *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, vol. 16 (3): 299-312.
- Lountos, N. (2012), "Radical Minorities, a Decade of Contention and the Greek December 2008", in S. Seferiades, and H. Johnston (eds), *Rioting and Violent Protest, Contentious Politics, and the Neoliberal State*, Surrey, Ashgate Publishing.
- Seferiades, S. (2005), "The Coercive Impulse: Policing Labour in Interwar Greece", *Journal of Contemporary History*, vol. 40 (1): 55-78.
- Tarrow, S. (2011), "Global, conventional and warring movements and the suppression of contention. Themes in contentious politics research", *Politica & Sociedad*, 10 (18): 25-49.
- Tilly, C. (2004), *Social Movements, 1768-2004*, London, Paradigm Publishers.
- Αλεξανδρόπουλος, Σ. (2010), Συλλογική δράση και αντιπροσώπευση συμφερόντων πριν και μετά τη μεταπολίτευση στην Ελλάδα, Αθήνα, εκδόσεις Κριτική.
- Ζαμπάρλoύκου, Σ. και Κούση, Μ. (υπό έκδοση 2014), «Εισαγωγή», σε Σ. Ζαμπάρλoύκου, και Μ. Κούση (επιμ.), *Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πεδίο
- Κούση, Μ. και Tilly, C. (επιμ.) (2008), *Οικονομικές και Πολιτικές Συγκρούσεις σε συγκριτική προοπτική*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Επίκεντρο.

Χρηματοοικονομικές προελεύσεις της ελληνικής παράνοιας

Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης¹

Περίληψη

Σημαντικές κοινωνικοψυχολογικές διαστάσεις της ελληνικής κρίσης μπορούν να αναλυθούν με βάση την σχέση της κοινωνίας και του κράτους με τον δανεισμό. Η πρόσληψη των συνθηκών που παράγουν οι οικονομικές κρίσεις με όρους δραματοποίησης και οι μορφές κοινωνικής παράνοιας που προκύπτουν από αυτές δεν προέρχονται κυρίως από το πεδίο της απόλυτης στέρησης και της παραλυτικής αίσθησης ανυπέρβλητων εμποδίων, αλλά από το πεδίο της αίσθησης της σχετικής απώλειας. Στη βάση των κοινωνικοψυχολογικών μηχανισμών βρίσκονται εκλογικές υψώσεις που έχουν σχέση με τον δανεισμό και τα συναισθήματα που προκαλεί τόσο στο ατομικό, όσο και στο συλλογικό επίπεδο. Οι στοχοποιήσεις υπευθύνων των αρνητικών εξελίξεων ή εχθρών δεν αντιστοιχεί όμως πάντα με εμπειρικές παρατηρήσεις. Αναδύονται φαινόμενα κοινωνικής παράνοιας που τροφοδοτούνται από την απώθηση δυσάρεστων πλευρών της ζωής. Τα πιο σημαντικά αποτελέσματα της συλλογικής ψυχολογίας κοινωνικής παράνοιας που παράγεται από τη σχέση διαδικασιών κοινωνικής συγκρότησης και μεταβολής με τον δανεισμό θα πρέπει όμως να αναζητηθούν στη σφαίρα του πολιτικού, ιδιαίτερα στις μορφές πολιτικής αδράνειας και παράλυσης που εμποδίζουν μορφές αποτελεσματικής δράσης και επομένως αλλαγές ευνοϊκές για την επίλυση της κρίσης.

Αντικαπιταλισμός και συνείδηση της κρίσης

Η συνείδηση της κρίσης θα πρέπει να αναζητηθεί πέρα από τη βουβή δυσφορία για μια κατάσταση που αντιμετωπίζεται ως αδιέξοδη. Εκφράζεται μέσα από τις απόπειρες επικοινωνίας των βιωμάτων. Είναι το αφηγηματικό αποτέλεσμα της εκλογίκευσης των αισθημάτων άγχους που προκαλούν όλα όσα δεν μπορούν να αποκαλυφθούν μέσα σε μια δεδομένη κοινωνικοϊστορική συνάφεια. Η αδυναμία προσανατολισμού μέσω της αποκάλυψης των κρυφών όψεων των προβλημάτων δια-

¹ Ο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσης είναι Καθηγητής Κοινωνιολογίας του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: <akyrtsis@pspa.uoa.gr>

μορφώνει τις συνθήκες εγκλωβισμού στην κατάσταση της κρίσης (Koselleck 2006, Siegenthaler 1993). Όπως μπορούμε να φανταστούμε, αλλά και όπως μπορούμε να μάθουμε από ιστορικές παρατηρήσεις, η αναστροφή δεν είναι αδύνατη. Δεν εξαρτάται επίσης αναγκαστικά από την αυταρχική ή ακόμα βίαιη λύση ενός πολιτικοοικονομικού γόρδιου δεσμού (Agamben 2002, Luhmann 1987: 645-646). Εάν δημιουργηθεί μια δυναμική μέσα στην οποία όλοι οι ισχυροί δρώντες τείνουν να αποκαλύψουν τις ανομολόγητες ευθύνες τους και να συμφωνήσουν στην απάρνηση των πρακτικών τους που –κατά την εκτίμησή τους– παρεμποδίζουν την επίλυση προβλημάτων μέσω διαλόγου, τότε ανοίγει ο δρόμος για θεσμικούς συμβιβασμούς και για τη διευκόλυνση της δημιουργικής δράσης. Οι ανίσχυροι σε αυτές τις συνθήκες παίζουν έναν παραμετρικό ρόλο. Η συμβολή τους στην επίλυση της κρίσης εξαρτάται από τη σχέση τους με τους ισχυρούς, με τους παλαιούς ισχυρούς ή με τους νεοαναδυόμενους. Όσο περισσότερο η σχέση των ανίσχυρων με τους ισχυρούς παραμένει σε κατάσταση αβεβαιότητας, τόσο περισσότερο πολλαπλασιάζονται και οι συστημικές εκκρεμότητες. Η έξοδος από την κρίση διαφαίνεται όταν η απροσδιοριστία και η αναποφασιστικότητα που επικρατούν αρχίζουν να αντικαθίστανται από αποφάσεις βάσει ρητών και πιστευτών διαβεβαιώσεων. Η ενοχή όμως για την καπιταλιστική προέλευση του εαυτού, που διαποτίζει τόσο τις μύχιες όσο και τις έκδηλες πλευρές της κοινωνικότητας, πολύ συχνά δυσχεραίνει αυτή τη μεταστροφή. Η αποφασιστικότητα καταρρέει υπό το βάρος των άναρθρων συμπεριφορών, των υποκριτικών εγκλίσεων και των αποκρύψεων.

Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε αυτές τις σκέψεις για να εξετάσουμε πλευρές της ελληνικής κρίσης. Οι καταστάσεις μετά το 2008 φέρνουν και στην Ελλάδα στην επιφάνεια όψεις των πραγμάτων που επικρατούν σε όλες τις νεωτερικές κοινωνίες – κατεξοχήν στις υπερνεωτερικές: η κοινωνική παράνοια, ως αποτέλεσμα της αίσθησης ότι οι αξιώσεις παρεμποδίζονται, σχετίζεται με την εσωτερική ανάγκη για απόκρυψη των μέσων που θεωρούνται, χωρίς βέβαια αυτό να ομολογείται, ως κατάλληλα για την επίτευξη στόχων εγγεγραμμένων στην λογική της καπιταλιστικής κοινωνίας (Farrell 2006). Η κοινωνική παράνοια (δηλαδή η κοινωνικά αποδεκτή έκφραση αντιθέσεων που αντλεί τη συμβολική της δύναμη από την έμμεση πρόσληψη της κλινικής εικόνας της παράνοιας και την ενσωμάτωσή της σε μορφές επικοινωνίας) δεν έχει επομένως ως μοναδική πηγή την συνομωσιολογία ως τρόπο διαχείρισης της κοινωνικής, οικονομικής, και πολιτικής πολυπλοκότητας (Parish & Parker 2001, Thompson 2000). Το πρόβλημα που παρουσιάζεται εδώ προέρχεται κυρίως από τη δυσκολία παραδοχής του χαρακτηριστήρα των επιθυμιών και των ονείρων, αλλά και των τρόπων με τους οποίους επιδιώκεται η πραγματοποίησή τους (Panagiotopoulos 2010). Όταν μάλιστα οι κοινωνικά αδύνατοι κρύβουν συναισθήματα αμαρτίας, επειδή τα όνειρά τους δεν αντιστοιχούν στα ιδεολογήματα που καθορίζουν τις αφηγήσεις τους, το άγχος της αποκάλυψης καταχωνιασμένων αλλά συγχρόνως κρίσιμων στοιχείων της

ζωής διαποτίζει ακόμη περισσότερο τις εκφράσεις. Εμφανίζεται επιπλέον ένα άγχος με πολιτικές προεκτάσεις: όλο και περισσότεροι διακατέχονται από την αίσθηση ότι, εάν η προς απόκρυψη πλευρά του εαυτού αποκαλύπτονταν, αυτό θα συνεπάγονταν αφαίρεση του ηθικού δικαιώματός τους να στραφούν εναντίον των ισχυρών. Ιδίως όταν η απόκρυψη σχετίζεται με τον κρυφό θαυμασμό των προνομίων των ισχυρών, τα συναισθήματα τείνουν να εκδηλώνονται ως συνάρτηση της διαστροφικής τους εκδοχής. Ο φθόνος και η μνησικακία φέρνουν τότε στο επίκεντρο στοχοποιήσεις (Δεμερτζής & Λίποβατς 2006). Το αποτέλεσμα σε αυτή την περίπτωση δεν είναι προφανώς η αμφισβήτηση των μηχανισμών ισχύος, αλλά μόνο το διανεμητικό πρότυπο, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό από την σκοπιά των χαμένων ενός παιγνίου που αντιμετωπίζεται σαν να ήταν αναπόφευκτα μηδενικού αθροίσματος. Η πρόσληψη των συνθηκών από αυτή τη σκοπιά δεν αφήνει ανέπαφες τις ηθικές προϋποθέσεις της πράξης. Δεν αναλαμβάνονται παραγωγικές ευθύνες και συγχρόνως εκδηλώνεται στροφή κατά των δημιουργικών ομάδων που επιδιώκουν κοινωνική ισχύ. Στους τελευταίους αποδίδονται οι ευθύνες για τις αρνητικές εξελίξεις, χωρίς όμως αυτή η επίρριψη ευθυνών να συμβάλλει στην πρόκριση εναλλακτικών ομάδων ηγεμονικών δρώντων. Η εκδοχή της αντικαπιταλιστικής ρητορείας, που χαρακτηρίζει τις αντισυστημικές πολιτικές εκφράσεις στην Ελλάδα της κρίσης, κρύβει τις αφανείς όψεις αυτών των πτυχών της κοινωνικής κατάστασης. Είναι εξαιρετικά σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες μπορούμε να πούμε ότι δεν αποτελεί στοιχείο των μηχανισμών απώθησης της καπιταλιστικής προέλευσης των κοινωνικών πρακτικών των ίδιων των εκφραστών αντικαπιταλιστικών ιδεών ή συναισθημάτων. Στις στιγμές των καπιταλιστικών κρίσεων είναι προφανές ότι εμφανίζονται στο προσκήνιο οι διαμαρτυρίες αυτών που αντιτίθενται στη διαχείριση των πραγμάτων, επειδή από φτωχοί γίνονται φτωχότεροι, ή ακόμη χειρότερα, επειδή τα μέτρα που υιοθετούνται για την επιλεγόμενη έξοδο από την κρίση συνεπάγονται ακόμη πιο σκληρά μειονεκτήματα για όσους στερούνται εισοδημάτων και ενδεχομένως και ουσιαστικών πολιτικών δικαιωμάτων. Όταν μάλιστα η εκδήλωση της κρίσης και οι δυσκολίες υπέρβασής της συνδέονται με φαινόμενα διαφθοράς και κλεπτοκρατικών διαστάσεων της εξουσίας, οι αντιδράσεις απηχούν σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό την αίσθηση του αδιεξόδου. Η δραματοποίηση όμως δεν προέρχεται κυρίως από το πεδίο της στέρησης και της παραλυτικής αίσθησης ανυπέρβλητων εμποδίων, αλλά από το πεδίο της αίσθησης της σχετικής απώλειας.

Δανεισμός, δυσφορία και απώθηση του χαρακτήρα της απώλειας

Στη βάση αυτών των κοινωνικοψυχολογικών μηχανισμών βρίσκονται εκλογικές εκθέσεις που έχουν σχέση με την ψυχολογία του δανεισμού (Graeber 2011, Boltanski & Chiapello 1999: 379, 416). Υπό καπιταλιστικές συνθήκες δεν υπάρχουν ούτε ιδιωτικές ούτε κρατικές δράσεις, που υπερβαίνουν ένα ορισμένο επίπεδο

αναγκών σε πόρους, χωρίς δανεισμό. Ο ψυχισμός των δρώντων υποκειμένων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις ενέργειες δανεισμού από τις οποίες ενδεχομένως εξαρτάται. Όταν μάλιστα η διακινδύνευση αυξάνει, το φάσμα της πιθανής αποτυχίας είναι πιθανόν να επιφέρει τάσεις παράνοιας. Το απειλούμενο υποκείμενο, υποκείμενο πλέον στον δανεισμό, τείνει να διασώζεται συμβολικά μέσα από την απόδοση ευθυνών σε αυτούς που συνδέονται με τις αιτίες της αποτυχίας λόγω των υποτιθέμενων εχθρικών προθέσεων τους ή των άνομων συμφερόντων τους. Η στάση απέναντι στο χρηματοπιστωτικό σύστημα και τους εκπροσώπους του αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ροπής. Οι άνθρωποι των τραπεζών γίνονται εύκολα μισητοί, διότι κινητοποιούν την κρυφή πλευρά του ψυχισμού όλων των ομάδων της κοινωνίας που δεν μπορούν ή δε θέλουν να απαλλαγούν από κάποιου είδους εξάρτηση από τη δανειοληψία. Παρά τη σημασία αυτού του ψυχολογικού μηχανισμού, οι τραπεζίτες δεν είναι άμεσος στόχος στην Ελλάδα, αν και συχνά τοποθετούνται στη θέση της εμβληματικής καπιταλιστικής φιγούρας. Αλλά ακόμη και στις περιπτώσεις αυτών που έχασαν τα σπίτια τους στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η αντίθεση δεν εστιάζεται στις πρακτικές, αντιθέτως επικεντρώνεται κυρίως στους όρους πραγματοποίησης των δανειακών σχέσεων (Shiller 2012). Στην περίπτωση της Ελλάδας οι όροι της δανειοδότησης, κυρίως της δανειοδότησης όσων ακολούθησαν άτυπους δρόμους κοινωνικής κινητικότητας, διαμορφώθηκαν μέσω της σχέσης του πολιτικού συστήματος με το διεθνές τραπεζικό κεφάλαιο και με εγγυήσεις που παρείχαν τα ισχυρά μέλη-χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η άρση αυτών των εγγυήσεων και η ένταξή τους στις διαδικασίες μηχανισμών διάσωσης παίζει κομβικό ρόλο για τα συναισθήματα που ορίζουν τις ρητές, αλλά και τις λανθάνουσες, εικόνες του εχθρού και επομένως και τις διαδικασίες θυματοποίησης. Οι μηχανισμοί αυτοί της παράνοιας, που προέρχονται από τις υπόγειες διαδρομές της καπιταλιστικής συγκρότησης των πλαισίων δράσης και του εαυτού, δεν θα άξιζε να συζητηθούν εάν κάλυπταν το σύνολο της κοινωνίας. Σε αυτή την περίπτωση θα τους θεωρούσαμε αναπότρεπτα συγκροτησιακά στοιχεία του πολιτισμού. Αξίζει όμως να συζητηθούν επειδή είναι διχαστικοί. Παρά το γεγονός ότι είναι συχνά πλειονοτικοί παραμένουν διχαστικοί λόγω των ορίων της ηγεμονίας των εκφραστών τους. Η αντίσταση όσων βρίσκονται από την πλευρά της αντι-παρανοϊκής μειονότητας δεν είναι βέβαια πάντα εύκολη. Η κοινωνική παράνοια της πλειονότητας δεσμεύει την πολιτική σε αδιέξοδες τροχιές. Η πολιτική που θα στηριχθεί στις τάσεις παράνοιας θα αναπαράγει ες αεί τα φαινόμενα της κρίσης. Θα συμβάλλει στον συνεχή εγκλωβισμό της κοινωνίας στην λογική της αντίδρασης. Οι κάθε μορφής πρωτοβουλίες της κοινωνίας των πολιτών θα προσκρούουν στα παράγωγα αυτού του κλίματος.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η συνείδηση της καπιταλιστικής κρίσης ορίζεται από μια παράξενη αντιφατικότητα: τα οφέλη που χάνονται είχαν να κάνουν με μια κρυφή ταύτιση με τον καπιταλισμό, ενώ ο θρήνος για την απώλεια επεν-

δύεται με αντικαπιταλιστικά ιδεολογήματα. Αυτό ισχύει με παραλλαγές, ως προς την ένταση και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των απωλειών, για ολόκληρο το κοινωνικό φάσμα. Αυτό σημαίνει ότι οι κοινωνικές πρακτικές του συνόλου των οικονομικώς δρώντων θα πρέπει να αναπροσδιοριστούν στη βάση μιας συνείδησης της απώλειας, η οποία θα μείνει καθοριστική μέχρις ότου το οικονομικό τοπίο επηρεαστεί από ένα διαφορετικό κοινωνικό κλίμα. Μέχρι όμως να επιτευχθεί αυτή η σταθεροποίηση, η εκφορά αντικαπιταλιστικών συναισθημάτων από τους πραγματικούς ή από τους δυνάμει φορείς καπιταλιστικά προσδιορισμένων πρακτικών κυριαρχεί. Και επειδή ο φθόνος και η μνησικακία είναι εγγενή στοιχεία της καπιταλιστικά συγκροτημένης κοινωνίας που νομιμοποιείται μέσα από την αίσθηση του δικαιώματος στην ανοδική κοινωνική κινητικότητα, η εκφορά αντικαπιταλιστικών συναισθημάτων είναι συστατικό της συνείδησης στην καπιταλιστική κοινωνία που εκδηλώνεται όταν εμφανίζεται το στοιχείο της ελλειμματικότητας ή οι δρώντες δεν αντέχουν να αναλάβουν την ευθύνη της αποτυχίας τους (Λίποβατς 2008: 13-20). Οι ροπές προς τον διάχυτο πολιτικό λαϊκισμό, δηλαδή η τάση πολιτικής εκμετάλλευσης των αντικαπιταλιστικών συναισθημάτων, ανεξάρτητα από που προέρχονται, εμποδίζουν τον δημόσιο διάλογο γύρω από αυτά τα ζητήματα. Το πολιτικό κόστος για όσους αποτολμήσουν να θίξουν δημοσίως αυτές τις πλευρές της διαμόρφωσης της συνείδησης της κρίσης θεωρείται ως δεδομένο. Αυτό το στοιχείο δημιουργεί σοβαρά προβλήματα προσανατολισμού και εξεύρεσης των ιδεών και των εκλογικεύσεων που θα επιτρέψουν την έξοδο από την κρίση. Η δανειακή διάσταση των κρίσεων επιτείνει τέτοια φαινόμενα. Η φαντασιακή διάσταση της απαλλαγής από χρέη προβάλλει ως στοιχείο του ριζοσπαστικού εαυτού. Κυρίως τα πολιτικά συμφέροντα που αναδύονται από τις έκτακτες καταστάσεις του θυμικού των καπιταλιστικών κρίσεων στηρίζονται πολύ συχνά στην απώθηση των συστατικών τους, δηλαδή των οικονομικών γεγονότων και διαδικασιών που βρίσκονται πίσω από την συγκρότηση των κοινωνικών και προσωπικών ταυτοτήτων. Γι αυτό και απωθούνται οι χρηματοοικονομικές συνιστώσες της συνείδησης της κρίσης.

Υπάρχει δηλαδή μια άρνηση της κατανόησης του γεγονότος ότι οι οικονομικές κρίσεις του καπιταλισμού, οι οποίες στην πραγματικότητα είναι κρίσεις των κοινωνιών δανειοληπτών και εξαρτημένων από δανειολήπτες, δεν αποτελούν ολοκληρωτικές καταστροφές σαν αυτές που περιγράφει ο Jarred Diamond (2005), κατά τις οποίες καταρρέουν πλήρως οι υλικές προϋποθέσεις της κοινωνικής αναπαραγωγής. Διαφέρουν επίσης από τις πολεμικές καταστροφές, μια και τα υλικά αγαθά και οι υποδομές που περιμένουν δανειοδοτήσεις για να επαναξιοποιηθούν δεν έχουν εκλείψει. Απλώς έχουν παγώσει οι εγγυήσεις και η υπέρμετρη αίσθηση διακινδύνευσης προκαλεί υπέρμετρη συρρίκνωση των χρηματικών ροών. Όσο κι εάν πολλοί χάνουν τα πάντα, κυρίως τις προοπτικές εξεύρεσης εργασίας, σε αντίθεση με τους ολοκληρωτικούς πολέμους οι απώλειες αφορούν τις

ιστορικά διαμορφωμένες ανάγκες και όχι τις απόλυτες. Αυτό που κυρίως υποβαθμίζεται είναι το ανθρώπινο δυναμικό και μάλιστα με δύο τρόπους: χάνονται τόσο τα προσόντα που χρειάζονται οι δυνάμει δανειολήπτες που θα δημιουργήσουν σχέδια που εξαρτώνται από την οικονομική διακινδύνευση, όσο και τα προσόντα που χρειάζονται αυτοί που ως μόνο δρόμο έχουν επιλέξει την εξαρτημένη εργασία και επομένως περιμένουν να επωφεληθούν από τη δράση των δανειοληπτών – ιδιωτικών και δημόσιων. Η εναπόθεση όμως όλων των λύσεων στην πολιτική σημαίνει και μια ουσιαστική μετάθεση και ένταση των όρων δραματοποίησης της καθημερινής ζωής. Η πολιτική εκμετάλλευση της καπιταλιστικής κρίσης, δηλαδή της κρίσης κοινωνιών που εξαρτώνται από δανειοληψία, δε γίνεται χωρίς επένδυση στην αίσθηση του ανοίκειου. Η αίσθηση του ανοίκειου προϋποθέτει την προβολή διαχωρισμών που απωθούν τις λειτουργικές προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ζωής. Η αντίθεση μεταξύ του καλού και του κακού εμφανίζεται στη σφαίρα της κατανάλωσης, και όχι στη σφαίρα των λειτουργικών προβλημάτων που θέτουν οι ανάγκες οργάνωσης και συντονισμού. Η επικέντρωση στα ζητήματα της εργασίας, καθώς και στις τεχνολογικές και οργανωσιακές της διαστάσεις, θεωρείται ενοχλητική. Ίσως όμως ως το πιο ενοχλητικό στοιχείο της καπιταλιστικής πραγματικότητας, ίσως πιο ενοχλητικό και από την εργασιακή καταπίεση και την αίσθηση της εκβιαστικής εκμετάλλευσης, είναι η εξάρτηση από τη δανειοληψία. Μια άλλη δυσκολία έγκειται βέβαια στην κατανόηση των υπερτοπικών διαδικασιών και της αδυναμίας γεωγραφικής οριοθέτησης των πολιτικο-οικονομικών διαδικασιών. Ο εξωτερικός δανεισμός και οι διαδικασίες που σχετίζονται με αυτόν δημιουργούν πολύ μεγαλύτερα προβλήματα εξοικείωσης απ' ό,τι ο εσωτερικός δανεισμός. Αυτός ο τελευταίος παράγοντας συνετέλεσε σε μια μεταστροφή η οποία υπήρξε καθοριστική για τις εξελίξεις.

Προκειμένου να κατανοήσουμε αυτό που συμβαίνει σήμερα στην Ελλάδα και κατόπιν να αποτολμήσουμε σενάρια σχετικά με το τι θα μπορούσε να συμβεί κατά τις επόμενες φάσεις των εξελίξεων, θα άξιζε τον κόπο να λάβουμε υπ' όψη μας ότι η κρίση επέφερε μεταξύ άλλων μια ριζική αλλαγή της αίσθησης της τοπολογίας των κοινωνικών χώρων ως συνέπεια της απώθησης της χρηματοοικονομικής προέλευσης τόσο της προ κρίσης, όσο και της μετά την κρίση κατάστασης. Δύο αντικείμενα οικειότητας, οι πολιτικοί μας και οι Ευρωπαίοι μας, δηλαδή δύο κατηγορίες δρώντων που διαμόρφωναν τις ροές δανείων και επιδοτήσεων, τοποθετήθηκαν στη συνείδηση ενός μεγάλου μέρους της κοινωνίας στη σφαίρα του ανοίκειου (οι δημοσκοπήσεις για την απόρριψη των πολιτικών και για τον αντιευρωπαϊσμό αποτελούν βασική ένδειξη γι αυτό). Από εκεί που η Ελλάδα είχε ανακηρυχθεί σε μια επαρχία της Ευρώπης που απολάμβανε εύκολων δανείων και επιδοτήσεων που ενίσχυαν την ευρωπαϊκή ταυτότητα (Kyrtis 1993), ανακηρύχθηκε ξαφνικά σε μια χώρα που χρωστούσε στην Ευρώπη λόγω καθοριστικών για την υπόστασή της συστηματικών πρακτικών πρόκλησης ηθικού κινδύνου. Τα

φαινόμενα ηθικού κινδύνου αποδόθηκαν κυρίως στους εγχώριους πολιτικούς, των οποίων οι πρακτικές ενώ στήριζαν την οικεία ευδαιμονία ξαφνικά ανακηρύχθηκαν ως ανοίκειες. Έτσι, η μετάθεση τόσο των πολιτικών, όσο και των Ευρωπαίων στη σφαίρα του ανοίκειου, συνετέλεσε επίσης στο να μεταβληθεί και ο δανεισμός που βρίσκεται πίσω από κάθε οικονομική δραστηριότητα στο καπιταλισμό σε κάτι το ανοίκειο. Αυτό έγινε με δύο διαφορετικούς τρόπους: για κάποιους οι μηχανισμοί και οι εργασίες του δανεισμού είναι οικείες, αλλά καθίστανται ανοίκειες όταν ανακόπτεται η πρόσβαση ή/και αλλάζουν οι όροι εκπλήρωσης των υποχρεώσεων που συνεπάγεται κάθε δανεισμός. Για κάποιους άλλους η ιδέα του δανεισμού αλλά και οι λειτουργικές της πλευρές παραμένουν εκτός ορίζοντος. Έρχονται εντός ορίζοντος όταν τους ανακοινωθεί ότι η μεταβολή της κατάστασής τους είναι συνέπεια της αλλαγής των όρων δανεισμού. Αυτό ισχύει για όλους αυτούς που δανείζονται άτυπα, ή επωφελούνται του δανεισμού που πραγματοποιούν άλλοι για λογαριασμό τους: οι επιχειρηματίες που τους απασχολούν ή οι πολιτικοί που τους διορίζουν και γενικώς τους διευκολύνουν με τη διανομή προνομίων. Τα πραγματικά θύματα της κρίσης υπήρξαν όμως αυτοί που ούτε επιθυμούσαν αλλά ούτε και θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στο δανεισμό και επομένως λόγω της κατάρρευσης της δράσης των κινητικών δρώντων που αποκλείονται ξαφνικά από τον δανεισμό βρίσκονται από μειονεκτική θέση σε ανυπόφορη. Και είναι θύματα αυτών που έχουν πρόσβαση στον δανεισμό ή διακατέχονται από επιθυμίες δανειοληψίας προκειμένου να επεκτείνουν την ακτίνα δράσης τους. Το ότι οι τελευταίοι προσπαθούν να προσεταιριστούν τους παρίες του καπιταλιστικού δανειοληπτικού συστήματος είναι ένα ζήτημα εξαιρετικά κοινότοπο και έχει σχέση με την ευτελή πλευρά της πολιτικής, τον εξουσιαστικό λαϊκισμό. Το ζήτημα επομένως δεν είναι κυρίως εισοδηματικό, εάν θέλουμε να δούμε τα πράγματα από την δυναμική τους πλευρά, αλλά έχει να κάνει με την σχέση των μελών της κοινωνίας με τον δανεισμό: τις επιθυμίες και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των προθέσεων αξιοποίησής του. Υπό αυτή την έννοια και με έναν αρκετά παράξενο τρόπο, είτε με τη ρητή αναφορά στα ζητήματα του δανεισμού, είτε με την αποσιώπησή τους, η συνείδηση της κρίσης καθορίζεται μεταξύ άλλων από τις ατομικές ψυχολογικές, αλλά και τις συλλογικές κοινωνικοψυχολογικές επιπτώσεις χρηματοοικονομικών διαδικασιών.

Θυματοποίηση και δαιμονοποίηση

Ο δανειολήπτης μπορεί εύκολα να υιοθετήσει μια ψυχολογία θύματος. Μπορεί να θεωρήσει ότι είναι θύμα της αναξιοπιστίας ή της σκληρότητας του δανειστή του. Μπορεί όμως εναλλακτικά να θεωρήσει τον εαυτό του θύμα των καταστάσεων, οπότε εάν δεν είναι σε θέση να αντικειμενικοποιήσει, θα θεωρήσει υπεύθυνους για την κατάστασή του αυτούς που υποβάθμισαν τις καταστάσεις. Αυτή η διαλεκτική χρέους-ενοχής-απόδοσης ευθύνης/κατηγορίας είναι χαρακτηριστικό γνώ-

ρισμα της ψυχολογίας, και κατ' επέκταση της κοινωνικής ψυχολογίας, του δανεισμού. Η πολιτικοποίηση αυτών των ψυχολογικών δυναμικών αποτελεί συνάρτηση της ένταξης των στρατηγικών κοινωνικής κινητικότητας, αλλά και των ερμηνειών που υιοθετούν τα μέλη μιας κοινωνίας για την κατάστασή τους, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη σημασία της δυναμικής του κοινωνικογεωγραφικού πεδίου στο οποίο ανήκουν. Έτσι, θύμα μπορεί να μην είναι μόνο το άτομο δανειολήπτης, αλλά και η χώρα που δανείζεται. Όταν ο λαός θεωρείται θύμα εξωγενών δυνάμεων, δυνάμεων που βρίσκονται έξω από τον τοπολογικό χώρο του «οικείου», τότε παρατηρούμε ιδιότυπες τάσεις εθνικισμού. Όταν η αντίθεση των δυνάμεων διαμορφώνεται εντός ενός κοινωνικογεωγραφικού πεδίου, έχουμε ταξικές αντιθέσεις. Ο μηχανισμός αυτός της σχέσης θυματοποίησης και εθνικισμού, ή θυματοποίησης και ταξικών διακρίσεων, έχει σχέση με τον δανεισμό και από μια άλλη πλευρά: ο δανεισμός συνδέεται άμεσα με το πρόβλημα της αποκάλυψης. Η θεσμική του διάσταση μπορεί να είναι εύκολη σε σχέση με τους ισολογισμούς των επιχειρήσεων, είναι όμως εξαιρετικά δύσκολη όταν αποτελεί κρυφό συστατικό μέρος της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας. Γι' αυτό και ο δανεισμός των επιχειρήσεων είναι ψυχολογικά εύκολος (και γίνεται ακόμη πιο εύκολος από την εκ του νόμου επιβολή αποκάλυψης των υποχρεώσεων προς τράπεζες και τους μετόχους) ενώ ο δανεισμός ατόμων και νοικοκυριών, ή και ο κρατικός δανεισμός που θίγει το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας ως συνακόλουθο στοιχείο της συνήθως κατά φαντασία εθνικής ανεξαρτησίας, θεωρούνται προβληματικά ζητήματα. Βέβαια τίποτα από αυτά δε θεωρείται προβληματικό όσο ο κίνδυνος αποκάλυψης παραμένει μικρός, λόγω του ότι τα πράγματα πάνε καλά για τους δανειολήπτες.

Οι δαιμονοποιήσεις αποτελούν τη βασική πρακτική μέσα σε ένα κλίμα ανατροπής ευνοϊκών δανειοληπτικών συνθηκών. Στις συνθήκες της ελληνικής κρίσης οι αντιμνημονιακοί δαιμονοποίησαν τους μνημονιακούς (ενώ δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό το αντίστροφο λόγω του μειονεκτήματος του λόγου υπέρ του μνημονίου που απαιτεί αναφορά στα θετικά συστατικά του υπό κρίση καπιταλισμού και του υπερτοπικού περιβάλλοντος). Αυτός ο διαχωρισμός των πεδίων μεταξύ οικειότητας και ανοίκειου που έφεραν οι ποικίλες δαιμονοποιήσεις δημιούργησε επίσης μια διαφορετική αίσθηση του θύματος και βέβαια διαφορετικές εκλογικές εκθέσεις που καθιστούν υποφερτή τη διαχείριση της θυματοποίησης: οι νέοι εχθροί επιτρέπουν μια παράξενη υπαρξιακή ασφάλεια μαζοχιστικού τύπου. Η ποιητική της δυσφορίας συνδέθηκε με την ποιητική του λόγου της εχθρότητας και τα δύο μαζί προκάλεσαν την αδράνεια που συνεπάγεται κάθε ακραία μορφή κοινωνικής παράνοιας. Εάν για όλα φταίει ο εχθρός, δεν μπορεί τίποτα να υπάρχει πέρα από το φαντασιακό της εξολόθρευσής του. Ο εφησυχασμός οφείλεται τότε στο ότι η υπερβολή του φαντασιακού διαβήματος το καθιστά σχεδόν ανέφικτο και επομένως η οικονομία του ψυχισμού το μεταθέτει χρονικά, το αναβάλλει. Η

συμβολική δολοφονία συνδυάζεται με την αδράνεια της μικροαστικής ονειροπόλησης. Δεν είναι παράξενο λοιπόν ότι αυτός ο συσχετισμός εικόνων και συναισθημάτων γέννησε νέες μορφές αντισυστημικού συντηρητισμού. Αλλά και παραλογισμού. Ο νέος εξτρεμισμός τρέφεται από την επιθυμία της αναστροφής των εξελίξεων, είτε για να μπορέσουν κάποιοι να επανέλθουν στην κατάσταση κατά την οποία μπορούσαν να καρπούνται ωφελημάτων, είτε προκειμένου να συμμετάσχουν στα οφέλη που δεν πρόλαβαν ή δεν μπόρεσαν να απολαύσουν κατά την προηγούμενη κατάσταση. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μια ενδιαφέρουσα αντιφατική κατάσταση: υποτίθεται ότι οι δυνάμεις που πλέον ανήκουν στην περιοχή του ανοίκειου, δηλαδή οι πολιτικοί και οι Ευρωπαίοι, με πρώτους τους Γερμανούς, αλλά και οι «μνημονιακοί» για τους «αντιμνημονιακούς», είναι αυτοί που δημιούργησαν την κατάσταση που κατέστησε θύματα τους Έλληνες. Τα θύματα όμως επιθυμούν την επιστροφή των δημίων τους από την περιοχή του ανοίκειου στην περιοχή της οικειότητας. Το σχήμα είναι περίπου το εξής: οι «μνημονιακοί» εμποδίζουν τους Ευρωπαίους και τους πολιτικούς να επαναλάβουν τις πρακτικές του παρελθόντος. Στο βαθμό που οι Ευρωπαίοι και οι πολιτικοί παραμένουν μνημονιακοί, θα πρέπει να αντικατασταθούν από άλλες εξωγενείς δυνάμεις και άλλους πολιτικούς. Η θυματοποίηση δηλαδή οδηγεί ένα μεγάλο μέρος των πολιτών στο να ζητά να επανέλθει η κατάσταση που τους κατέστησε θύματα, αλλά με μανδύα που τους απαλλάσσει από αρνητικούς συνειρμούς. Οι κατά την γνώμη τους όμως υπαίτιοι της κρίσης αρνούνται να επαναλάβουν το ίδιο μοντέλο και προτείνουν άλλο. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι ένα μεγάλο μέρος των δαιμονοποιημένων πολιτικών δαιμονοποιεί, τοποθετώντας τους στη σφαίρα του ανοίκειου, τους άλλους Ευρωπαίους που τερμάτισαν αυτό το πολιτικό παιχνίδι που στηρίζονταν στον νομιμοποιητικό διαμοιρασμό Ευρωπαϊκών πόρων. Οι πόροι αυτοί όμως που καθιστούσαν οικείους τόσο τους πολιτικούς όσο και τους Ευρωπαίους δεν προέρχονταν μόνο από φόρους, δηλαδή από την τσέπη των πολιτών που συνέβαλαν στη δημιουργία εισοδήματος, αλλά και από δανεισμό. Ο δανεισμός όμως συνδέει τη θυματοποίηση με τις ενοχές αυτού που βαρύνεται με χρέος. Το πολιτικό διάβημα, η φαντασίωση της έκρηξης που θα εξαφανίσει το σύνολο των στοιχείων της κακοδαιμονίας, προβάλλουν ως η μόνη εναλλακτική και μαζί με αυτή η καθαρτική δικτατορική διάσταση της πολιτικής. Το δικτατορικό στοιχείο της πολιτικής, η περιστολή των πολιτικών δικαιωμάτων ως δήθεν λειτουργική αναγκαιότητα, προβάλλει έτσι σε όλα τα τμήματα του πολιτικού φάσματος με παραλλαγές που κυμαίνονται των ελαφρών και πρόσκαιρων αποκλίσεων μέχρι τις ολοκληρωτικές πολιτειακές εκτροπές. Αυτή η δυναμική δεν επιτρέπει προφανώς τη δημιουργία ρεύματος υποστήριξης μέτρων εξόδου από την κρίση. Το μόνο που επιτρέπει είναι εξορκισμούς. Και κυρίως δεν δημιουργεί μια παραγωγική διαμάχη ή διάλογο γύρω από τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις. Οι μεταρρυθμίσεις εναποτίθενται έτσι στη σφαίρα των ανοίκειων δυνάμεων.

Πολιτικά αδιέξοδα

Ένα από τα κεντρικά πολιτικά ζητήματα, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση της κρίσης, αφορά την οικονομική διάσταση της δημοκρατίας. Δεν είναι δυνατόν να υπάρχει οικονομική δημοκρατία, αλλά και γενικότερα δημοκρατικός έλεγχος, εάν οι πολίτες, και ιδιαίτερα οι μισθωτοί δεν μπορούν να διαμορφώνουν τους όρους εγγύησης των δανείων. Εάν αυτή η λειτουργία εκχωρείται εν λευκώ και βάσει της απώθησης των συνεπειών αυτής της ολοκληρωτικής αποποίησης ευθυνών, τότε χάνεται και ο δημοκρατικός έλεγχος, τόσο με τη μορφή της πολιτικής αντιπροσώπευσης, όσο και με τη μορφή της πολιτικής εγρήγορσης και παρέμβασης. Υπ' αυτή την έννοια θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε τις Ευρωπαϊκές χώρες ως προς τον βαθμό εκχωρημένης αυθαιρεσίας των τμημάτων των πολιτικών ελίτ που διαχειρίζονται την τροφοδότηση της οικονομίας και την εξασφάλιση των λειτουργιών του κράτους ευημερίας μέσω δανειακών συμβάσεων – είτε αυτές συνάπτονται μέσω της δημοπράτησης ομολόγων, είτε μέσω μηχανισμών στήριξης. Η συλλογική παράνοια και η τοποθέτηση των σχετικών διαδικασιών στο πεδίο των διαβολικών δυνάμεων δημιουργεί μια αντίληψη, ότι αναγκαστικά θα πρέπει να επιλέξουμε μεταξύ μιας δανειζόμενης πολιτείας χωρίς δημοκρατικό έλεγχο και μιας αυθεντικής δημοκρατίας χωρίς δάνεια. Και τα δύο όμως δεν εμφανίζονται ως λογικές εναλλακτικές καταστάσεις στον βαθμό που δε θέλει μια κοινωνία να παραδοθεί ολοκληρωτικά σε διεφθαρμένες πολιτικές τάξεις ή, στη δεύτερη περίπτωση, να απομακρυνθεί δραματικά από την ικανοποίηση ιστορικά διαμορφωμένων καταναλωτικών αναγκών. Είναι βέβαια προφανές ότι τα χρηματοοικονομικά ζητήματα ανήκουν στο πεδίο του ανοίκειου και γι' αυτό και οι επιπτώσεις των χειρισμών τους αντιμετωπίζονται μοιρολατρικά. Υπάρχει όμως διαφορά μεταξύ της ομολογίας των δυσκολιών κατανόησης και της ταυτόχρονης απώθησης και δαιμονοποίησης. Όπως έχει ήδη διατυπωθεί, ο συνδυασμός απώθησης και δαιμονοποίησης είναι αποτέλεσμα μηχανισμών αγωνιώδους αποσιώπησης των κρυφών πλευρών του εαυτού. Και ο πιο αποτελεσματικός τρόπος της αποσιώπησης είναι η μετάθεση της ευθύνης σε προσωποποιημένους φορείς ή πάντως σε ταυτίσιμους δρώντες, ατομικούς, οργανωσιακούς, εθνικούς ή κρατικούς. Αυτό που είναι δύσκολο να ανακαλέσουν στη συνείδησή τους αυτοί που τελικά ικανοποιούνται μπροστά στη δυσκολία που προξενούν οι προκλήσεις πολύπλοκων και δαιδαλωδών φαινομένων με την κινητοποίηση εθνικιστικών διαφοροποιήσεων, είναι ότι και από την άλλη πλευρά των συνόρων, συνόρων που δε χαράζει μόνο η κρατική γεωγραφία αλλά και ο νους, οι δυσκολίες και τα συναισθήματα είναι ανάλογα. Για παράδειγμα, οι πατερναλιστικές ή ακόμη και ευθέως υπεροπτικές στάσεις πολλών Γερμανών είναι σε μεγάλο βαθμό αποκύημα ενοχών και αποκρύψεων, η πηγή των οποίων σχετίζεται με την απώθηση ευθυνών που αισθάνονται ότι θα έπρεπε να αναλάβουν, εάν όλες οι πιθανές γενεσιουργές αιτίες της ευρωπαϊκής κρίσης μπορούσαν να συζητηθούν χωρίς αναστολές. Όλοι όσων οι

επιθυμίες έστω και κατά ένα μέρος έχουν κάποια σχέση με επενδύσεις και δάνεια, διαχειρίζονται ένα μέρος της ύπαρξής τους με το οποίο ενώ ταυτίζονται λειτουργικά, δεν ταυτίζονται συμβολικά. Η παραμικρή αναντιστοιχία μεταξύ των λειτουργικών και των συμβολικών διαστάσεων της κατασκευής του εαυτού κινητοποιεί διαδικασίες αγωνιώδους απόκρυψης, η οποία πολύ γρήγορα μετατρέπεται σε επιθετικότητα. Από ένα σημείο και μετά η εκλεπτυσμένη υποκρισία δε λειτουργεί. Κανενός ο εαυτός δεν μπορεί τότε να διασωθεί χωρίς εκφράσεις επιθετικότητας (ή αυτοκαταστροφικότητας) όσο το άγχος της απόκρυψης ελλοχεύει. Όταν οι σχετικές διαδικασίες αποκτήσουν συλλογικό χαρακτήρα, τότε η υπαρξιακή ασφάλεια διευκολύνει την προσωρινή διάσωση του εαυτού, αλλά με μεγάλο θεσμικό κόστος: οι ενδεχόμενες πολιτειακές επιπλοκές είναι σχεδόν αδύνατο τότε να μην πληρωθούν με ανυπολόγιστο τίμημα.

Οι παρατηρήσεις που έγιναν εδώ με βάση θεωρητικές αφετηρίες αλλά και με αποσπασματικές πραγματολογικές εικόνες αποσκοπούν στο να θεμελιώσουν την ανάγκη διερεύνησης της κατηγοριοποίησης των Ελλήνων ως προς την σχέση τους με διαδικασίες παρανοϊκής επεξεργασίας των φαινομένων της κρίσης, μιας κρίσης με πολλαπλές επιπτώσεις αλλά με καταβολές σε έναν περιορισμένο κύκλο αιτιακών σχέσεων: σχέσεων που πηγάζουν από την δανειακή εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και από την αβελτηρία ως προς την διαχείριση των δανειακών στρατηγικών και των δανειακών υποχρεώσεων που απαιτεί κάθε παίγνιο μη μηδενικού αθροίσματος σε παγκοσμιοποιημένες καπιταλιστικές συνθήκες. Τα δήθεν οράματα παγκόσμιας αντικαπιταλιστικής επανάστασης ή ο σχεδιασμός κλεισίματος των συνόρων και απομόνωσης της χώρας, που εμφανίζονται στον δημόσιο λόγο (αλλά κατ' ιδίαν όταν η αγανάκτηση εξαφανίζει την δυνατότητα ψυχραιμίας) στην πραγματικότητα τροφοδοτούν εφιάλτες ακόμη και των ίδιων των επιπόλαιων εκφραστών τους. Όμως για τους ευαίσθητους παρατηρητές τα φαινόμενα αυτά αποτελούν εκφράσεις επικίνδυνων ολισθήσεων των ατομικών ή των συλλογικών προφίλ του ψυχισμού. Αποτελούν ακραίες μορφές άρνησης που πολλές φορές προσεγγίζουν τα όρια του ψυχοσικού πεδίου. Η επικοινωνιακή ενίσχυση αυτών των τάσεων προφανώς μειώνει δραματικά τη δυνατότητα άσκησης αποτελεσματικής πολιτικής (δηλαδή πολιτικής που επιλύει πραγματικά και όχι επίπλαστα προβλήματα) και τελικά αναπαράγει τη λαγνεία της κρίσης ως τρόπο απόδρασης από τη δύσκολη ιδιωτική ή δημόσια καθημερινότητα.

Εάν θεωρήσουμε πως αυτές οι σκέψεις έχουν νόημα, θα είχε επίσης σημασία η κοινωνιολογική ανάλυση να εντοπίσει τις μη παρανοϊκές δυνάμεις και τον πιθανό ρόλο τους. Θα ήταν επίσης σημαντικό να εντοπισθούν οι πολιτικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να βρουν δρόμους χωρίς να απευθύνονται σε αυτούς που βάσει της παράνοιας είναι διατεθειμένοι να εκχωρήσουν την εξουσία στους δημιουργούς. Με αφορμή αυτές τις σκέψεις θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ένα ερευνητικό πρόγραμμα που θα αποσκοπούσε στην αποκάλυψη των μορφών συ-

νείδησης και των σχέσεων της συνείδησης με απωθήσεις και αποκρύψεις. Η αποτύπωση εικόνων της ελληνικής κοινωνίας μέσα από την εμφάνιση αυτών των διαστάσεων της συγκρότησης της υποκειμενικότητας και τη χαρτογράφηση των σχέσεων τους με κοινωνικοδημογραφικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά θα διευκόλυνε τον εξορθολογισμό των δημοσίων διαλόγων γύρω από την έξοδο από τη σημερινή κρίση. Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο ερευνητικό εγχείρημα θα ήταν υπερβολικά επίπονο, μια και δεν θα μπορούσε να στηριχθεί παρά μόνο σε έναν πολύ μεγάλο αριθμό εκτεταμένων αφηγηματικών συνεντεύξεων και στην εξαιρετικά χρονοβόρο λεπτομερή επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων. Οι κύριες δυσκολίες όμως δε-θα προέρχονταν από το πεδίο της έρευνας, αλλά από το πεδίο της επικοινωνιακής και πολιτικής αξιοποίησης των πορισμάτων. Εύκολα μπορεί κανείς να φανταστεί τον πανικό των δημοσιογράφων και των πολιτικών του συρμού οι οποίοι θα έπρεπε να υποστούν το αδιανόητο για αυτούς μαρτύριο της αυτογνωσίας και της συνειδητοποίησης των επιπτώσεων της ανεύθυνης πολιτικής. Οι δυσκολίες της έρευνας και της πολιτικής επικοινωνίας όμως έπονται των θεωρητικών αποφάσεων που θα έπρεπε να ληφθούν προκειμένου να προβεί κανείς σε μια ουσιαστική διερεύνηση των ζητημάτων που τίθενται. Το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί, έστω ατελώς, στο ξεκίνημα κάθε τέτοιας προσπάθειας είναι το εξής: ποιες είναι οι βασικές συντεταγμένες του θεωρητικού διαλογισμού που θα προσανατολίσουν τη σκέψη μας και θα ορίσουν το πλαίσιο των ερευνητικών αντιπαραθέσεων και του ερευνητικού διαλόγου; Κάθε τέτοια αναζήτηση εκκινεί από θεωρητικές προτάσεις. Η πρόταση που διατυπώνεται εδώ είναι ότι θα ήταν δόκιμο να προχωρήσουμε σε μια ανατομία της κρίσης που θα μας οδηγήσει σε μια κοινωνιολογική και κοινωνικοψυχολογική κατανόηση της χρηματοοικονομικής της προέλευσης. Πέρα από τα αμιγώς οικονομικά και χρηματοοικονομικά φαινόμενα και τις κοινωνικές και πολιτικές τους επιπτώσεις, υπάρχει το ζήτημα της διαμόρφωσης ενός συλλογικού ψυχισμού που εμποδίζει την ανάδυση μορφών δράσης που θα διευκόλυναν την εξεύρεση διεξόδων. Η εκκίνηση της διερεύνησης από αυτή την πλευρά της ελληνικής έκφρασης της συνείδησης της καπιταλιστικής κρίσης μπορεί να μας οδηγήσει σε εναλλακτικές τροχιές θεώρησης των εξελίξεων, πέρα από τις κυρίαρχες απόψεις που τροφοδοτούν τους λόγους των πολιτικών και των ακολούθων τους που επιδεικνύουν με μεγάλη άνεση την έλλειψη διεισδυτικότητας και οξυδέρκειας.

Βιβλιογραφία

- Agamben, G. (2002), "L'état d'exception", *Le Monde diplomatique*, December 12.
- Boltanski, L. / È. Chiapello (1999), *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris, Gallimard.
- Diamond, J. (2005), *Collapse. How Societies Choose to Fall or Survive*, London, Penguin.
- Farrell, J. (2006), *Paranoia and Modernity. Cervantes to Rousseau*, Ithaca and London, Cornell University Press.
- Graeber, D. (2011), *Debt. The first 5,000 years*, Brooklyn, New York, Melvillehouse.
- Koselleck, R. (2006), "Crisis", *Journal of the History of Ideas*, 67(2): 357-400.
- Kyrtis, A.-A. (1993), "Sozialer Wandel, politische Kultur und transnationale Orientierung. Probleme der Entstehung einer europäischen Identität im Süden Europas", σε B. Schäfers (ed.), *Lebensverhältnisse und soziale Konflikte im neuen Europa*, Frankfurt a.M., Campus: 477-485.
- Luhmann, N. (1987), *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Panagiotopoulos, P. G. (2010), «Entre hypermodernité et traditionalisme: souffrance de la classe moyenne grecque et palliatifs politiques», σε N. Aubert (ed.), *La société hypermoderne: ruptures et contradictions, Collection Changement social no. 15*, L' Harmattan-Laboratoire de changement social: 109-131.
- Parish, J. & Parker, M. (eds) (2001), *The Age of Anxiety: Conspiracy theory and the human sciences*, Oxford, Blackwell.
- Shiller, R. J. (2012), *Finance and the Good Society*, Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- Siegenthaler, H. (1993), *Regelvertrauen, Prosperität und Krisen*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Thompson, J. B. (2000), *Political Scandal. Power and Visibility in the Media Age*, Cambridge, Polity Press.
- Δεμερτζής, Ν. / Λίποβατς, Θ. (2006), *Φθόνος και Μνησικακία*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- Λίποβατς, Θ. (2008), *Φαντασιακή και Αληθής Ελευθερία*, Αθήνα, εκδόσεις Πλέθρο.

Το κοινωνικό κράτος σε κρίσιμη καμπή¹

Μαρία Πετμεζίδου²

Περίληψη

Το άρθρο αυτό σχολιάζει κρίσιμα ζητήματα σχετικά με το μέλλον του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, μέσα από μια συγκριτική σκοπιά. Η ανάλυση εστιάζεται σε τρία κύρια ερωτήματα. Πρώτον, εάν και κατά πόσο το κοινωνικό κράτος αποτελεί δημοσιονομικό φορτίο που συνέτεινε στην τρέχουσα κρίση; Δεύτερον, προς ποια κατεύθυνση ωθείται η μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους ενόψει καιρίων αλλαγών στο κοινωνικο-οικονομικό πεδίο (όπως η αποδόμηση των εργασιακών σχέσεων, η εντεινόμενη επισφάλεια της εργασίας και η κοινωνικο-οικονομική πόλωση), και σημαντικών (πολιτικο-ιδεολογικών) αξιακών μετατοπίσεων; Τρίτον, πόσο πιθανό είναι ένα σενάριο μόνιμης λιτότητας και μειούμενης ευημερίας στην Ευρωπαϊκή περιφέρεια που θα σημάνει το τέλος του Ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου; Το άρθρο καταλήγει με σύντομη αναφορά σε ένα εναλλακτικό σενάριο αναζωογόνησης του κοινωνικού κράτους ως μοχλού ανάπτυξης.

Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται μια εποπτική (μακροσκοπική) διερεύνηση κρίσιμων ζητημάτων μεταρρύθμισης με επίκεντρο το κοινωνικό κράτος στην Ελλάδα και άλλες Ευρωπαϊκές χώρες. Η συγκριτική ανάλυση αρθρώνεται γύρω από τρία ερωτήματα που συνδέουν την κρίση και σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική δομή με τις τάσεις αναδιάρθρωσης/συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους. Υπό το πρίσμα αυτό σχολιάζονται συνοπτικά οι βασικές αδυναμίες του Ελληνικού κοινωνικού κράτους και, ειδικότερα, η πολύ περιορισμένη αναδιανεμητική του επίδραση, και γίνεται μια αδρή αποτίμηση των εν εξελίξει μεταρρυθμίσεων σε βασικά πεδία της κοινωνικής πολιτικής. Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη τις πολιτικές επιλογές για την κοινωνική μεταρρύθμιση και τον εν γένει διάλογο, στην Ευρώπη, για το μέλλον του κοινωνικού κράτους, σκιαγραφούμε πιθανά εναλλακτικά σε-

¹ Το κείμενο στηρίζεται σε παρουσίαση στο πλαίσιο των «Κρίσιμων» Σεμιναρίων της «Πρωτοβουλίας για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας και της Δημοκρατίας» (Αθήνα, 19/2/2013).

² Η Μαρία Πετμεζίδου είναι Καθηγήτρια Κοινωνικής Πολιτικής στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: marpetm@otenet.gr.

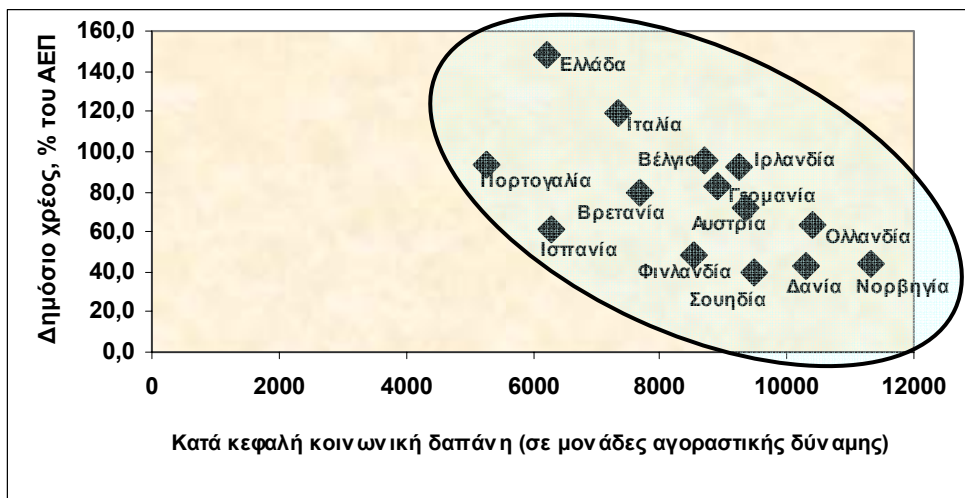
νάρια: μόνιμη λιτότητα και μειούμενη ευημερία ή αναζωογόνηση του κοινωνικού κράτους ως μοχλού εξόδου από την κρίση;

2. Αποτελεί το κοινωνικό κράτος μέρος της κρίσης;

Το επιχείρημα ότι το Ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος αποτελεί δημοσιονομικό φορτίο που επιβαρύνει την καπιταλιστική αγορά διατυπώνεται συχνά τα τελευταία χρόνια στον Ευρωπαϊκό πολιτικό και ακαδημαϊκό διάλογο.

Το Διάγραμμα 1 μας βοηθά να δώσουμε απάντηση στο ερώτημα αν και κατά πόσο το κοινωνικό κράτος αποτελεί δημοσιονομικό βάρος και συντείνει στην κρίση. Οι χώρες κατανέμονται ανάλογα με το ύψος της κατά κεφαλή κοινωνικής δαπάνης (μετρούμενης σε μονάδες αγοραστικής δύναμης), και το ύψος του δημόσιου χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ. Το διάγραμμα αποτυπώνει με σαφήνεια μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στις δύο αυτές παραμέτρους, καθώς χώρες με σταθερά υψηλή κατά κεφαλή κοινωνική δαπάνη (κυρίως οι Σκανδιναβικές χώρες) δεν εμφανίζουν υψηλό δημόσιο χρέος. Επίσης, με εξαίρεση το 2009, οι χώρες αυτές παρουσιάζουν αύξηση του ΑΕΠ (π.χ. στη Σουηδία: 6,6% το 2010, 3,7% το 2011 και 1,1% το 2012). Αντίθετα, χώρες με σχετικά χαμηλή κατά κεφαλή κοινωνική δαπάνη (π.χ. Ελλάδα, Πορτογαλία) εμφανίζουν υψηλό δημόσιο χρέος και βαθιά ύφεση κατά τα τελευταία χρόνια. Συνεπώς, η μακροσκοπική αυτή αποτύπωση δεν φαίνεται να υποστηρίζει το επιχείρημα ότι η διεύρυνση των κοινωνικών δαπανών συντελεί σε δημοσιονομική κρίση.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: Κατά κεφαλή κοινωνική δαπάνη και δημόσιο χρέος

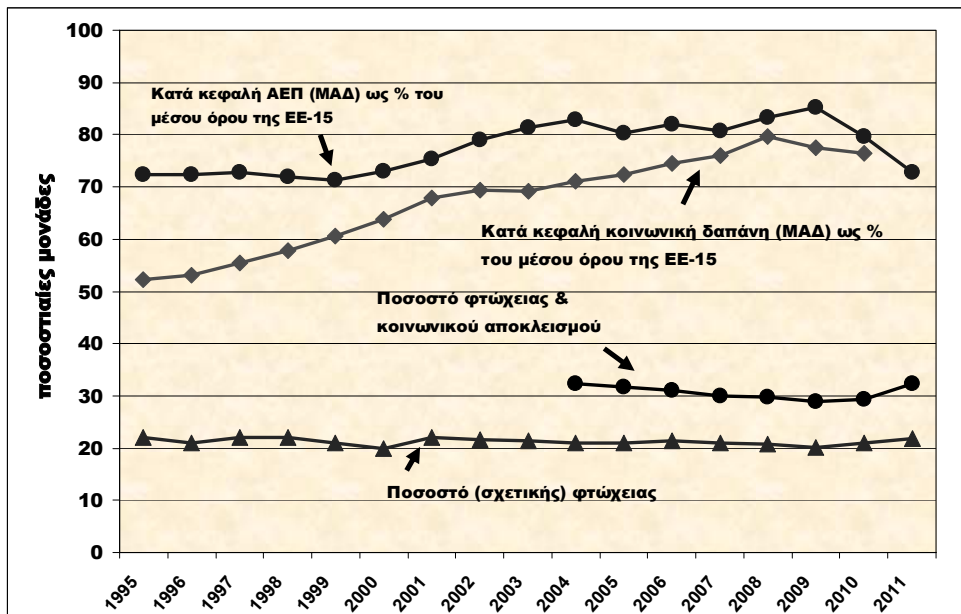
Πηγή (Διαγράμματα 1, 2, 4 & 5): Eurostat.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, το Διάγραμμα 2 παρουσιάζει μια σταθερή απόκλιση ανάμεσα στον ρυθμό σύγκλισης του κατά κεφαλή ΑΕΠ της χώρας προς το μέσο κατά κεφαλή ΑΕΠ της ΕΕ-15, και τον ρυθμό σύγκλισης της κατά κεφαλή κοινωνικής δαπάνης προς τον αντίστοιχο μέσο όρο της ΕΕ-15, κατά τις δεκαετίες 1990 και 2000, μέχρι το ξέσπασμα της κρίσης. Ο ρυθμός προσέγγισης των κοινωνικών δαπανών προς τον μέσο όρο της ΕΕ-15 διαρκώς υπολείπεται της αντίστοιχης τάσης για το κατά κεφαλή ΑΕΠ. Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα δαπανούσε πάνω από τις δυνάμεις της για κοινωνικές παροχές. Αντίθετα, δείχνει ότι η χώρα υποδαπανούσε για την κοινωνική προστασία, σε σχέση με τον πλούτο της μέχρι πρόσφατα. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι δεν υπήρξε σημαντική αύξηση των κοινωνικών δαπανών στη χώρα, ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μέχρι το 2008 (οι κοινωνικές δαπάνες αυξήθηκαν από περίπου 12% σε 26% του ΑΕΠ). Από την άλλη μεριά, όμως, η αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών δαπανών παρέμεινε καθηλωμένη σε χαμηλό επίπεδο, με αποτέλεσμα το ποσοστό της σχετικής φτώχειας³ να διατηρείται σταθερά υψηλό (20%-22%), σε σύγκριση με άλλες χώρες της βορειοδυτικής Ευρώπης. Η κρίση επιδεινώνει σοβαρά τα φαινόμενα φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, όπως καταδεικνύει κυρίως η ταχεία ανοδική πορεία του «σύμπλοκου δείκτη» που μετρά την εισοδηματική (σχετική) φτώχεια, τον βαθμό στέρησης βασικών αγαθών, καθώς και αν το άτομο ζει σε νοικοκυριό με έντονο το πρόβλημα της ανεργίας· με βάση το δείκτη αυτόν πάνω από το ένα τρίτο του πληθυσμού ζει σε συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.⁴

³ Δηλαδή το ποσοστό του πληθυσμού με εισόδημα κάτω από το 60% του ισοδυνάμου διαμέσου εισοδήματος. Το διάμεσο εισόδημα βρίσκεται στο μέσον της εισοδηματικής κατανομής (πάνω από αυτό τοποθετείται το 50% των υψηλότερων εισοδημάτων, και κάτω από αυτό το 50% των χαμηλότερων εισοδημάτων).

⁴ Τα διαθέσιμα στοιχεία (της έρευνας οικογενειακών προϋπολογισμών 2011) αφορούν εισοδήματα του 2010, άρα δεν αποτυπώνουν επαρκώς τις επιπτώσεις της κρίσης. Επιπλέον, όταν υφίστανται δραστικές μειώσεις εισοδημάτων σε όλο το φάσμα των χαμηλών και μεσαίων στρωμάτων, ο δείκτης σχετικής φτώχειας δεν είναι πλέον κατάλληλος για να αποτυπώσει την ένδεια, και θα πρέπει να αντικατασταθεί από τον δείκτη της «απόλυτης φτώχειας».

**ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: Κατά κεφαλή ΑΕΠ & κοινωνική δαπάνη -
Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός**

Ο σχολιασμός (εν συντομία) των «ανεπαρκειών» του Ελληνικού κοινωνικού κράτους είναι απαραίτητος για να κατανοήσουμε τη χαμηλή αποτελεσματικότητά του, την αναγκαιότητα της μεταρρύθμισης, καθώς επίσης και κατά πόσο οι αλλαγές που επιχειρούνται στο πλαίσιο των «Μνημονιακών» δεσμεύσεων βελτιώνουν ή όχι τις συσσωρευμένες «ανεπάρκειες».

Η ιδιαίτερα χαμηλή αναδιανεμητική επίδραση είναι πρωτίστως απόρροια του ότι η διεύρυνση των κοινωνικών δαπανών στη χώρα δεν πλαισιώθηκε από ένα πλέγμα καθολικευτικών αξιών (universalist values) στις οποίες θεμελιώνεται η κοινωνική ιδιότητα του πολίτη (social citizenship). Αντίθετα, κυριάρχησε η πόλωση, ο κατακερματισμός και η μεροληψία στη διαμόρφωση και λειτουργία των κοινωνικών προγραμμάτων. Δύο χαρακτηριστικά συνοψίζουν το προφίλ του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα μέχρι την κρίση: (α) η «υβριδική» μορφή της κοινωνικής προστασίας στους βασικούς τομείς κοινωνικής πολιτικής (κοινωνική ασφάλιση, υγεία, κοινωνική αρωγή και φροντίδα), και (β) η «πυκνότητα του ιστορικού χρόνου» αναφορικά με την παγίωση θεσμών κοινωνικής ευημερίας. Το πρώτο χαρακτηριστικό συνίσταται στη συνύπαρξη διαφορετικών οργανωτικών αρχών σε διαφορετικά πεδία κοινωνικής προστασίας (Petmesidou 2013a). Μια ακραία εκδοχή του Βισμαρκιανού τύπου στην κοινωνική και υγειονομική ασφάλεια

λιση⁵ συνδυάστηκε, στις αρχές της δεκαετίας του 1980, με ένα σοσιαλδημοκρατικό στοιχείο στη νοσοκομειακή περίθαλψη (με την ίδρυση του ΕΣΥ). Ωστόσο η διαδικασία συγκρότησης ενός εθνικού συστήματος υγείας που να περιλαμβάνει όλες τις βαθμίδες υγειονομικής περίθαλψης (πρωτοβάθμια, δευτεροβάθμια & τριτοβάθμια) παραμένει ανολοκλήρωτη μέχρι σήμερα. Ο κατακερματισμός και η ανισότητα μέσω των πολλών ασφαλιστικών ταμείων υγείας διατηρήθηκε μέχρι πρόσφατα, με έκδηλες τις αρνητικές επιπτώσεις ιδιαίτερα στην πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας, και τη σταθερά υψηλή ιδιωτική δαπάνη υγείας. Η δε κοινωνική αρωγή και κοινωνική φροντίδα παρέμειναν υποτυπώδεις λειτουργίες του κοινωνικού κράτους,⁶ με αποτέλεσμα την επικράτηση ενός οικογενειοκεντρικού μοντέλου, όπου το βάρος για την αντιμετώπιση των αναγκών κοινωνικής φροντίδας φέρει η οικογένεια (και, ειδικότερα, οι γυναίκες).

Μια άλλη σημαντική παράμετρος που επηρεάζει τη χαμηλή αναδιανεμητική επίδραση των κοινωνικών προγραμμάτων είναι η «πυκνότητα του ιστορικού χρόνου» στο σχηματισμό του Ελληνικού κοινωνικού κράτους. Οι θεσμικές αλλαγές που επέκτειναν τα κοινωνικά δικαιώματα και τα κοινωνικά προγράμματα πραγματοποιήθηκαν σε πολύ μικρότερο χρονικό διάστημα από ό, τι στη βορειοδυτική Ευρώπη, με αποτέλεσμα η συγκρότηση των νέων δομών και θεσμών να είναι συγκριτικά ασθενέστερη. Επιπλέον, η διεύρυνση υφιστάμενων κοινωνικών προγραμμάτων και η εισαγωγή νέων θεσμών (π.χ. του ΕΣΥ) επιχειρούνται σε μια εποχή κατά την οποία «τα κοινωνικά κράτη της βορειοδυτικής Ευρώπης (ιδιαίτερα στον Αγγλοσαξονικό κόσμο) αντιμετώπιζαν δραστικές πολιτικές συρρίκνωσης και μια πολιτικο-ιδεολογική αποδυνάμωση της νομιμοποίησής τους» (Petmesidou, 2013b: 182). Η πορεία προς την ONE ενέτεινε τους δημοσιονομικούς περιορισμούς, ενώ παράλληλα ενισχύθηκε η κατευθυντήρια γραμμή της ΕΕ για τη συγκράτηση του κόστους των κοινωνικών προγραμμάτων (αυτό είναι φανερό στη «Στρατηγική της Λισαβόνας» αλλά και στη «Στρατηγική για την Ευρώπη-2020», όπου η έμφαση στην οικονομική βιωσιμότητα επισκιάζει την επάρκεια των παροχών). Η τρέχουσα οικονομική κρίση ενίσχυσε περαιτέρω την κατευθυντήρια αυτή γραμμή.

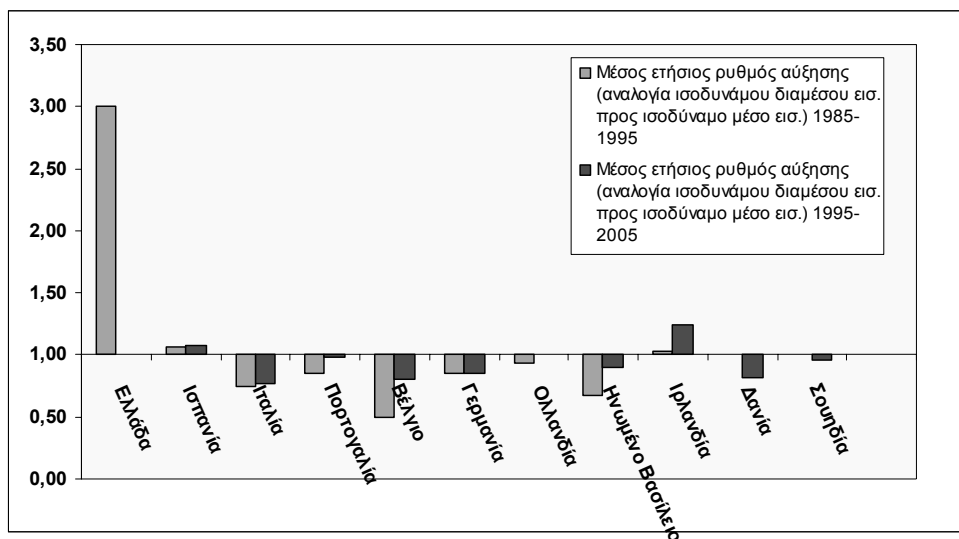
⁵ Μέσα από τη δημιουργία μιας πληθώρας διαφορετικών ασφαλιστικών ταμείων για διάφορες κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες, με μεγάλες ανισότητες ως προς τη χρηματοδότηση, το εύρος και την ποιότητα των παροχών.

⁶ Ένδειξη ότι στο πεδίο αυτό διατηρήθηκε το υπολειμματικό-φιλελεύθερο στοιχείο.

3. Ποιο το μέλλον του κοινωνικού κράτους υπό συνθήκες (περισσότερο ή λιγότερο βίαιης) ανατροπής της ισορροπίας δυνάμεων που ευνόησε την ανάπτυξή του;

Δύο κοινωνικο-οικονομικές διεργασίες αλλαγής είναι πασιφανείς στις χώρες της Ευρώπης ήδη από το 1980 και μετά, και εντείνονται με την κρίση. Η πρώτη συνίσταται στη μετατόπιση της ισορροπίας δυνάμεων εις βάρος της εργασίας με τη σταδιακή αποδόμηση των εργασιακών σχέσεων και δικαιωμάτων, την αύξηση της επισφάλειας στην αγορά εργασίας, την αποδυνάμωση του συνδικαλισμού, και κατά τα τελευταία χρόνια την ταχεία (σε πολλές χώρες) αύξηση της ανεργίας. Σε άμεση συνάρτηση με τα φαινόμενα αυτά είναι και η εντεινόμενη κοινωνική πόλωση που απορρέει από την εισοδηματική συμπίεση των μεσαίων στρωμάτων. Το Διάγραμμα 3 αποτυπώνει σε αδρές γραμμές την εισοδηματική υποβάθμιση των μεσαίων στρωμάτων σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες, τάση η οποία διαφαίνεται καθαρά ήδη από τη δεκαετία του 1980, όταν ο νεοφιλελευθερισμός κερδίζει έδαφος ανατρέποντας στον ένα ή άλλο βαθμό την Κεϋνσιανή μακροοικονομική πολιτική που κυριαρχούσε περίπου μέχρι τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: Συμπίεση μεσαίων στρωμάτων (1985-2005)

Πηγή: OECD 2008.

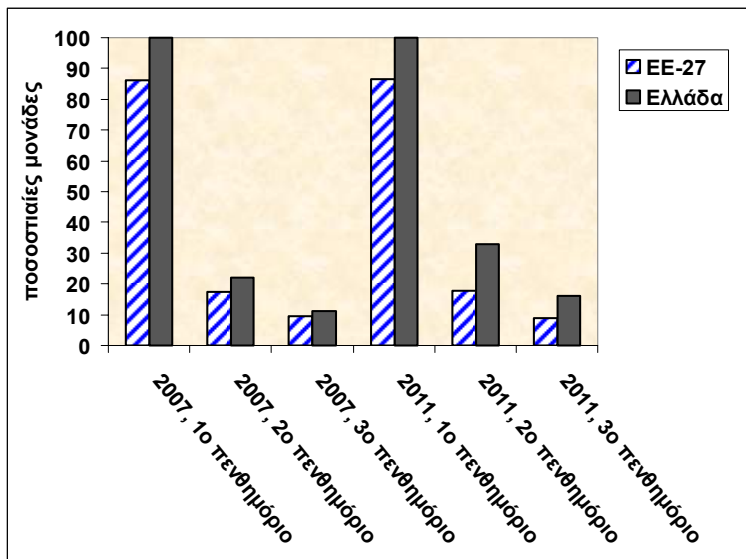
Το Διάγραμμα 3 απεικονίζει την αναλογία του μέσου ετήσιου ρυθμού αύξησης του (ισοδυνάμου) διαμέσου εισοδήματος προς τον αντίστοιχο δείκτη για το μέσο (ισοδύναμο) εισόδημα για δύο δεκαετίες. Αναλογία μικρότερη της μονάδας (δη-

λαδή ταχύτερη αύξηση του διαμέσου από αυτή του μέσου εισοδήματος), υποδηλώνει εισοδηματική υποβάθμιση των μεσαίων στρωμάτων και συνακόλουθη κοινωνικο-οικονομική πόλωση (ανάμεσα στην κορυφή της εισοδηματικής κατανομής, όπου τα εισοδήματα αυξάνονται με ταχείς ρυθμούς, και σε ένα ευρύ φάσμα μικρομεσαίων στρωμάτων, των οποίων το βιοτικό επίπεδο υποχωρεί). Σε αδρές γραμμές θα περιγράψαμε την τάση αυτή ως ένα διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στο ένα τρίτο της κοινωνίας που ευημερεί και τα δύο τρίτα που υφίστανται εισοδηματική συμπίεση. Η προϊούσα αποδυνάμωση της εργασίας προς όφελος του κεφαλαίου και η συμπίεση των μεσαίων στρωμάτων λειτούργησαν αποσταθεροποιητικά για το κοινωνικό κράτος κατά τις τελευταίες δεκαετίες, αν και ο βαθμός αποσταθεροποίησης ποικίλει μεταξύ των Ευρωπαϊκών χωρών. Να τονίσουμε ότι η ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους, ιδιαίτερα στα προπύργια του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου (Σκανδιναβικές χώρες) στηρίχθηκε σε μια ευρεία συμμαχία εργατικών και μεσαίων στρωμάτων, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο (Esping-Andersen 2006). Στις χώρες αυτές το συγκριτικά υψηλό επίπεδο ανάπτυξης καθολικών κοινωνικών δικαιωμάτων και παροχών αντικατοπτρίζει την ευρεία υποστήριξη του κοινωνικού κράτους από όλο το φάσμα των μεσαίων στρωμάτων. Αυτό αποτελεί την ειδοποιό διαφορά του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου (απέναντι στο Βισμαρκιανό και το υπολειμματικό φιλελεύθερο μοντέλο): οι πολίτες συμμετέχουν στη χρηματοδότηση με βάση τη φοροδοτική τους ικανότητα, και όλοι ωφελούνται από καθολικές παροχές υψηλής ποιότητας. Το κοινωνικό κράτος δημιουργεί θέσεις εργασίας και συμβάλλει στη διατήρηση υψηλών ποσοστών απασχόλησης (σε μεγάλο δε βαθμό, στις Σκανδιναβικές χώρες, η διέγερση των μεσαίων στρωμάτων οφείλεται στην αύξηση της απασχόλησης σε υπηρεσίες ευημερίας).

Οι σημαντικές αλλαγές που πολύ ελλειπτικά αναφέραμε παραπάνω ανατρέπουν τις συνθήκες που ευνόησαν την ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους. Ιδιαίτερα η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου μεγάλου μέρους των μεσαίων στρωμάτων περιορίζει σημαντικά τη φοροδοτική τους ικανότητα (άρα και τη χρηματοδότηση των κοινωνικών προγραμμάτων). Επιπλέον, το διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στα ευπορότερα κοινωνικά στρώματα και μεγάλο μέρος των «συμπιεζόμενων» εργατικών και μεσαίων στρωμάτων αποδυναμώνει την κοινωνική αλληλεγγύη καθώς ενισχύει την «έξοδο» (opt-out) των πρώτων από το κοινωνικό κράτος. Το πλουσιότερο ένα τρίτο αρνείται να επωμισθεί το κόστος ενός ευμεγέθους κράτους ευημερίας από το οποίο το ίδιο δεν ωφελείται, διότι προτιμά (και είναι σε θέση) να καλύψει τις ανάγκες για ασφάλιση, υγειονομική περίθαλψη, κλπ., διά μέσου της αγοράς. Η τάση αυτή είναι εμφανώς ισχυρότερη στον Αγγλοσαξωνικό χώρο, ωστόσο την τελευταία δεκαετία ενισχύεται σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες.

Στην Ελλάδα η θέση των μεσαίων στρωμάτων βελτιώνεται σημαντικά τη δεκαετία του 1980 (βλ. Διάγραμμα 3).⁷ Η τάση αυτή ανακόπτεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 (καθώς ο δείκτης για την Ελλάδα στο παραπάνω διάγραμμα αγγίζει τη μονάδα). Ωστόσο, η τρέχουσα κρίση επιφέρει δραματική επιδείνωση.

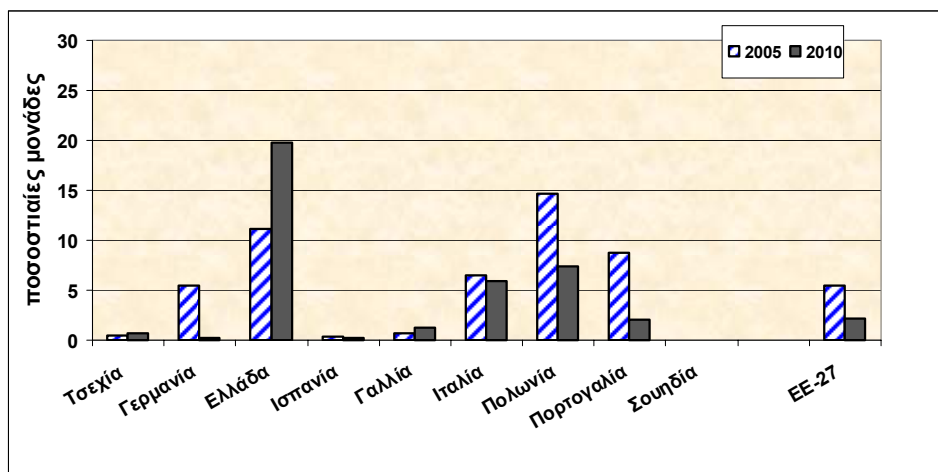
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4: Ποσοστά (σχετικής) φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού

Το Διάγραμμα 4 απεικονίζει τη σημαντική αύξηση του κινδύνου φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στα χαμηλά και μεσαία εισοδηματικά στρώματα: το ποσοστό των ατόμων που βιώνουν τον κίνδυνο αυτόν στο 2^ο και 3^ο εισοδηματικό πενθήμεριο διπλασιάζεται μέσα σε λίγα χρόνια και ξεπερνά κατά πολύ τον μέσο όρο της ΕΕ-27· ενώ στο κατώτατο (1^ο) εισοδηματικό πενθήμεριο το σύνολο του πληθυσμού ζει σε συνθήκες φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού.

⁷ Αυτό οπωσδήποτε συνδέεται με τις κοινωνικο-πολιτικές εξελίξεις της περιόδου εκείνης (άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και ενίσχυση μιας πολιτικής ρητορείας και πρακτικής υπέρ των μικρομεσαίων στρωμάτων, σημαντικές κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, και γοργή αύξηση των κοινωνικών δαπανών).

**ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5: Μη καλυπτόμενες ιατρικές ανάγκες
(3^ο εισοδηματικό πεντημέριο, άτομα 65 ετών και άνω)**

Να σημειωθεί επίσης ότι από το 2005 μέχρι το 2010 το ποσοστό των ατόμων (άνω των 65 ετών) από το 3^ο εισοδηματικό πεντημέριο (δηλαδή, τη «ραχοκοκαλιά» των μεσαίων στρωμάτων), τα οποία δηλώνουν ότι αδυνατούν να καλύψουν ιατρικές ανάγκες για οικονομικούς λόγους, εκτινάσσεται από περίπου 10% σε 20% (ενώ όπως δείχνει το Διάγραμμα 5, την ίδια περίοδο, σε άλλες χώρες –ακόμη και του Ευρωπαϊκού νότου– δε φαίνεται να δυσχεραίνεται η πρόσβαση στην περίθαλψη για την αντίστοιχη κατηγορία).

Μια σύντομη ματιά στις επιχειρούμενες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις υπό τις συνθήκες του «Μνημονίου» μας βοηθά να εκτιμήσουμε αν και κατά πόσο αντιμετωπίζονται οι στρεβλώσεις του Ελληνικού κοινωνικού κράτους προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της αναδιανεμητικής του επίδρασης. Στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης η συνένωση των ασφαλιστικών ταμείων θα μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα, αν ο στόχος δεν ήταν η ταχεία συρρίκνωση των παροχών προς ένα κοινό, κατώτατο παρονομαστή (όπως συμβαίνει με τη συνένωση των ταμείων υγείας υπό τον ΕΟΠΥΥ).

Ειδικότερα, η μεταρρύθμιση στο πεδίο των συντάξεων συνιστά μια βίαιη μετάβαση από ένα ομολογουμένως εξαιρετικά κατακερματισμένο σύστημα με βαθείς πολώσεις, σε ένα πολύ-επίπεδο σύστημα⁸ με έκδηλη τάση υπονόμησης της

⁸ Μία ελάχιστη εθνική σύνταξη (€360, όχι πλήρως «εγγυημένη», εφόσον εξαρτάται από τη δημοσιονομική κατάσταση της χώρας), στην οποία προστίθενται: η αναδιανεμητική σύνταξη (με δραστική μείωση του ποσοστού αναπλήρωσης των συντάξιμων αποδοχών), και η επικουρική για την οποία είναι σε εξέλιξη νομοθετική ρύθμιση μετατροπής της σε ένα «νοητό σύστημα προσδιορισμένων ει-

κοινωνικής αλληλεγγύης και φτωχοποίησης μεγάλου μέρους του πληθυσμού τρίτης ηλικίας (εξάλλου η ενίσχυση του ποσοστού σχετικής φτώχειας μεταξύ των υπερηλίκων είναι ήδη ορατή από τα πρώτα χρόνια της κρίσης, ως αποτέλεσμα πρωτίστως των επανειλημμένων δραστικών περικοπών των υφιστάμενων συντάξεων (βλ. Petmesidou 2013b: 192-3). Εκτός του ότι η ομαλή προσαρμογή από ένα αναδιανεμητικό σύστημα «καθορισμένων παροχών» σε ένα πολύ-επίπεδο σύστημα με οιονεί (ή και πλήρως) κεφαλοποιητικά στοιχεία απαιτεί ένα βάθος χρόνου (π.χ. χρειάστηκαν δέκα περίπου χρόνια στη Σουηδία για να φθάσει σε πλήρη εφαρμογή μια παρόμοια μεταρρύθμιση), επισημαίνουμε ότι η μετάβαση αυτή εγκυμονεί κινδύνους δραστηκής υποβάθμισης του βιοτικού επιπέδου των συνταξιούχων, όταν μάλιστα δε συνοδεύεται από διεύρυνση των κοινωνικών επιδομάτων και υπηρεσιών.⁹ Επιπλέον, η επιδείνωση των εσόδων των ασφαλιστικών ταμείων λόγω της διογκούμενης ανεργίας και παρατεταμένης λιτότητας, και η δραματική συρρίκνωση των αποθεματικών τους από την υποχρεωτική τους συμμετοχή στο πρόγραμμα «κουρέματος» των ομολόγων του ιδιωτικού τομέα προωινίζουν περαιτέρω δραστικές περικοπές στις συντάξεις. Προς την ίδια κατεύθυνση οδηγεί και η «Μνημονιακή» δέσμευση, ότι οι συνταξιοδοτικές δαπάνες (γύρω στο 13% του ΑΕΠ το 2010) δε θα πρέπει να ξεπεράσουν μια αύξηση κατά 2,5 ποσοστιαίες μονάδες μέχρι το 2060, αν και ο αριθμός των συνταξιούχων αναμένεται να αυξηθεί σημαντικά μέσα στα επόμενα 10-20 χρόνια, όταν θα συνταξιοδοτείται σταδιακά η γενιά του baby-boom της μεταπολεμικής περιόδου.

Στο χώρο της υγείας, παρακολουθούμε μια πορεία από ένα «ανολοκλήρωτο» και δαπανηρό εθνικό σύστημα υγείας (με σταθερά υψηλή ιδιωτική δαπάνη, γύρω στο 40%-50% του συνόλου των δαπανών υγείας την τελευταία δεκαετία), σε ένα εξίσου στρεβλό σύστημα μειούμενων ενιαίων παροχών (ως αποτέλεσμα της βίαιης μείωσης των δαπανών κατά περίπου €5 δις από το 2009 μέχρι το 2012, και προβλεπόμενη περαιτέρω μείωση γύρω στο €1 δις το 2013-2014). Δύο παρατηρήσεις καταδεικνύουν τον ανορθολογισμό της μεταρρύθμισης. Πρώτον, δεν υφίστανται ισχυρές ενδείξεις για μια ολοκληρωμένη μεταρρύθμιση που θα συμπεριλάβει την πρωτοβάθμια φροντίδα υγείας στο ΕΣΥ· θα βελτιώσει τη χωρική κατα-

σφορών» (δηλαδή σε ένα οιονεί κεφαλαιοποιητικό σύστημα όπου θα υπολογίζεται ένα μέρισμα με βάση τις εισφορές κατά τον εργασιακό βίο του ατόμου, και αυτό θα επιμερίζεται σε μηνιαίες καταβολές). Σε αυτά μπορεί να προστεθεί ένας κεφαλαιοποιητικός πυλώνας επαγγελματικών συντάξεων (οι οποίες ωστόσο είναι πολύ περιορισμένες στην Ελλάδα), καθώς και η ιδιωτική αποταμίευση από τα ευπορότερα στρώματα.

⁹ Η αντίστοιχη μεταρρύθμιση στη Σουηδία, πλαισιώνεται από ένα ευρύ φάσμα προνοιακών επιδομάτων και κοινωνικών υπηρεσιών (π.χ. σχεδόν καθολική επιδότηση ενοικίου για όσους συνταξιούχους λαμβάνουν μόνον την ελάχιστη εθνική σύνταξη –η οποία κυμαίνεται σε περίπου €950 μηνιαίως– καθολική (δωρεάν) πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και μακροχρόνιας φροντίδας, και άλλες παροχές). Εξάλλου η μείωση της φτώχειας στη Σουηδία επιτυγχάνεται κυρίως μέσα από ένα πλέγμα προνοιακών επιδομάτων, κάτι το οποίο απουσιάζει πλήρως στην Ελλάδα.

νομή των μονάδων πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας περίθαλψης με βάση κριτήρια που να απορρέουν από έναν «υγειονομικό χάρτη» αναγκών περίθαλψης) και θα εγκαθιδρύσει ένα ενιαίο σύστημα χρηματοδότησης του συνολικού φάσματος παρεχόμενων υπηρεσιών (κατά προτίμηση μέσα από τη γενική φορολογία). Αντίθετα, δίπλα στο «ανολοκλήρωτο» και προβληματικό ΕΣΥ δημιουργείται ένας δεύτερος εθνικός οργανισμός, ο ΕΟΠΥΥ (ένα δεύτερο ΕΣΥ!), με πολλαπλές αρμοδιότητες: (εν μέρει άμεσος) πάροχος υπηρεσιών πρωτοβάθμιας περίθαλψης, (εν μέρει) χρηματοδότης του ΕΣΥ, και αγοραστής υπηρεσιών υγείας από τον ιδιωτικό τομέα. Αυτό επιτείνει τις στρεβλώσεις και τα οικονομικά αδιέξοδα του συστήματος, και στρέφει προς την ιδιωτική δαπάνη σε μια περίοδο όπου, όπως τονίσαμε παραπάνω, ολόένα και ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού αδυνατούν να καλύψουν τις ιατρικές ανάγκες τους. Όσο, για το πεδίο της κοινωνικής αρωγής και κοινωνικής φροντίδας, παρατηρείται δραστική συμπίεση των ήδη «υπολειμματικών» παροχών.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό, στο σημείο αυτό, να τονίσουμε ότι μια δεξαμενή εννοιών-στόχων λειτουργούν ως σημασιολογικοί μαγνήτες για την κοινωνική μεταρρύθμιση στην Ευρώπη. Τέτοιες έννοιες-στόχοι είναι η «ενεργοποίηση», η «ευελιξία», η «εργασιακή πειθαρχία», ή ακόμη η «κοινωνική επένδυση». Διαμέσου αυτών επιτελείται μια ριζική μετατόπιση του κέντρου βάρους της κοινωνικής προστασίας από τις καθολικές παροχές ευημερίας (που εξασφαλίζουν ένα αξιοπρεπές επίπεδο βιοπορισμού έξω από την αγορά), προς πολιτικές μιας υποτιθέμενης ενίσχυσης των συνθηκών «εμπορευσιμότητας των ατόμων» (καθιστώντας τους εν δυνάμει «απασχολήσιμους», ανεξαρτήτως του αν υπάρχουν ή όχι θέσεις εργασίας, ή πόσο επισφαλείς είναι οι διαθέσιμες θέσεις). Όλα αυτά προβάλλουν μια τάση «Αμερικανοποίησης» της κοινωνικής πολιτικής, με στόχο τη συρρίκνωση κεντρικών πεδίων του κοινωνικού κράτους που απορροφούν μεγάλο μέρος των κοινωνικών δαπανών (όπως για παράδειγμα, οι συντάξεις, τα επιδόματα αναπηρίας, και τα επιδόματα ανεργίας), και τη μετατόπιση του κέντρου βάρους σε μικρότερης εμβέλειας (και οικονομικής βαρύτητας) προγράμματα, όπως προγράμματα συμφιλίωσης εργασιακού και οικογενειακού βίου και προώθησης των ατόμων στην απασχόληση (κατάρτιση, συμβουλευτική κλπ.). Η έννοια της «κοινωνικής επένδυσης» (Morel et al. 2011) αποτελεί ένα χρήσιμο σημασιολογικό όχημα για τη μεταστροφή αυτή. Οι δαπάνες για συντάξεις, επιδόματα ανεργίας και υποστήριξης ατόμων με αναπηρίες χαρακτηρίζονται ως «μη-κοινωνική επένδυση» («παθητική» πρόνοια), ενώ αντίθετα προγράμματα κατάρτισης, συμβουλευτικής, προώθησης στην απασχόληση ως «κοινωνική επένδυση» («ενεργητική» πρόνοια). Εκτός του ότι με αυτήν την έννοια-στόχο υποβαθμίζεται «το κοινωνικό» στοιχείο και υπερτονίζεται η «επένδυση», και η τεκμηρίωση της διάκρισης ανάμεσα σε «επένδυση» και «μη-επένδυση» παραμένει έωλη. Να αναφέρουμε ότι τα επιδόματα ανεργίας καθιερώθηκαν για να εξασφαλίσουν στον άνεργο τις

συνθήκες εκείνες που θα τον βοηθήσουν να επανενταχθεί στην αγορά εργασίας· συνεπώς γιατί δεν αποτελούν «κοινωνική επένδυση»; Εξίσου ακατανόητο είναι γιατί οι συντάξεις συνιστούν «μη-κοινωνική επένδυση», παρόλο που η διατήρηση ενός αξιοπρεπούς επιπέδου διαβίωσης στην τρίτη ηλικία αυξάνει το προσδοκώμενα έτη υγιούς ζωής (άρα μειώνει τις δαπάνες για υγειονομική και μακροχρόνια φροντίδα), περιορίζει σημαντικά τη φτώχεια και ενισχύει το διαθέσιμο εισόδημα. Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και κατά την περίοδο πριν από την κρίση, όταν η απασχόληση αυξανόταν, η ανισότητα και η φτώχεια εντάθηκαν στην Ευρώπη, ιδιαίτερα μάλιστα αυξήθηκε ο αριθμός των εργαζόμενων φτωχών (Cantillon 2011). Πράγμα το οποίο καταδεικνύει πόσο προβληματική είναι η προοπτική που χαράσσει η «Ευρω-γλώσσα» περί «ενεργοποίησης» και «κοινωνικής επένδυσης», δεδομένου ότι η στροφή από την «παθητική» στην «ενεργητική» πρόνοια δεν εξασφαλίζει την κοινωνική ένταξη και κοινωνική ασφάλεια για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Υπό το πρίσμα των παρατηρήσεων αυτών για τη «συμπίεση» μεγάλου τμήματος των μικρομεσαίων στρωμάτων και κρίσιμες αξιακές μετατοπίσεις στο πεδίο της κοινωνικής πρόνοιας, θα σκιαγραφήσουμε συνοπτικά ένα πιθανό σενάριο μόνιμης λιτότητας, αντιπαραθέτοντάς το προς ένα εναλλακτικό σενάριο όπου η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους μπορεί να συμβάλει στην έξοδο από την κρίση, στο βαθμό βέβαια που οι προοδευτικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ευρώπη μπορούν να ωθήσουν προς την κατεύθυνση αυτή.

4. Είναι πιθανό ένα σενάριο «μεγέθυνσης με εξαθλίωση»; Υπάρχει εναλλακτικό σενάριο για την ενίσχυση της κοινωνικής ευημερίας;

Σε μια πρόσφατη ομιλία του στο Λονδίνο, ο υποψήφιος του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Γερμανίας για την καγκελαρία, Peer Steinbrück, ξεχώρισε μεταξύ των χωρών του «Μνημονίου» την Ιρλανδία την οποία προέβαλε ως τον «υποδειγματικό μαθητή» που δείχνει το «λαμπρό» δρόμο για την ανάκαμψη στις χώρες της νότιας Ευρώπης. Η Ιρλανδία παρουσίασε αύξηση του ΑΕΠ (1,4% το 2011 και 1% το 2012), όχι σημαντική βέβαια, αλλά αρκετή για να ενισχύσει την άποψη της «τρόικας» ότι η «λιτότητα λειτουργεί» (Weeks 2013). Ωστόσο μια προσεκτική ανάγνωση βασικών οικονομικών μεγεθών αποκαλύπτει μια μάλλον ζοφερή εικόνα. Παρά τις ανοδικές τάσεις του ΑΕΠ και τη σημαντική αύξηση των εξαγωγών, η ανεργία παραμένει υψηλή (από περίπου 4% το 2001, εκτινάχθηκε στο 15% το 2012). Επιπλέον, το κατά κεφαλή καθαρό εισόδημα μειώθηκε σημαντικά· η χώρα απώλεσε περίπου το ένα τρίτο του κατά κεφαλή καθαρού εισοδήματός της (σε σταθερές τιμές, από το 2007 μέχρι το 2012), κάτι το οποίο δε φαίνεται να αντιστρέφεται, παρά τη βελτίωση του οικονομικού κλίματος τα τελευταία χρόνια. Αυτό προοιωνίζει ένα ζοφερό μέλλον «μεγέθυνσης με εξαθλίωση», και το δυ-

σάρεστο είναι ότι αυτό προτείνεται ως υπόδειγμα από έναν προοδευτικό πολιτικό στην Ευρώπη.

Στον αντίποδα αυτού του σεναρίου, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την ενίσχυση της αναδιανεμητικής επάρκειας του κοινωνικού κράτους υπό συνθήκες κρίσης; Η απάντηση είναι καταφατική, προϋποθέτει όμως μια διευρυνόμενη Ευρωπαϊκή αλληλεγγύη (αν και κάτι τέτοιο δεν διαφαίνεται στον ορίζοντα). Η αναζωογόνηση του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου θα μπορούσε, ωστόσο, να προσφέρει μια διέξοδο από την κρίση με τη δημιουργία θέσεων εργασίας και την τόνωση της οικονομίας (εξάλλου η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών αποτελεί προστιθεμένη αξία που προσμετράται στο ΑΕΠ).

Αν υποθέταμε ότι η Ελλάδα, η Ισπανία και η Πορτογαλία αύξαναν την απασχόληση στο κοινωνικό κράτος (από 11%, 9% και 7%, του εργατικού δυναμικού, αντίστοιχα, πριν την έναρξη της κρίσης), ώστε να προσεγγίσουν το ποσοστό των Σκανδιναβικών χωρών (όπου περίπου το ένα τέταρτο του εργατικού δυναμικού απασχολείται στις κοινωνικές υπηρεσίες), η ανεργία θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά. Η ενίσχυση του κοινωνικού κράτους θα μπορούσε να προσφέρει «έναν οικονομικό σταθεροποιητή και ένα ισχυρό κοινωνικό ανάχωμα που θα επέτρεπαν στη βασική ευπρέπεια της κοινωνίας να επιβιώσει» (Petmesidou, 2013b: 200). Ωστόσο, ο φονταμενταλισμός της αγοράς και η εμμονή στη μόνη λιτότητα που επικρατούν στην Ευρώπη δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για μια τέτοια λύση.

Βιβλιογραφία

- Cantillon, B. (2011), "The paradox of the social investment state: growth, employment and poverty in the Lisbon era", *Journal of European Social Policy*, 21(5): 432-449.
- Esping-Andersen, G. (2006), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Αθήνα, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.
- Morel N., Palier B. & Palme J. (eds) (2011), *Towards a social investment welfare state?* Bristol, Policy Press.
- OECD (2008), *Growing unequal?* Paris, OECD.
- Petmesidou, M. (2013a), "Southern Europe", στο B. Greve (ed.), *International handbook of the welfare state*, London, Routledge, σσ. 183-192.
- Petmesidou M. (2013b), "Is the crisis a watershed moment for the Greek welfare state? The chances for modernization amidst an ambivalent EU record on 'Social Europe'", στο A. Triandafyllidou, R. Gropas and H. Kouki (eds), *The Greek crisis and European modernity*, London, Palgrave, σσ. 178-207.
- Weeks, J. (2013), "Ireland-The star pupil of the Euro fiasco", *Social Europe* (12/2/2013).
- Διαθέσιμο στο: http://www.social-europe.eu/2013/02/ireland-the-star-pupil-of-the-euro-fiasco/?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed%3A+social-europe%2FwmyH+%28Social+Europe+Journal%29

Από την «κρίσεολογία» σε μια παρεμβατική κοινωνιολογία αφύπνισης και κοινωνικής δράσης

Μηνάς Σαματάς¹

Περίληψη

Αφού απαντήσω συνοπτικά στις ερωτήσεις της *Κοινωνιολογικής Επιθεώρησης* για τα αίτια και τις συνέπειες της κρίσης στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, θα ήθελα να υπερβώ τη διογκούμενη «κρίσεολογία» που αναφέρεται ενδοσκοπικά στους ειδικούς επιστήμονες. Θεωρώ ότι η κοινωνία μας, η οποία αντιμετωπίζει τώρα, εκτός των άλλων, μια δραματική ανθρωπιστική κρίση ευρισκόμενη στα όρια της κατάρρευσης, αναμένει από εμάς τους κοινωνιολόγους και γενικά τους κοινωνικούς επιστήμονες περισσότερη έμπρακτη συνεισφορά στο ξεπέρασμα της κρίσης, πέραν της όποιας θεωρητικής μας ανάλυσης. Θα ήθελα λοιπόν να συμπληρώσω τις απαντήσεις μου σχετικά με την κρίση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, απαντώντας και στο κρίσιμο ερώτημα «τι οφείλουμε να πράξουμε ως κοινωνιολόγοι για το ξεπέρασμα αυτής της κρίσης;» με ένα προτρεπτικό σχόλιο που συνοψίζεται στον τίτλο «από την ‘κρίσεολογία’ σε μια παρεμβατική κοινωνιολογία αφύπνισης και κοινωνικής δράσης».

Εισαγωγή

Αφού απαντήσω συνοπτικά στις ερωτήσεις της *Κοινωνιολογικής Επιθεώρησης*, θα ήθελα να υπερβώ τη διογκούμενη «κρίσεολογία» που αναφέρεται ενδοσκοπικά στους ειδικούς. Θεωρώ ότι η κοινωνία μας, η οποία αντιμετωπίζει τώρα, εκτός των άλλων, μια δραματική ανθρωπιστική κρίση, ευρισκόμενη στα όρια της κατάρρευσης, αναμένει από εμάς τους κοινωνικούς επιστήμονες περισσότερη έμπρακτη συνεισφορά στο ξεπέρασμα της κρίσης, πέραν της όποιας θεωρητικής μας ανάλυσης. Το κρίσιμο ερώτημα για μένα είναι: τι οφείλουμε να κάνουμε ως κοινωνιολόγοι και γενικότερα ως συνειδητοποιημένοι κοινωνικοί επιστήμονες για να ξεπεράσουμε την κρίση αυτή; Θα ήθελα λοιπόν καταληκτικά να απαντήσω και στο ερώτημα αυτό με ένα προτρεπτικό σχόλιο, το οποίο συνοψίζεται στον τίτλο «από την ‘κρίσεολογία’ σε μια παρεμβατική κοινωνιολογία αφύπνισης και κοινωνικής δράσης».

¹ Ο Μηνάς Σαματάς είναι Καθηγητής Πολιτικής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: samatas@social.soc.uoc.gr.

Η διεθνής οικονομική κρίση

Η διεθνής οικονομική κρίση, που ξέσπασε το 2008 με την κατάρρευση της Lehman Brothers στις ΗΠΑ, οφείλεται στη μετάλλαξη του καπιταλισμού σ' ένα παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα, το οποίο άπληστα και ασύδοτα κερδοσκοπεί με άυλα «τοξικά» προϊόντα υψηλού ρίσκου. Πράγματι, η μετάλλαξη του βιομηχανικού καπιταλισμού σε χρηματοπιστωτικό «καζίνο-καπιταλισμό» με παρασιτικές κερδοσκοπικές δραστηριότητες χωρίς όρια και κανόνες, με παράνομη διακίνηση κεφαλαίων σε φορολογικούς παραδείσους, με μόνο κίνητρο την απληστία του κέρδους, οδηγεί σε ολοένα και μεγαλύτερες ανισότητες ανάμεσα σε χώρες, λαούς και τάξεις ως θύματα. Η δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα θυσιάζονται στο βωμό της νεοφιλελεύθερης και νεοσυντηρητικής παγκοσμιοποίησης, και η κοινωνική συνοχή διασπάται στις αναπτυγμένες δυτικές χώρες με απρόβλεπτες συνέπειες (Touraine 2010).

Τα αίτια και οι επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα

Αν και συνήθως τονίζονται οι οικονομικές πολιτικές των τελευταίων ιδίως ετών ως οι κύριοι παράγοντες για την κρίση στην Ελλάδα, δηλαδή τα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα, το τεράστιο δημόσιο χρέος, η έλλειψη εξαγωγών και ανταγωνιστικότητας, κλπ., δεν τονίζεται εξίσου το πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εκκολάφτηκε η κρίση στην Ελλάδα, και το οποίο διαφοροποιεί την ελληνική περίπτωση από τα άλλα κράτη – μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) που αντιμετωπίζουν την ευρωπαϊκή κρίση χρέους. Γιατί η ελληνική κρίση υπερχρέωσης και χαμηλής ανταγωνιστικότητας ήταν πρωτίστως ενδογενής και προϊόν δομικών παραγόντων που επιδρούσαν σωρευτικά από δεκαετίες, αντανakλώντας το κομματικό πελατειακό πολιτικό σύστημα της μεταπολίτευσης. Έτσι, η διεθνής χρηματοπιστωτική κρίση και ύφεση βρήκε την Ελλάδα ανοχύρωτη (Καζάκος 2011: 244).

Από τη διδακτορική μου διατριβή για τον «Ελληνικό Γραφειοκρατισμό» (Samatas 1986) μέχρι τις πρόσφατες αναλύσεις μου για την «κομματική νοменκλατούρα» (Σαματάς 2012) αποδίδω τη βασική αιτία της κρίσης στη μεταπολιτευτική Ελλάδα στην κομματοκρατία και στη διαπλοκή της με τα ισχυρά οικονομικά συμφέροντα. Απορρίπτοντας την γραφειοπαθολογική, δυσλειτουργική προσέγγιση, που αποδίδει την κρίση σε γραφειοπαθολογικούς παράγοντες, θεωρώ ότι το πελατειακό κομματικο-κρατικό σύμπλεγμα ή ο «γραφειοκρατισμός», δηλαδή οι δομές και οι λειτουργίες του κομματικού κράτους, ήταν αντανάκλαση του δικομματικού πολιτικού συστήματος της μεταπολίτευσης. Ο κομματικοκρατικός αυτός γραφειοκρατισμός ήταν λειτουργικός για τα διαπλεκόμενα συμφέροντα που το πολιτικό σύστημα εκπροσωπούσε, γι' αυτό και αναπαραγόταν, άσχετα αν οδηγούσε τη χώρα σε μια καταστροφική κρίση. Γι' αυτό και απέτυχαν

όλες οι εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις, ιδιαίτερα όσες έθιγαν τα κομματικά και διαπλεκόμενα συμφέροντα.

Ο δημοσιονομικός εκτροχιασμός της τελευταίας δεκαετίας, και η κρίση του δημόσιου χρέους επιτάχυναν τη σοβούσα πολλαπλή κρίση του μεταπολιτευτικού κοινωνικοπολιτικού συστήματος. Έτσι, η παρούσα οικονομική κρίση χρέους στην Ελλάδα, αποτελεί πρώτιστα πολιτική κρίση και αντανακλά τη χρεοκοπία ολόκληρου του μεταπολιτευτικού πολιτικού συστήματος της χώρας.

Θεωρώ ότι χρειάζεται πλήρης αναδιάρθρωση του φαύλου οικονομικοπολιτικού αυτού συστήματος προς όφελος των λαϊκών συμφερόντων. Στην αναγκαιότητα και τα οφέλη της ριζικής αυτής αναδιάρθρωσης για την εγκαθίδρυση ενός δημοκρατικού «κράτους πολιτών» πρέπει να πειστεί για να συμμετάσχει εκούσια ολόκληρη η κοινωνία. Διότι, αντίθετα, θεωρώ ότι η αναγκαστική παρέμβαση από τους δανειστές με συνταγές δημοσιονομικής πειθαρχίας και προγραμματών αυστηρής λιτότητας νεοφιλελεύθερων λογικών δεν αποτελούν εκσυγχρονισμό, αλλά απορρύθμιση και αποδόμηση κάθε έννοιας κράτους πρόνοιας και εργασιακών δικαιωμάτων.

Η «κρίση διαχείρισης της κρίσης» από ανίκανες πολιτικές ηγεσίες, οι οποίες προκάλεσαν και προσκάλεσαν την από τα έξω και από τα πάνω αναγκαστική τριμερή παρέμβαση των δανειστριών χωρών, μας επέβαλε μια πειθαρχική ισοπεδωτική μεταρρύθμιση και συρρίκνωση του κράτους, που εξυπηρετεί κυρίως δημοσιονομικούς στόχους και την αποπληρωμή του χρέους, παραγνωρίζοντας τους προφανείς κινδύνους για την κοινωνική συνοχή και το μέλλον της δημοκρατίας στην Ελλάδα.²

Οι κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην Ελλάδα

Σίγουρα η πολυδιάστατη κρίση και η επακόλουθη ύφεση, ανεργία και αναγκαστική φτωχοποίηση του ελληνικού βιοτικού επιπέδου έχει επηρεάσει όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα και πεδία και έχει οδηγήσει την ελληνική κοινωνία σε μια σοβαρή ανθρωπιστική κρίση, η οποία θα πρέπει να ενδιαφέρει περισσότερο εμάς τους κοινωνικούς επιστήμονες. Και βέβαια υπάρχει ένα τμήμα της οικονομικής ολιγαρχίας και κομματικής νομενκλατούρας που μπορεί ακόμη να στηρίζεται στο συσσωρευμένο πλούτο τους, προφυλαγμένο σε εξωχώριους φορολογικούς παραδείσους. Όμως τα μεσαία κρατικοδίαιτα και μη στρώματα αποδυναμώνονται πλήρως και τα

² Υπάρχουν βέβαια και διαφορετικές απόψεις όπως αυτές που υποστηρίζει ο Π. Ιωακείμίδης (2012) ότι: «η δανειακή σύμβαση δεν προσφέρει μόνο τους χρηματικούς πόρους για την κάλυψη των ελλειμμάτων και την εξυπηρέτηση του χρέους, 'προσφέρει' επίσης τον εκσυγχρονισμό/εξευρωπαϊσμό του ελληνικού μορφώματος έστω με βίαιο και εξαναγκαστικό τρόπο. Και αυτό ακριβώς συνιστά την κύρια ευεργετική συνέπεια της κρίσης». Επίσης, για τον Π. Καζάκο (2011: 24) τα θετικά του Μνημίου υπερσχύουν των αρνητικών.

οικονομικά αδύναμα στρώματα εξαθλιώνονται ταχύτατα. Οι συνέπειες είναι δραματικές για τους χαμηλοσυνταξιούχους και την άνεργη νεολαία, ιδίως για όσους νέους δεν έχουν υποστήριξη από την οικογένεια και δεν μπορούν να μεταναστεύσουν. Η δραστική μείωση δαπανών στην υγεία και στην εκπαίδευση, η μεγάλη φορολογική επιβάρυνση της λαϊκής μικρο-ιδιοκτησίας, η υπερχρέωση των νοικοκυριών και η δυσκολία αποπληρωμής των δανείων τους χειροτερεύουν σημαντικά το επίπεδο ζωής για την πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού.

Όλα αυτά επηρεάζουν σοβαρά την ψυχική ισορροπία και θίγουν την αξιοπρέπεια μεγάλης μερίδας του πληθυσμού, καθώς και όλες τις προσωπικές και κοινωνικές σχέσεις. Η αύξηση των γηγενών αστέγων στην Αθήνα και στις μεγάλες πόλεις της επαρχίας, αλλά και οι καθημερινές αυτοκτονίες κρούουν τον κώδωνα της ανθρωπιστικής κρίσης. Όπως τονίζει ο Θωμάς Μαλούτας (2011) «η απονομιμοποίηση συλλήβδην του δημόσιου τομέα και του κοινωνικού κράτους και όχι καθ' εαυτής της πελατειακής τους διαχείρισης (από το κομματικό κράτος), η ελαστικοποίηση συνθηκών απασχόλησης στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα. Θα οδηγήσει σε κοινωνικές ανακατατάξεις συναφείς -τηρουμένων των αναλογιών- με εκείνες της παλινόρθωσης του καπιταλισμού στις ανατολικές χώρες, δηλαδή σε πολύπλευρη διεύρυνση των κοινωνικών ανισοτήτων χωρίς καμιά εγγύηση κοινωνικής αναδιανομής του οικονομικού προϊόντος».

Παράλληλα, με την αύξηση της εγκληματικότητας και ανομίας αυξάνουν και οι πρωτοβουλίες τοπικών φορέων και εθελοντικών οργανώσεων κοινωνικής προσφοράς και αλληλεγγύης. Μια κοινωνία ενεργών πολιτών, καθώς και δίκτυα ανταλλακτικής οικονομίας αναπτύσσονται ελπιδοφόρα σε όλη την επικράτεια. Ενδιαφέρουσες είναι και οι μορφές δημοκρατικής πολιτικής ανυπακοής και οι διάφορες συμβολικές και πρακτικές πρωτοβουλίες τύπου π.χ. ακύρωσης ή αναβολής πλειστηριασμών κατοικιών οφειλετών. Όλα αυτά τα ενδιαφέροντα φαινόμενα είναι παρήγορα κι αισιόδοξα, αλλά όχι επαρκή για το ξεπέρασμα της κρίσης.

Ανησυχητικό επίσης φαινόμενο με βάση την κρίση αξιοπιστίας των θεσμών, και τη διογκούμενη ανασφάλεια και επισφάλεια μεγάλων ομάδων του πληθυσμού, ιδίως των ανέργων πτυχιούχων, είναι το ολοένα αυξανόμενο βουβό ή οργισμένο «πρεκαριάτο» χωρίς προβλέψιμη και ελεγχόμενη προοπτική (Standing 2011). Η υποβόσκουσα οργή δεν είναι βέβαιο που και πως θα καταλήξει. Ας ελπίσουμε ότι θα οδηγήσει σε μια «δημοκρατική ανυπακοή» με θετικά αποτελέσματα για την κοινωνία και τη δημοκρατία (Δουζίνας 2011). Όμως ένα μέρος της σίγουρα χειραγωγείται και συντελεί στον κοινωνικό αυτοματισμό, στην ξενοφοβία και στο ρατσισμό, όπως ανησυχητικά εκδηλώνεται με την εκλογική και δημοσκοπική άνοδο της φιλοναζιστικής «Χρυσής Αυγής».

Η σημερινή κρίση στην Ευρωζώνη και γενικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Η σημερινή κρίση στην Ευρωζώνη και γενικά στην Ευρωπαϊκή Ένωση καθώς και η διαχείρισή της από τη Γερμανία είναι καταστροφική για τις προοπτικές της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η επικράτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) υπό την κηδεμονία της Γερμανίας, η οποία καταφανώς κερδίζει οικονομικά από την κρίση στην Ευρωζώνη, έχει ήδη προκαλέσει χάσμα μεταξύ των λαών του Ευρωπαϊκού Νότου και αυτών του Βορρά με δυσμενείς προοπτικές για το Ευρωπαϊκό οικοδόμημα και την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Ήδη έχει αρχίσει η αντίδραση σε μια «Γερμανική Ευρώπη» και έχουν φανεί μαύρα σύννεφα ενάντια στην ΕΕ και στις δημοκρατικές κατακτήσεις της. Η κρίση χρέους σε αρκετές χώρες μέλη της ΕΕ και η υπαγωγή τους σε προγράμματα αυστηρής τιμωρητικής λιτότητας, με πλήρη εξασθένηση του κράτους πρόνοιας και των εργασιακών δικαιωμάτων, προκαλούν αύξηση του Ευρωσκεπτικισμού και μείωση της εμπιστοσύνης στους Ευρωπαϊκούς θεσμούς. Παράλληλα, αυξάνεται η ξενοφοβία και ο ρατσισμός όχι μόνο ενάντια στους πρόσφυγες και μετανάστες από τον τρίτο κόσμο αλλά και ανάμεσα στους βόρειους και νότιους λαούς της Ευρώπης με καταστροφικές προοπτικές για την Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

Οι προοπτικές για την υπέρβαση της κρίσης στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

Οι προοπτικές υπέρβασης της κρίσης στην Ευρώπη είναι απαισιόδοξες όσο οι συσχετισμοί δύναμης είναι υπέρ των συντηρητικών και νεοφιλελεύθερων πολιτικών δυνάμεων της ΕΕ και μάλιστα της Γερμανικής «Μερκιαβέλλι» (Beck 2012). Το ενδεχόμενο διάλυσης της Ευρωζώνης δεν αποκλείεται. Όμως αν οι λαοί του Ευρωπαϊκού Νότου, που πλήττονται βαρύτατα από αυτές τις πολιτικές, αγωνιστούν και συντονίσουν τη δράση τους με τις δυνάμεις Ευρωπαϊστών του Βορρά ενάντια στη νεοφιλελεύθερη πολιτική του Βερολίνου και των Βρυξελλών, ίσως προκαλέσουν μια νέα «Ευρωπαϊκή Άνοιξη». Έτσι, αντί να έχουμε διαλυτικές και φυγόκεντρες συνέπειες για το Ευρωπαϊκό οικοδόμημα από την ηγεμονία μιας Γερμανικής Ευρώπης, η μάχη ίσως θα πρέπει να δοθεί για την «Ευρώπη των Λαών», ώστε «περισσότερη ελευθερία, περισσότερη κοινωνική ασφάλεια και περισσότερη δημοκρατία να επιδιωχτεί μέσω περισσότερης Ευρώπης (Beck 2012).³

³ Τον αγώνα για μια πιο ανθρώπινη, δημοκρατική και ισχυρή Ευρώπη υποστηρίζει και ο Νίκος Μουζέλης (2012) αλλά και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (2012: 233), ο οποίος όμως τονίζει: «για να ξαναστηθεί η Ευρώπη και, μαζί με αυτήν η κοινωνία και η δημοκρατία στα πόδια τους, θα πρέπει να αποτολμηθούν ριζικές ρήξεις όχι μόνο με τις τρέχουσες πολιτικές επιλογές αλλά και με τις εξουσίες και τις θεσμικές τους κρυσταλλώσεις».

Δυστυχώς ούτε οι προοπτικές υπέρβασης της κρίσης στην Ελλάδα είναι αισιόδοξες, αν και βέβαια αυτές εξαρτώνται εν πολλοίς από τις Ευρωπαϊκές εξελίξεις.

Ας ελπίσουμε ότι η χρεοκοπία του πολιτικού συστήματος και η απογοήτευση μαζί με την οργή μεγάλης μερίδας του πληθυσμού και ιδίως της νεολαίας δε θα προκαλέσουν νέα δεινά, αλλά θα συμβάλουν στην εμφάνιση και επικράτηση νέων υγιών δυνάμεων για ένα περισσότερο δημοκρατικό πολιτικο-διοικητικό σύστημα, με περισσότερη ελευθερία, κοινωνική ασφάλεια και δικαιοσύνη, που θα αποτελέσει μια νέα αρχή αναγέννησης για την πολύπαθη πατρίδα μας και τις επερχόμενες νέες γενιές.

Τελικά, ποιος είναι ο ρόλος των κοινωνιολόγων κι ευρύτερα των κοινωνικών επιστημόνων σε μια κοινωνία στα όρια της κατάρρευσης όπως η ελληνική; Αρκεί η επιστημονική ανάλυση της κρίσης;

Αυτό είναι το ερώτημα που λείπει κατά τη γνώμη μου από τα ερωτήματα που μας έχουν εδώ τεθεί, και που θεωρώ αναγκαίο να απαντήσω καταληκτικά. Θεωρώντας την κοινωνιολογία ως κατ' ουσίαν μια ανθρωπιστική επιστήμη και πρακτική (Σαματάς 1999), πιστεύω ότι σε συνθήκες μιας τέτοιας σοβαρής και πολυδιάστατης κρίσης που βιώνει η κοινωνία μας, η κοινωνιολογία οφείλει από μια αναλυτική και διαπιστωτική «κρίσεολογία» να γίνει άμεσα παρεμβατική, συμβάλλοντας στην αφύπνιση και κοινωνική δράση για την υπέρβαση αυτής της κρίσης με θετικά συλλογικά αποτελέσματα.

Όταν καθημερινά βιώνουμε τη μιζέρια και νεοφιλελευθεροποίηση της δημόσιας εκπαίδευσης, υγείας και ασφάλισης, την απαξίωση ολόκληρων επαγγελματικών ομάδων και δημόσιων λειτουργιών (γιατρών, πανεπιστημιακών, δημόσιων υπαλλήλων, κ.ά.), τον επιχειρούμενο κοινωνικό αυτοματισμό, τη διόγκωση των κοινωνικών ανισοτήτων, τη βίαιη φτωχοποίηση μεγάλων ομάδων του πληθυσμού, την καταρράκωση της αξιοπρέπειας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την αύξηση της βίας και ξενοφοβίας, τις καθημερινές αυτοκτονίες, και γενικά μια πρωτόγνωρη κοινωνική ανθρωπιστική κρίση, μπορούμε εμείς οι κοινωνικοί επιστήμονες να αρκεστούμε μόνο στην ανάλυση της κρίσης αυτής ή οφείλουμε να παρέμβουμε και να φροντίσουμε για το ξεπέρασμά της με άμεση κοινωνική δράση;

Όταν βλέπουμε πολλούς ταλαντούχους φοιτητές μας να αναγκάζονται από ανέχεια να εγκαταλείψουν τις σπουδές τους, όταν οι μακροχρόνια άνεργοι ή ετεροαπασχολούμενοι πτυχιούχοι μας δεν έχουν μέλλον παρά μόνο στη μετανάστευση, όταν ως γονείς στην εκτεταμένη οικογένειά μας εμφανίζονται ολοένα και περισσότερα δράματα ανεργίας, κατάθλιψης, ναρκωτικών, διαζυγίων, αυτοκτονιών, κ.λπ., όταν ως πολίτες αντιλαμβανόμαστε τη χειραγώγηση και προπαγάνδα, την πλήρη υποβάθμιση των δημοκρατικών μας θεσμών, όταν ως φορολογούμε-

νοι φορτωνόμαστε συνεχώς βάρη και χαράτσια από ένα ανίκανο και άδικο φορολογικό σύστημα, όταν ως ασφαλισμένοι βλέπουμε την κατάρρευση του ασφαλιστικού μας συστήματος, και όταν ως ασθενείς βιώνουμε τη μεγάλη μιζέρια των νοσοκομείων, αρκεί η θεωρητική μας ανάλυση και η διαπίστωση των αιτίων για όλα αυτά ή μήπως οφείλουμε να ενώσουμε τις δυνάμεις μας με τους δοκιμαζόμενους πολίτες για να ξεπεράσουμε την κρίση αυτή; Και εννοώ κατά προτεραιότητα την άμεση ανθρωπιστική κρίση με τη δραματική θέση πάρα πολλών συνανθρώπων μας, κι όχι την αλληλένδετη βέβαια οικονομική και πολιτική κρίση (νομιμοποίησης και δημοκρατίας) ή την κρίση διαχείρισης (διακυβέρνησης) της κρίσης, για τις οποίες μπορούμε να συμβουλέψουμε ή να κριτικάρουμε τον «Βασιλιά».

Για την αναγκαιότητα μιας παρεμβατικής κοινωνιολογίας σε περίοδο σοβαρής κρίσης, θα θυμίσω τις απόψεις του σπουδαίου Αμερικανού κοινωνιολόγου C. W. Mills στο βιβλίο του *Κοινωνιολογική Φαντασία* (1985) για την «επαγγελία» της κοινωνιολογίας, δηλαδή την «κοινωνιολογική φαντασία» και τους πολιτικούς ρόλους των κοινωνιολόγων (Σαματάς 2012). Εφαρμόζοντας την κοινωνιολογική φαντασία στην πράξη, μπορούμε να συμβάλουμε, ώστε οι συνάνθρωποί μας να αντιληφθούν το σύνδεσμο που υπάρχει ανάμεσα στα προσωπικά τους βάσανα και στις ιστορικές αναταραχές και τις θεσμικές αντιθέσεις, καθώς και τη σημασία που έχει αυτή η σύνδεση τόσο για την ίδια τους τη ζωή όσο και για το ιστορικό γίγνεσθαι, δηλαδή πώς μπορούν οι ίδιοι να συμβάλλουν σ' αυτό το γίγνεσθαι. Έτσι, θα είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν τα προσωπικά τους προβλήματα με τέτοιο τρόπο ώστε να ελέγχουν και τους διαρθρωτικούς μηχανισμούς που βρίσκονται πίσω από τα προβλήματα αυτά (Mills 1985: 11). Αλλά και σύμφωνα με τον Alain Touraine (2010: 13) «έχοντας συνείδηση αυτών των διακυβευμάτων, ο κοινωνιολόγος διερωτάται πώς θα ξεπεραστεί η κρίση. Χωρίς να απορρίπτει τις τεχνικές λύσεις ... εισάγει μια νέα ιδέα. Το σημαντικότερο είναι να αναδομήσουμε την κοινωνική ζωή, να θέσουμε τέρμα στην κυριαρχία της οικονομίας πάνω στην κοινωνία. Αυτό απαιτεί την προσφυγή σε μια αρχή, που μπορούμε να ονομάσουμε ξανά δικαιώματα του ανθρώπου, η οποία οφείλει να γεννήσει νέες μορφές οργάνωσης, διαπαιδαγώγησης, διακυβέρνησης, για να είναι ικανή να επιφέρει μια αναδιανομή του εθνικού προϊόντος υπέρ της εργασίας ... και να απαιτήσει περισσότερο πραγματικό σεβασμό της αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπινων όντων».

Η δική μου πρόταση είναι πιο πρακτική. Θεωρώ ότι μια ενεργή παρέμβαση των κοινωνιολόγων στην τοπική κοινωνία, στα κοινωνικά δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης, στα κοινωνικά κινήματα και στις ποικίλες οργανώσεις αλληλεγγύης της ελληνικής κοινωνίας των ενεργών πολιτών, με μια δηλαδή *παρεμβατική κοινωνιολογία* μπορούμε πολλά και χρήσιμα να προσφέρουμε στην παρούσα δραματική συγκυρία. Ως κοινωνιολόγοι της κοινωνικής παρέμβασης με κοινωνική συνείδηση και ευθύνη, συμμετέχοντας ενεργά στα κοινωνικά δρώμενα της τοπικής κοινωνίας των πολιτών, αλλά αν μπορούμε και στο περιφερειακό, εθνικό

και το διεθνές πεδίο, να συμβάλουμε ενεργά, όχι ως σοφολογιότατοι σωτήρες, για να στηρίξουμε άμεσα και έμπρακτα τη δοκιμαζόμενη κοινωνία μας και να συνδράμουμε στην ανόρθωσή της. Όχι μόνο ασκώντας μια «δημόσια κοινωνιολογία» δημοσιοποιώντας τις αναλύσεις και απόψεις μας (Κονιόρδος 2010), αλλά κινητοποιώντας, για παράδειγμα, σε εθελοντική βάση τους άνεργους πτυχιούχους μας για τη διοργάνωση τοπικών παρατηρητηρίων ανάλυσης κοινωνικών προβλημάτων, διεργασίας εναλλακτικών προτάσεων και παρέμβασης σε θέματα όπως η ανεργία, η υπερχρέωση των νοικοκυριών, οι αυτοκτονίες, κ. ά.

Ο συντονισμός και η ενεργοποίηση ομάδων κοινωνικής παρέμβασης και αλληλεγγύης, με τη συνεργασία παρόμοιων κοινωνικών δράσεων, ανοιχτών σε όλους τους αρμόδιους φορείς, επιστήμονες και πολίτες, σε τοπικό κατ' αρχήν πεδίο, καθιστούν την παρεμβατική κοινωνική μας δράση πολύ πιο χρήσιμη στην παρούσα φάση, συγκριτικά με μια στείρα και αυτοαναφορική «κρίσεολογία» των ειδικών. Είναι σίγουρο ότι η άμεση και πρακτική ενασχόλησή μας με τα θύματα της κρίσης μας ενδυναμώνει τις γνώσεις και τις εμπειρίες μας και αναβαπτίζει την κοινωνική μας συνείδηση. Σύμφωνα και πάλι με τον Α.Touraine (2011: 76) «αν θέλουμε να έχουμε κάποια επίδραση πάνω στον κόσμο που γεννιέται αυτή τη στιγμή, πρέπει να κατανοήσουμε ότι ... δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί χωρίς εθελοντική δράση, και ... πως δεν πρέπει να εναποθέτουμε τις ελπίδες μας στην αναδόμηση του παρελθόντος, αλλά στην ικανότητα να δημιουργήσουμε έναν καινούργιο κόσμο»... «Να ξαναδώσουμε πνοή σε έναν ανθρωπισμό που θα σέβεται αυτά που ζητούν όλα τα ανθρώπινα όντα τη γενική ιδέα του σεβασμού προς τα ανθρώπινα δικαιώματα ... και να ενδυναμώσουμε τη δημοκρατία που μετατρέπει τα άτομα σε υπεύθυνους πολίτες» (227-228).⁴

⁴ Ο Τσουκαλός υπερθεματίζει υπενθυμίζοντας τον Καστοριάδη: «Η στιγμή γέννησης της δημοκρατίας και της πολιτικής δεν είναι η κυριαρχία του Νόμου και του Δικαίου, ούτε τα ανθρώπινα δικαιώματα, ούτε καν η ισότητα των πολιτών. Είναι η ανάγκη της αμφισβήτησης του Νόμου μέσω και δια της πραγματικής δράσης της κοινότητας» (2012: 233, η έμφαση δική μου).

Επιλεκτική Βιβλιογραφία

- Beck, U. (2013), *Από τον Μακιαβέλλι στη Μερκιαβέλλι: Η Γερμανική Ευρώπη και οι στρατηγικές εξουσίας της κρίσης*, Αθήνα, εκδόσεις Πατάκη.
- Mills, Charles, Wright (1985), *Κοινωνιολογική Φαντασία*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης.
- Samatas, Minas (1986), "Greek Bureaucratism: A system of sociopolitical control," Ph.D. thesis, New School for Social Research, N.Y.C.
- Standing, Guy (2011), *The Precariat. The new Dangerous Class*, London, Bloomsbury.
- Αφουξενίδης, Αλέξανδρος (επιμ.) (2012), *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης*, Αθήνα, εκδόσεις Προπομπός.
- Βλάχου, Ανδριάννα, κ. ά. (επιμ.) (2011), *Οικονομική Κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg.
- Δουζίνας, Κώστας (2011), *Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση: Πολιτική, ηθική και Στάση Σύνταγμα*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ιωακειμίδης, Παναγιώτης. Κ. (2012), Το τέλος της «ελλειμματικής και επιδοματικής δημοκρατίας: Η οικονομική κρίση αλλιώς», εφημερίδα *ΤΑ ΝΕΑ*, 16/03/2012.
- Καζάκος, Πάνος (2011), *Μετά το «Μνημόνιο»*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης.
- Κονιόρδος, Σωκράτης (2010), «Η συζήτηση για τη δημόσια κοινωνιολογία και η κοινωνιολογία στην Ελλάδα», στο Μ. Κούση κ.ά. (επιμ.), *Εξουσία και Κοινωνία: Δωρήματα στον Κ. Τσουκαλά*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτης, σσ. 174-195.
- Κοντιάδης, Ξενοφών & Ανθόπουλος, Χαράλαμπος (επιμ.) (2008), *Κρίση του ελληνικού πολιτικού συστήματος*, εκδόσεις Παπαζήση.
- Λάσκος, Χρήστος & Τσακαλώτος, Ευκλείδης (2012), *22 Πράγματα που μας λένε για την ελληνική κρίση και δεν είναι έτσι*, Αθήνα, εκδόσεις ΚΨΜ.
- Μακρυδημήτρης, Αντώνης (2006), *Το κράτος των πολιτών*, Αθήνα, εκδόσεις Λιβάνη.
- Μαλούτας, Θωμάς (2011), «Χωρικές & κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης στην Αθήνα: Από τις ρυθμίσεις του πελατειακού κράτους στην κρίση των ελλειμμάτων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134-135, Α' - Β' 2011, σσ. 51-70.
- Μουζέλης, Νίκος (2012), «Η διαμάχη γύρω από την κρίση: Τέσσερις βασικές προσεγγίσεις» *Athens Review of Books*, Σεπτεμβρίου 12.
- Παναγιωταρέα, Ελένη (2012), «Η πολιτική της κρίσης στην Ευρωζώνη», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Μάιος-Νοέμβριος, τχ. 39.
- Σαματάς, Μηνάς (1999), «Ποια Κοινωνιολογία και για ποιόν; Για μια αντιγραφειοκρατική, ανθρωπιστική κοινωνιολογία», στο Στ. Αλεξανδρόπουλος (επιμ.), *Προοπτικές και Μέλλον των Κοινωνικών Επιστημών στην Ελλάδα*, Τμήμα Κοινωνιολογίας Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Σαματάς, Μηνάς (2011), «Η Κοινωνιολογική Φαντασία ενάντια στην Κοινωνικο-οικονομική Ανασφάλεια», στο Μ. Δαφέρμος κ. ά. (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες στον 21ο αιώνα: Επίμαχα θέματα και προκλήσεις*, Αθήνα, εκδόσεις Πεδίο, σσ. 209-242.
- Σαματάς, Μηνάς (2012), «Το καταστροφικό κόστος της κομματικής 'Νομενκλατούρας' στην ποιότητα της διοίκησης και δημοκρατίας στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο Α. Μακρυδημήτρης, Μ. Σαματάς, Λ. Μαρούδας & Μ.-Η. Πραβίτα (επιμ.), στο *Διοίκηση & Δημοκρατία: Ποιότητα, αποτελεσματικότητα, νομιμοποίηση*, Αθήνα, εκδόσεις Σάκκουλα, σσ. 76-96.
- Σωτηρόπουλος, Δημήτρης (επιμ.) (2001), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, εκδόσεις Ποταμός.

Touraine, Alain (2010), *Μετά την κρίση: Από την κυριαρχία των αγορών στην αναγέννηση της κοινωνίας*, Αθήνα, εκδόσεις Μεταίχμιο.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (2012), *Ελλάδα της Λήθης και της Αλήθειας*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.

Ένα αναστοχαστικό κείμενο για την «κρίση»

Νικόλαος Χ. Τάτσης¹

Περίληψη

Το σύντομο αυτό σχόλιο για την σημερινή οικονομική, αλλά και κοινωνική-πολιτι(σμι)κή κρίση, εστιάζει το στοχαστικό του ενδιαφέρον σε πέντε επιλεγμένους άξονες του νέου «Γόρδιου Δεσμού»: (α) Την διάχυση ενός εφιαλτικού θετικιστικού πνεύματος αντικειμενικοποίησης. (b) Την πανώλη του νεο-φιλελευθερισμού. (γ) Την ύπαρξη ενός «εναλλακτικού κενού», μιας ιδεολογίας η οποία θα μπορούσε να ενεργοποιήσει κινηματική δράση συστημικής αλλαγής. (δ) Την κυριαρχία ενός άκρατου καταναλωτισμού, με την διάπλαση μιας υλιστικής κουλτούρας. (ε) Τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης. Για την ελληνική περίπτωση ειδικότερα, αναφέρεται στην τραγική (θεσμική) ανομία, που οφείλεται στην αποιεροποίηση του παραδοσιακού μας αξιακού συστήματος, αλλά και στην πολιτική (κομματική) διαφθορά. Τέλος, δίδει ένα παράδειγμα για τις συνέπειες της ανομίας στα ακαδημαϊκά δρώμενα.

Τα ερωτήματα που συνόδευσαν την πρόσκληση για έναν διαγνωστικό σχολιασμό της παρούσας ελληνικής, αλλά και διεθνούς «κρίσης», αποκάλυπταν έμμεσα τα νήματα ενός «Γόρδιου Δεσμού». Το εγχείρημα γινόταν υπέρμετρα δυσχερές να υλοποιηθεί σε μια εποπτική ανάλυση, η οποία βέβαια δε θα ολίσθαινε στην παγίδα του αναγωγισμού. Ο αναγνώστης του παρόντος σημειώματος τουλάχιστον θα πρέπει επομένως να δείξει κατανόηση ως προς την αναλυτική του επάρκεια. Ίσως να βοηθηθεί κριτικά σε αυτό, με δεδομένο τον εθισμό όλων μας στον αποσπασματικό λόγο που επέβαλαν τα σύγχρονα επικοινωνιακά μέσα.

Πώς στοιχειοθετείται όμως αυτή η «κρίση»; Αν συλλέξει κανείς μερικές από τις ποικίλες σχηματοποιήσεις που έχουν ως τώρα αναπτυχθεί, θα καταγράψει αναφορές σε μια πληθώρα συναρτώμενων καταστάσεων. Από πού να αρχίσεις και πού να τελειώσεις; Ενδεικτικά: Τις αντιφάσεις του καπιταλισμού, την άνομη χρηματιστηριακή επικυριαρχία, την ανεξέλεγκτη λειτουργία των αγορών, την καταναλωτική υστερία, την παθολογία του τραπεζικού συστήματος, τις επενέργειες και παρενέργειες της παγκοσμιοποίησης, τις συνεχείς αναστοχαστικές υπερβάσεις της νεωτερικότητας, την διαλυτική μετα-νεωτερική εξατομίκευση, τη

¹ Ο Νικόλαος Χ. Τάτσης είναι Ομότιμος Καθηγητής του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: nicholas.tatsis@gmail.com.

δικτυακή αμεσότητα πρόσβασης των πάντων στο «οικουμενικό χωριό», την αποδυνάμωση του έθνους-κράτους, τον εξωβελισμό του κράτους-πρόνοιας, τις ταξικές ανατροπές, τη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής, τις νέες μορφές ανισότητας με την ανεργία, τις αναδυόμενες οικονομικές δυνάμεις, την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την απουσία δημοκρατικής παιδείας και ήθους, και τόσα άλλα – ο Γόρδιος Δεσμός που προαναφέραμε.

Φθάσαμε στο σημείο, για να μιλήσουμε μεταφορικά, ο «Προμηθεϊκός» άνθρωπος που έπλασε με τα ιδεώδη του ο Διαφωτισμός, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα να εμφανίζεται πως είναι εκ νέου δέσμιος στον βράχο του γήινου μαρτυρίου του. Όχι από «Θεϊκή» παρέμβαση, αλλά από τα δικά του ανομήματα μιας εφιαλτικής αυτο-αναίρεσης. Έτσι, μεσοσύσης της «κρίσης», που συντίθεται από όλες αυτές τις «κρίσεις», αναζητείται καθολικά και εναγώνια η «κάθαρση» στο διεθνή ορίζοντα με κάποια καινοφανή αλλά ακόμη απροσδιόριστη σωτηριολογία. Το ενδιαφέρον στην υπόθεση είναι ότι οι μέχρι τούδε εξηγητικές προσπάθειες, στην πλειονότητα τους τουλάχιστον, διακατέχονται από ένα εφιαλτικό θετικιστικό πνεύμα, το οποίο μάλιστα επικεντρώνεται σε αποκλειστικά οικονομικά μεγέθη. Προκαλεί όντως έκπληξη το γεγονός ότι δεν μπαίνει στην ατζέντα του προβληματισμού μας η εμπειρία από παρόμοια ατοπήματα του παρελθόντος με ανάλογες τάσεις οικονομισμού – καπιταλιστικού ή σοσιαλιστικού. Επίσης, δε φαίνεται να απασχολεί κανέναν η ενοχλητική επιβεβαίωση του εμπνευστή του Θετικισμού και θεμελιωτή της Κοινωνιολογίας Auguste Comte, ο οποίος προέβλεψε πως στο μέλλον δε θα υπάρχει «διοίκηση προσώπων, αλλά διαχείριση πραγμάτων». Πόσο δικαιο είχε ο Georg Simmel όταν διέγινωσεν στην εν λόγω γενικευμένη «αντικειμενικοποίηση» την «τραγωδία της σύγχρονης κουλτούρας». Δημιουργείται κοινά η αίσθηση πως χάθηκε οριστικά κάθε ελπίδα για μια ελαχιστοποιημένη έστω ουμανιστική εδραίωση του κόσμου μας.

Αλλά ας εντρυφήσουμε στο ακανθώδες αυτό θέμα, διερευνώντας το σχηματικά με πρισματική κοινωνιολογική θεώρηση – αναπόφευκτα συνοπτική και επιλεκτική: να δοθεί, πρώτον, η έμφαση στην πανώλη του «νεο-φιλελευθερισμού», τοποθετώντας τον σε ιστορικό πλαίσιο. Αν εξετάσει κάποιος τα γεγονότα ήδη πριν από την κατάρρευση των κρατών του λεγομένου «υπαρκτού σοσιαλισμού», και τις θέσεις των εκφραστών αυτής της τάσης επιστημονικά και πολιτικά, μπορεί εύκολα να διαπιστώσει τι συνέβη. Αφού οι ιδέες τους μονοπώλησαν τη δύναμη παγκόσμια, οδηγήθηκαν αυτοί και οδήγησαν κι εμάς στην αμετροέπεια της ιμπεριαλιστικής τους τάσης. Μικρο-ομάδες διαχειριστών της κεφαλαιακής αποθησαύρισης, διέπλυσαν ανεξέλεγκτες αυτόνομα «κρατίδια» τύπου Wall Street και «off-shore αποικίες», μεταλλάσσοντας ακόμη και την «οικονομία της ελεύθερης αγοράς» που υποτίθεται πως εκπροσωπούσαν. Η γνωστή εποχική δυσλειτουργικότητα του καπιταλιστικού συστήματος πήρε έτσι διαστάσεις εκτροχιασμού. Δεν ανετράπη μόνο το οικονομικό υπόβαθρο, αλλά και το εποικοδόμημα του δημο-

κρατικού πολιτεύματος των δικαιωμάτων και της ισονομίας. Η νέα ελίτ δεν είχε κανένα λόγο πλέον να σέβεται την έννομη τάξη, να συμβιβάζεται με τους κανόνες ενός υγιούς ανταγωνισμού της αγοράς, να συντηρεί το καθήκον της αλληλεγγύης, να ενδιαφέρεται για τον πολιτισμικό πλουραλισμό σε ένα οριοθετημένο συλλογικό πλαίσιο, να αναγνωρίζει την εταιρική ευθύνη. Επιβάλλοντας καθεστώς διαφθοράς εξουσιαστικά, και αδιάφορη προς κάθε έννοια κοινωνίας, επιβεβαίωνε τον ισχυρισμό του Σοφιστή Θρασύμαχου, ο οποίος στην Πολιτεία του Πλάτωνα υποστήριζε πως δικαιοσύνη είναι «το συμφέρον του ισχυροτέρου».

Δεύτερον, το παράδοξο της «κρίσης» βρίσκεται και στο γεγονός ότι για πρώτη φορά στους δύο τελευταίους αιώνες υπάρχει ένα εναλλακτικό κενό. Μας λείπει η διαλεκτική *negatio*, που θα μπορούσε ενδεχόμενα να οδηγήσει σε κάποιο ιδεολόγημα «σύνθεσης». Μετά το 1989, και την έκλειψη του οράματος που στοιχειοθέτησε ο μεγάλος αιρετικός Karl Marx, δε διαφαίνεται στον ορίζοντα κάποιο άλλο σενάριο μη καπιταλιστικής λογικής. Με εξαίρεση ορισμένα εκ των πραγμάτων περιθωριοποιημένα πολιτικά ρεύματα, το ρομαντικό ιδεατό πνεύμα μιας ριζοσπαστικής αλλαγής έχει γίνει ουσιαστικά ανενεργό. Αν προσέξει κανείς τα τεκταινόμενα στα ποικίλα κοινωνικά κινήματα που δραστηριοποιούνται σε παγκόσμια κλίμακα, θα διαπιστώσει εύκολα συγκεκριμένες διεκδικήσεις αιτημάτων – τυπικά παραδείγματα: ο φεμινισμός, η οικολογία, ή τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αναζητούνται προφανώς ακόμη μέσα διαφυγής, αλλά εντός των πλαισίων της αγοράς, δικαιώνοντας στοχαστές, όπως ο προκλητικά προφητικός Max Weber. Οι όποιες διορθωτικές (δια)κρατικές ή μη παρεμβάσεις στοχεύουν αποκλειστικά στην ανεύρεση τρόπων επαναφοράς της λειτουργικότητας του συστήματος της συναλλακτικής οικονομίας. Πρόκειται, δηλαδή, για άλλη μια απόπειρα μείωσης των εποχικών παρεκκλίσεων που έχουν παρατηρηθεί στους μηχανισμούς της, εξ αιτίας και του προβλήματος του νεο-φιλελευθερισμού, στο οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως. Η όλη συζήτηση περιστρέφεται γύρω από «πρακτικά» ζητήματα που αφορούν τα χρηματιστήρια, τις τράπεζες, τους επενδυτές, τους δανειοδότες, τους οργανισμούς αξιολόγησης, την συναλλαγματική σταθερότητα, τις νέες ανερχόμενες οικονομικές δυνάμεις κρατών του τρίτου κόσμου, και όλα τα σχετικά. Οι κάθε λογής εκτιμήσεις δίνουν την εντύπωση ενός σαφέστατα «εσωτερικού» συστημικού ζητήματος. Από τους χειριστές της «κρίσης», δεν αναπτύσσεται κανένας κοινωνικός προβληματισμός, ούτε πολύ περισσότερο τίθενται απορίες για την ευρύτερη πολιτισμική μας πόρευση. Ταυτόχρονα, απουσιάζει πλήρως η ολιστική σύλληψη με την ιδεολογική επένδυση μιας κοσμοθεώρησης, που θα ήταν εφικτό να δώσει το έναυσμα ενός γενικευμένου και ανατρεπτικού ακτιβισμού σε παγκόσμια κλίμακα. Μάλλον πρέπει να είχε δικαιο τελικά ο J.-F. Lyotard, πως οι «μεγάλες αφηγήσεις» δε γίνονται αποδεκτές στους μετα-νεωτερικούς χρόνους. Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και ο εμβριθής μαρξιστής David Harvey διαπιστώνει με απογοήτευση πως η αντι-καπιταλιστική αριστερά ανά την υφήλιο παραμέ-

νει εγκλωβισμένη στον φετιχισμό της οργανωτικής διάσπασης, δίχως επαναστατική ενοποίηση των δυνάμεων της. Βέβαια, ούτε κι ο ίδιος φαίνεται να γνωρίζει πού θα εδράζεται αυτή η ενοποίηση, έστω και θεωρητικά.

Τρίτον, ένα από τα πιο εντυπωσιακά φαινόμενα που παρουσιάστηκαν στην παρούσα κρίση είναι αναμφισβήτητα η επικέντρωση του ενδιαφέροντος όλων χωρίς εξαιρέσεις στον καταναλωτισμό. Στην αξιολόγηση, ειδικών και μη, τα πάντα γίνονται συνάρτηση των αγαθών, τα οποία (δεν) είναι εφικτό να παραχθούν, πωληθούν, ή αποκτηθούν. Έτσι, στα πλαίσια των αγορών, από τη δυνατότητα επενδύσεων, την βιομηχανική δυναμική, και τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων, μέχρι την ανεργία, το επίπεδο ζωής, και τον κατώτατο μισθό, η προσοχή εστιάζεται στους άξονες που ρυθμίζουν την καταναλωτική κοινωνία των καιρών μας. Το αγοραστικό κοινό εκλαμβάνεται σαν πυρήνας μιας οικονομικής προοπτικής που μπορεί να μας επαναφέρει σε «φυσιολογική» πορεία υπερκέρησης της «κρίσης». Η «λιτότητα» έγινε το κυρίαρχο σλόγκαν, διότι για τους υποστηρικτές της θεμελιώνει την δημοσιονομική σταθερότητα, ενώ για τους επικριτές της προκαλεί την ύφεση και εμποδίζει την ανάπτυξη, υπονομεύοντας τη δυναμική της αγοράς. Εξ αιτίας της υλιστικής και συνάμα υπέρμετρα ατομικιστικής έφεσης όλων, ο καταναλωτισμός έχει μεταβληθεί σε εκκοσμικευμένη θρησκεία, και τα κέντρα της αγοράς, όπως τόνισε ο George Ritzer, έγιναν «τεμένη λατρείας» δισεκατομμυρίων πιστών. Δεν είναι τυχαίο πως ο ιδιοφυής μελετητής της σύγχρονης πραγματικότητας Manuel Castells, απηχώντας τις γνωστές απόψεις του Jean Baudrillard, θα δηλώσει ότι «σε τελευταία ανάλυση, φαίνεται πως η αποφασιστική μάχη εναντίον του καπιταλισμού μάλλον δε θα αφορά τα μέσα παραγωγής, αλλά τα μέσα κατανάλωσης. Επομένως, πρόκειται κατά βάση για μια σύγκρουση ανάμεσα σε διαφορετικές οικονομικές κουλτούρες». Όμως, και οι προτάσεις του Castells, διατυπωμένες με την προσοχή του στραμένη προς τις επικαιρικές και δίχως ιδεολογική ταύτιση συλλογικές αντιδράσεις των «αγανακτισμένων» από τη Νέα Υόρκη ως το Κάιρο, απηχούν πάλι τις θέσεις του φαντασιακού κοινοτισμού της μαρξιστικής σκέψης. Θέσεις οι οποίες, όπως κοινά γίνεται αποδεκτό, είναι διαμετρικά αντίθετες προς τη σύγχρονη αποθέωση του υποκειμενισμού σε όλα τα επίπεδα του βίου των ανθρώπων της κοινωνίας των δικτύων, που ο ίδιος άλλωστε κατέγραψε στην όντως σημαντική πρόσφατη σχετική μελέτη του. Πώς θα συμβιβαστεί η άκρατη καταναλωτική μας αναζήτηση αγαθών με την «αλληλέγγυα συνύπαρξη»; Δηλαδή, πώς μπορούμε να μιλάμε για την αντιπαλότητα ανάμεσα στις οιασδήποτε κουλτούρες, όταν αυτές χαρακτηρίζονται από τέτοια αξιακή σύγχυση;

Η τελευταία επισήμανση για το γενικό πλαίσιο της κρίσης συναρτάται με την παγκοσμιοποίηση, η οποία έχει μεταβάλλει την πολιτική και πολιτισμική γεωγραφία της υφηλίου, όπως πειστικά μας εξήγησε η Saskia Sassen, σε «μικροπεριβάλλοντα με παγκόσμια εμβέλεια». Σε αυτά, από τη διακίνηση των αγαθών και την επικοινωνία μέχρι την οικονομία και τις διεθνείς σχέσεις, ή με άλλα λόγια

από τις πολυ-εθνικές εταιρίες και τα πλέγματα ηλεκτρονικής συνενέυρεσης ως τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (ΠΟΕ) και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), ο κόσμος μας έχει πλήρως μεταλλαχθεί. Σαν αποτέλεσμα, το πρότερο πανίσχυρο έθνος-κράτος με τη συνοριακή περιχαράκωση της αυτονομίας του και οι όποιες εγχώριες δυνάμεις κυριαρχίας να έχουν χάσει την πρωτοκαθεδρία τους, αν δεν έχουν εκμηδενισθεί. Οι εθνικιστικές τάσεις και τα συναρτώμενα ιδεολογήματα αρνητισμού πολύ δύσκολα μπορούν να αντιστρατεύονται πλέον την οικουμενική θεώρηση, μας βεβαιώνει η Jackie Smith. Βλέπουμε, λοιπόν, συναρτήσεις γεωγραφικά διασπαρμένων χωρών που αντιμετωπίζουν κοινές δυσχέρειες, εξυφάνεται και ένας προβληματισμός για διάφορα ζητήματα από την οικονομία μέχρι την υγεία. Η «κρίση» εντάσσεται σε αυτή την δυναμική. Είναι άρα τουλάχιστον αφελές να εθελουφλούμε και να προβάλλουμε αιτήματα απομονοτισμού. Ακόμη και η μορφοποιούμενη ομοσπονδία της ΕΕ είναι ένα βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Η «ανεξαρτησία» και ο «αναχωρητισμός» μόνο σαν συμπτώματα ηβηφρένειας θα μπορούσαν να εκληφθούν στους καιρούς μας.

Μετά από όσα προαναφέρθηκαν, ας έλθουμε τώρα και στην ελληνική κρίση ειδικότερα, με την οποία άμεσα ή έμμεσα συναρτώνται. Σε μια εποπτική και πάλι θεώρηση, θα ήταν χρήσιμο να εστιάσουμε την προσοχή μας στις ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν τα καθ' ημάς. Όμως, να θέσουμε πριν τρία σημαντικά ζητήματα, ετερογενή στην προέλευσή τους αλλά με κοινό στόχο: Κατ' αρχάς απαιτείται να απορριφθούν οι συχνά διατυπούμενες συνομωσιολογίες, οι οποίες παραπέμπουν σε δαιμονοποιήσεις ορατών ή μη διεθνών δυνάμεων. Στη δική μου βιωματική εμπειρία τουλάχιστον, αρχικά ήταν η Αγγλία, κατόπιν η Αμερική με τη Σοβιετική Ένωση, και τώρα η Γερμανία. Επίσης, να αποκλεισθούν ως μη έλλογα τα επαίσχυντα ρατσιστικά σενάρια περί δήθεν εθνοτικής επιμειξίας του «γένους των Ελλήνων» από ξενικά στοιχεία όπως οι μετανάστες, και να απορριφθεί ο δογματικός ιδεολογικός στιγματισμός του «καπιταλιστικού πνεύματος», που ως τώρα τουλάχιστον δεν υιοθετήθηκε ποτέ από τους κρατικοδίαιτους φορείς της ελληνικής οικονομίας σε όλα τα επίπεδα. Μια έγκυρη κοινωνιολογική προσέγγιση είναι αναγκαίο να στρέψει τον μεγενθυτικό της φακό σε συστημική ανάλυση. Αυτό σημαίνει πολύ απλά τη διερεύνηση του θεσμικού πλέγματος και την τρομακτική παθογένεια που το υπονομεύει. Η χώρα μας δεν αποδέχθηκε τον ορθολογικό προσανατολισμό στη διαχείριση των κοινών κι εξακολουθεί να κινείται στην αντίρροπη οδό της συναλλαγής και της διαφθοράς. Άρα μπορούμε χωρίς υπεκφυγές να αναφερθούμε σε ένα καθεστωτικό συνεχές πολλών δημόσιων προσωπειών ανομίας, με πιο απεχθές εκείνο της θεσμικής ανομίας, που αποκαλύπτει την παρέκκλιση στον υπέρτατο βαθμό. Όμως, παρά τις συνεχείς εκτροπές στον δημόσιο βίο με δικτατορίες και κυρίως τον τραγικό εμφύλιο, ο ιδιωτικός βίος μας διέπονταν παραδοσιακά από ένα ιεροποιημένο εθιμικό πλαίσιο με αρχές και κανόνες κοινής παραδοχής και μια αυθεντική και πολυ-διάστατα εκφρασμένη λαϊκή κουλτούρα. Το

μεγάλο ατόπημα της μετα-πολίτευσης ήταν πως ταύτισε αυτό το πλαίσιο με τα ηλίθια εθνικιστικά ιδεολογήματα της επάρατης χούντας και το απαξίωσε. Αποιεροποίησε έτσι την διαχρονική πολιτισμική του αποδοχή, και άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου με την πρόταση της «αλλαγής», που υποτίθεται πως θα οδηγούσε σε νέο κοινωνικό συμβόλαιο δικαιοσύνης βασισμένο σε ανατρεπτικές «σοσιαλιστικές» πρακτικές. Αυτό που συνέβη βέβαια ήταν η δημιουργία μιας ακόμη κατεστημένης κομματικής υπερ-δύναμης που μονοπώλησε όλους τους φορείς της κρατικής εξουσίας, σε πλήρη αντιστοιχία με τα συμφέροντα ποικίλων μικρο-ομάδων και την απληστία μιας χωρίς όρια αισχροκέρδειας, που συνιστά πλέον κοινή γνώση για όλους μας. Δυστυχώς, η διάδοχη οιονεί φιλελεύθερη παράταξη που την διαδέχθηκε συνέχισε απλά το διαβρωτικό έργο της προηγούμενης. Παράλληλα, ο άνεμος της ανατροπής ενισχύθηκε και από τη μετα-νεωτερική αποθέωση του ατομικισμού με τα πολλαπλά ρεύματα της παγκοσμιοποιημένης του δυναμικής. Όπως θα έλεγε κι ο K. Marx, «οτιδήποτε ήταν σταθερό εξανεμίσθηκε». Δηλαδή, οτιδήποτε ήταν ιεροποιημένο εκκοσμικεύθηκε, το ιδιωτικό συμφέρον αντικατέστησε τη συλλογική αίσθηση μιας τυποποιημένης έστω συνύπαρξης, κι η ευτέλεια της αρπαγής του όποιου δημόσιου πλούτου έγινε κανόνας ζωής.

Το επίκεντρο της κοινά πλέον αποδεκτής θεσμικής ανομίας, ή αν προτιμάτε την σεξιστική υπερβολή «η μήτρα εκκόλαψής» της, ήταν αναμφίβολα ο θεσμός της πολιτικής, και πρακτικά οι εκπρόσωποι του στη διαχείριση της εξουσίας. Επομένως, δε θα ήταν ανακριβές να υποστηριχθεί, με τη μεταφορική οργανισμική σύλληψη της Σχολής του Δομολειτουργισμού, πως ο θεσμός της πολιτικής υπήρξε ο πυρήνας της ανομικής «μόλυνσης» και των άλλων θεσμών του κοινωνικού σώματος. Αυτό συντελέστηκε κυρίως, για να παραφράσουμε τον Jürgen Habermas, μέσω της θεσμικής αποικιοποίησης. Από το Πανεπιστήμιο ως τις ΜΚΟ, από τις ΔΕΚΟ ως τους διαφόρους Οργανισμούς, από τα ΜΜΕ ως τις Ενοπλες Δυνάμεις, από τον Συνδικαλισμό ως τις Εταιρίες, από τους Δήμους ως τους Συνεταιρισμούς, σε μια πρόχειρη αναφορά, η εικόνα αποκάλυπτε την διείσδυση και επικράτηση της κομματοκρατίας. Τα πάντα έγιναν βαθμιαία αντικείμενο μιας απροκάλυπτης ανομικής επικάλυψης από ανάξιους και διεφθαρμένους εκπροσώπους της πολιτικής νομεκλατούρας. Τυχόν διαφωνούντες σε αυτή τη διαπίστωση, ας αναζητήσουν εξαιρέσεις επιβεβαίωσης του κανόνα. Το μέγεθος της θεσμικής ανομίας ήταν τόσο εκτεταμένο, ώστε προβέψιμα προκάλεσε το φαινόμενο το οποίο ο στοχαστικός Norbert Elias αποκάλυψε απο-πολιτισμοποίηση (de-civilizing process). Σε μετάφραση του όρου, την ουδετεροποίηση των πολιτών, που παρέμεναν απαθείς, σιωπηλοί παρατηρητές του ανομικού ξεπεσμού, μη αντιδρώντας στην απεμπόληση των καταστατικών προταγμάτων της ελληνικής κοινωνικής ζωής ή μη έχοντας καμία άλλη επιλογή, συμμετέχοντας στο «πανηγύρι της αδηφαγίας».

Τέλος, με δεδομένη την αδυναμία μου για εκτενέστερη ανάλυση, θα ήθελα να κλείσω το σχόλιο αυτό με μια υποθετική περίπτωση «θεσμικής ανομίας» που α-

φορά τον δικό μας επιστημολογικό τομέα της Κοινωνιολογίας. Ας υποθέσουμε, λοιπόν, πως ένα άτομο, το οποίο δεν είναι κοινωνιολόγος, εκλέγεται και καταλαμβάνει μια θέση Καθηγητή Κοινωνιολογίας σε κάποιο Πανεπιστήμιο της χώρας μας με αυθαίρετη πολιτική (κομματική) παρέμβαση, κι ας δούμε τις συνέπειες αυτού του συμβάντος σε συνάρτηση με την «κρίση»:

- α. Δε θα παραβιαζόταν η αρχή της τυπικής ορθολογικότητας σε ένα κράτους δικαίου; Χωρίς το σχετικό πτυχίο πώς θα μπορούσε να νομιμοποιηθεί η μη αξιοκρατική κατάληψη της θέσης;
- β. Το κόμμα που θα επιχειρούσε μια παρόμοια πράξη, θα ενεργούσε με βάση τα οργανωτικά πρότυπα των «κυκλωμάτων». Δίχως ένα παραπανεπιστημιακό δίκτυο μυστικής πληροφόρησης από εγκαθета όργανά του, πώς θα γνώριζε ποιά θα ήταν το «κατάλληλο» Τμήμα για τον διορισμό, κι ότι τα μέλη του δε θα αντιδρούσαν σε τόσο έκνομη πράξη;
- γ. Το αίτημα για την προκήρυξη μιας ειδικής θέσης Κοινωνιολογίας στο όποιο Πανεπιστήμιο, πώς θα ενέκρινε άμεσα το Υπουργείο Παιδείας;
- δ. Παράλληλα, με ποιά κριτήρια θα γινόταν η επιλογή της επιτροπής των εκλεκτόρων, που χωρίς αιδώ θα συνεργούσαν σε τέτοια τερατώδη παρανομία;
- ε. Από τους όποιους εμπλεκόμενους, ουδείς θα είχε συνειδησιακή κρίση, όταν προφανώς θα αποκλείονταν δεκάδες άτομα με πληθώρα τυπικά και ουσιαστικά προσόντα για την εν λόγω θέση;
- στ. Είναι λογικό να υποθέσουμε πως το διδακτικό προσωπικό των λοιπών Τμημάτων Κοινωνιολογίας ή άλλων Τμημάτων των Πανεπιστημίων μας γενικότερα, δε θα διαμαρτύρονταν για την κατάφορη παραβίαση της δεοντολογίας;
- ζ. Τέλος, ενδιαφέρει κανέναν τι θα δίδασκε ο άσχετος «καθηγητής» στους φοιτητές και τις φοιτήτριες;

Ας μη συνεχίσουμε, όμως, την ανάλυση. Τέτοιες περιπτώσεις δε συμβαίνουν στη χώρα μας. Αν συνέβαιναν, ίσως να προκαλούσαν μεγάλη «κρίση». Γιατί τέτοια άτομα θα ήταν ικανά ακόμη και να εκλεγούν μέλη των Πρυτανικών αρχών στη διοίκηση των ακαδημαϊκών μας ιδρυμάτων. Όπως μας εξήγησε ο Gary Alan Fine, το αρνητικό status ενός παραβάτη κατά κανόνα επιβραβεύεται από τις ανομικές κοινωνίες στις οποίες ανήκει.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Beck, U. (2006), *The Cosmopolitan Vision*, Cambridge, Polity Press.
- Calhoun, C. and Derluguian, G. (eds) (2011), *Business As Usual: The roots of the global financial Meltdown*, New York, New York University Press.
- Castells, M. (2011), "The Crisis of Global Capitalism: Toward a New Economic Culture", in C. Calhoun and G. Derluguian (eds), *op. cit.*, σσ. 185-209.
- Castells, M. (2012), *Networks of Outrage and Hope*, Cambridge, Polity Press.
- Crow, G. (2002), *Social Solidarities: Theories, identities and social change*, Buckingham, Open University Press.
- Fine, G. A. (2001), *Difficult Reputations*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Harvey, D. (2011), "The Enigma of Capital and the Crisis This Time", in C. Calhoun and G. Derluguian (eds), *op.cit.*, σσ. 89-112.
- Holton, R. J. (1998), *Globalization and the Nation-State*, New York, St. Martin's Press.
- Ritzer, G. (2005), *Revolutionizing the Means of Consumption: Enchanting a Disenchanted World*, London, Pine Forge Press.
- Sassen, S. (2007), *A Sociology of Globalization*, New York, W. W. Norton & Co.
- Smith, J. (2008), *Social Movements for Global Democracy*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Turner, B. S. (ed.)(1991), *Theories of Modernity and Postmodernity*, London, Sage.

Λήψη αποφάσεων και το υποκείμενο. Μία τετραπλή τυπολογία

Νίκος Μουζέλης¹

Περίληψη

Βάσει της διάκρισης μεταξύ ισχυρού και ήπιου βολονταρισμού και εκείνης μεταξύ δυαδικότητας (duality) και δυϊσμού (dualism) προτείνεται μια τυπολογία του υποκειμένου σε ό,τι αφορά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Εξετάζονται τέσσερις τύποι υποκειμένου ανάλογα με το εάν αυτό αποφασίζει βάσει ορθολογικής επιλογής, παθητικά, βάσει έξεων/προδιαθέσεων ή αποφαστικά.

Σκοπός του κειμένου δεν είναι η παραγωγή ενός ολοκληρωμένου μοντέλου – είτε κανονιστικού είτε με εμπειρική στήριξη– για το πώς οι τέσσερις τύποι υποκειμένου στους οποίους αναφέρομαι αποφασίζουν ένα πρόγραμμα δράσης. Αντ' αυτού θα επικεντρωθώ σε δύο διαστάσεις της διαδικασίας λήψης αποφάσεων που είναι διακριτές από αναλυτική άποψη.

(Α) Η βολονταριστική διάσταση

Πρόκειται για την έκταση στην οποία το υποκείμενο δεν είναι ένα παθητικό προϊόν ψυχο- ή κοινωνικο-δομικών προσδιορισμών, την έκταση στην οποία – εντός των ορίων που επιβάλλουν διάφοροι δομικοί περιορισμοί και δυνατότητες– το άτομο έχει επαρκείς ικανότητες λήψης αποφάσεων, έχει δηλαδή αρκετή αυτονομία για να αξιολογήσει και να επιλέξει μεταξύ εναλλακτικών προγραμμάτων δράσης.

(Β) Η διάσταση δυϊσμού-δυαδικότητας

Σύμφωνα με το πώς αντιλαμβάνεται τη διάκριση αυτή ο Giddens (1984: 25-9, 297-304), στην περίπτωση του δυϊσμού υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ του υποκειμενικού και του αντικειμενικού, μεταξύ του φορέα δράσης και της δομής² και αυτό με την έννοια ότι το υποκείμενο παίρνει μια ορισμένη απόσταση από το περιβάλλον της δράσης του προκειμένου να αξιολογήσει τα πλέον κατάλληλα μέσα για την επίτευξη του επιλεγμένου στόχου. Με άλλα λόγια, ο δυϊσμός προϋποθέτει ένα υποκείμενο το οποίο υπολογίζει, αξιολογεί, σχεδιάζει,

¹ Ο Νίκος Μουζέλης είναι Ομότιμος Καθηγητής Ομότιμος Κοινωνιολογίας στην Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Λονδίνου (LSE). Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: mouzelis@hol.gr

διαμορφώνει στρατηγική. Από την άλλη πλευρά, στην περίπτωση της δυαδικότητας η απόσταση μεταξύ του υποκειμένου και του περιβάλλοντος στο οποίο αυτό λαμβάνει την απόφασή του ελαχιστοποιείται ή χάνεται.² Όπως θα επιχειρηματολογήσω στη συνέχεια, όταν θα εξετάσω το καθοριζόμενο από προδιαθέσεις υποκείμενο του Bourdieu, η σύνθετη διαδικασία αξιολόγησης, υπολογισμού και διαμόρφωσης στρατηγικής ελαχιστοποιείται στις περισσότερες περιπτώσεις, εφόσον οι προδιαθέσεις (*habitus*) του υποκειμένου οδηγούν λίγο-πολύ αυτόματα στο κατάλληλο αποτέλεσμα δράσης.

Βάσει των δύο αυτών διαστάσεων –της βολονταριστικής και της διάστασης δυϊσμού/δυαδικότητας– προτείνω το ακόλουθο σχήμα:

	ισχυρός βολονταρισμός	ήπιος βολονταρισμός
δυϊσμός (dualism)	1) υποκείμενο που αποφασίζει στη βάση ορθολογικής επιλογής	2) υποκείμενο που αποφασίζει παθητικά
δυαδικότητα (duality)	4) υποκείμενο που αποφασίζει αποφαστικά	3) υποκείμενο που αποφασίζει βάσει προδιαθέσεων (<i>habitus</i>)

1) Το υποκείμενο που αποφασίζει βάσει ορθολογικής επιλογής: δυϊσμός και ισχυρός βολονταρισμός

Στην εκτεταμένη βιβλιογραφία που αναφέρεται στη λήψη αποφάσεων, κανονιστικές θεωρίες (μαρξιστικές³ και μη⁴) εστιάζουν στα μέσα που πρέπει να επιλέξει το υποκείμενο προκειμένου να επιτύχει τον επιδιωκόμενο στόχο με τον πλέον «ορθολογικό» τρόπο, ακολουθώντας δηλαδή κριτήρια μεγιστοποίησης ή βελτιστοποίησης. Από την άλλη πλευρά, θεωρίες με εμπειρικό προσανατολισμό εστιάζουν στις πραγματικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων καθώς αυτές εκτυλίσσονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια (επιχειρήσεις, γραφεία, εργαστήρια κλπ.). Οι θεωρίες αυτές επικρίνουν τις πρώτες επισημαίνοντας ότι ο *homo rationalis* είναι ένα μύθευμα· ότι τα πραγματικά υποκείμενα δεν αποφασίζουν με τον τρόπο που υπονοούν οι κανονιστικές θεωρίες. Στις περισσότερες περιπτώσεις υπάρχουν σοβαρές ανακολουθίες μεταξύ της χαρακτηριστικής ιδεατής και της πραγματικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων, καθώς η δεύτερη σημειώνεται σε συγκεκριμένα χρονικά και χωρικά πλαίσια (Przeworski 1986: κεφ. 4). Οι υποστηρικτές των κανονιστικών απόψεων απαντούν ότι οι θεωρίες τους διαφέρουν ποιοτικά από τις εμπειρικές μελέτες για τη λήψη αποφάσεων.

² Για μια κριτική της διάκρισης του Giddens, βλ. Mouzelis 1991.

³ Βλ., για παράδειγμα, Cohen 1978, Elster 1985, Roemer 1986.

⁴ Βλ., για παράδειγμα, Popkin 1979, Boudon 1987, Coleman 1990.

Έχουν διαφορετική λογική δομή και εγείρουν διαφορετικού τύπου ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα οι θεωρίες ορθολογικής επιλογής με κανονιστικό προσανατολισμό τείνουν να εγείρουν ερωτήματα που αντίκεινται στην πραγματικότητα όπως: εάν θεωρήσουμε ότι οι δρώντες έχουν προκαθορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά (όπως ταυτότητες, ενδιαφέροντα, μέγιστες ορθολογικές ικανότητες κλπ.), πώς θα αντιδράσουν αυτοί σε διάφορα παίγνια ή σε διάφορες αλλαγές (π.χ. διακυμάνσεις τιμών) στο περιβάλλον εντός του οποίου λαμβάνουν αποφάσεις; Επομένως ο λογικο-επαγωγικός χαρακτήρας του μοντέλου βοηθά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων τάσεων (για παράδειγμα, ότι ο ρυθμός των επενδύσεων θα μειωθεί όταν αυξάνονται τα επιτόκια). Βεβαίως τέτοιες τάσεις μπορούν να εξουδετερωθούν ή να ανατραπούν από αντίθετες τάσεις.

Είναι ωστόσο σημαντικό να σημειώσουμε ότι, σε μια προσπάθεια να καταστεί το κανονιστικό μοντέλο ορθολογικής επιλογής πιο «ρεαλιστικό», έχουν σημειωθεί αρκετές απόπειρες να ενταχθούν σε αυτό ζητήματα που άπτονται του θεσμικού πλαισίου. Στον αποκαλούμενο «θεσμισμό ορθολογικής επιλογής» (*rational choice institutionalism*) οι προτιμήσεις των δρώντων και οι υποθέσεις περί μεγιστοποίησης της χρησιμότητας εξακολουθούν να θεωρούνται δεδομένες – εισάγονται όμως οι θεσμοί ως μηχανισμοί που μπορούν να επιλύσουν συλλογικά διλήμματα: στο βαθμό που οι δρώντες συχνά εμποδίζονται από το να ακολουθήσουν την πλέον ορθολογική στρατηγική επειδή δεν είναι ικανοί να προβλέψουν τη συμπεριφορά άλλων δρώντων, οι θεσμοί παρέχουν σε εκείνον/εκείνη που λαμβάνει με ορθολογικό τρόπο αποφάσεις χρήσιμη πληροφόρηση ως προς τις πιθανές αντιδράσεις των άλλων. Οι θεσμοί επομένως σταθεροποιούν, καθιστούν περισσότερο προβλέψιμο το κοινωνικό περιβάλλον εκείνου/εκείνης που λαμβάνει αποφάσεις (Hall & Taylor 1994, 1998· Hollingsworth *et al.* 2002). Ένα ακόμη στοιχείο που εισάγουν οι οπαδοί του θεσμισμού ορθολογικής επιλογής είναι η ιδέα ότι η στρατηγική διάδραση –έννοια που κατέχει κεντρική θέση στην προσέγγισή τους– δομείται εν μέρει από τους θεσμούς. Οι δρώντες εξακολουθούν να έχουν σταθερές προτιμήσεις, οι στρατηγικοί υπολογισμοί όμως που απαιτούνται για την επίτευξη των προτιμώμενων στόχων τους δεν είναι εκ προοιμίου δεδομένοι αλλά διαμορφώνονται από το θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτοί αλληλεπιδρούν.⁵

Με το να θεωρεί τις προτιμήσεις προ-κατασκευασμένες αλλά τους υπολογισμούς ενδογενείς στο μοντέλο, ο θεσμισμός ορθολογικής επιλογής βρίσκεται στο ενδιάμεσο μεταξύ της συμβατικής ή «καθαρής» θεωρίας ορθολογικής επιλογής (όπου και οι δύο παράγοντες είναι εξωγενείς) και μιας προσέγγισης που αποκαλείται «ιστορικός θεσμισμός» η οποία λαμβάνει σοβαρά υπόψη το πλαίσιο από χρονική και χωρική άποψη και συνεπώς εκλαμβάνει ως ενδογενείς και

⁵ Για τους Hall & Taylor (1994), στο θεσμισμό ορθολογικής επιλογής η ταυτότητα και η συνάρτηση προτιμήσεων των δρώντων είναι εξωγενείς της θεσμικής ανάλυσης.

τις προτιμήσεις και τους τρόπους υπολογισμού.⁶ Στην τελευταία αυτή προσέγγιση τα ενδιαφέροντα και οι ταυτότητες διαμορφώνονται, αναπαράγονται και μεταμορφώνονται από υποκείμενα τα οποία αλληλεπιδρούν εντός θεσμικών πλαισίων που εξελίσσονται ιστορικά. Περιττό να ειπωθεί ότι ο ιστορικός θεσμός, ο οποίος αναπτύχθηκε ως αντίδραση στην παραμέληση του θεσμικού πλαισίου από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, δε διαφέρει πολύ από την ιστορική κοινωνιολογία ή ακόμη και από τη συμβατική κοινωνιολογική ανάλυση. Το επιχείρημα με άλλα λόγια είναι πως όσο πιο κοντά στον ιστορικό θεσμό έρχονται οι οπαδοί του θεσμισμού ορθολογικής επιλογής –επί παραδείγματι με το να θεωρούν πως η πληροφόρηση ή οι τρόποι υπολογισμού δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένοι– τόσο οι γενικεύσεις τους χάνουν την επαγωγική τους αυστηρότητα: τόσο περισσότερο απεικονίζουν τον «ακατάστατο» και ευαίσθητο ως προς το πλαίσιο χαρακτήρα των κοινωνιολογικών γενικεύσεων.

Για τους σκοπούς μας, σε ό,τι αφορά τη διάσταση *δυϊσμός/δυσαισθητικότητα*, τόσο οι κανονιστικές όσο και οι εμπειρικά προσανατολισμένες μελέτες χαρακτηρίζονται από δυϊσμό. Το ίδιο ισχύει για την προσέγγιση του θεσμισμού ορθολογικής επιλογής η οποία επιχείρησε να φέρει εγγύτερα τις δύο προαναφερθείσες προσεγγίσεις. Το υποκείμενο αποστασιοποιείται πάντοτε από το περιβάλλον του προκειμένου να συγκεντρώσει πληροφορίες για τις συνθήκες και τα μέσα που σχετίζονται με την επίτευξη του στόχου, για τα υπέρ και τα κατά διαφόρων στρατηγικών κ.λπ. Αντιθέτως, όπως θα επιχειρηματολογήσω ακολούθως, αυτή η απόσταση εξαφανίζεται στην περίπτωση της *δυσαισθητικότητας* (βλ. ενότητες 3 και 4).

Σε ό,τι αφορά τη *βολονταριστική* διάσταση, το υποκείμενο που αποφασίζει βάσει ορθολογικής επιλογής δεν εννοιολογείται ούτε ως παθητικό προϊόν κοινωνικο-πολιτισμικών προσδιορισμών⁷ ούτε ως καθοδηγούμενο από ασυνείδητες δυνάμεις ή καταναγκαστικές παρορμήσεις. Είναι ικανό να ασκήσει τις ικανότητες λήψης απόφασης εντός του πλαισίου των υπάρχοντων δομικών περιορισμών και δυνατοτήτων. Στο κανονιστικό ιδεατό μοντέλο τέτοιες ικανότητες θεωρούνται πλήρως αναπτυγμένες. Στο εμπειρικά προσανατολισμένο μοντέλο η αποτελεσματικότητα τέτοιων ικανοτήτων ποικίλλει από περίπτωση σε περίπτωση, χωρίς ωστόσο αυτές να είναι απούσες.

2) Το υποκείμενο που αποφασίζει παθητικά: *δυϊσμός και ήπιος βολонταρισμός*

Η πλέον αντιπροσωπευτική θεωρία ήπιου βολонταρισμού ή παθητικότητας του υποκειμένου εντοπίζεται στο έργο του Talcott Parsons. Μεταξύ των αμέτρητων

⁶ Για μια παρουσίαση του ιστορικού θεσμισμού, βλ. Thelen & Steinmo 1992. Για έναν διάλογο μεταξύ επικριτών και υπερασπιστών της προσέγγισης, βλ. Hall & Taylor 1998, Hay & Wincott 1998.

⁷ Βλ. την επόμενη ενότητα για το παρσονικό παθητικό υποκείμενο.

κριτικών της παρσονικής θεωρίας, η ευρύτερα γνωστή είναι ότι ο Parsons αντιλαμβάνεται τους δρώντες (ιδιαίτερα κατά τη φάση του έργου του που αναφέρεται στο *Κοινωνικό Σύστημα*) ως «πολιτισμικά ηλίθιους» (cultural dopes), ως παθητικά προϊόντα θεσμικών, συστημικών προσδιορισμών. Αντίθετα ωστόσο από τις πρώιμες, μάλλον επιφανειακές κριτικές του παρσονικού δομικού λειτουργισμού,⁸ αυτή η παθητικότητα δεν σημαίνει ότι το παρσονικό υποκείμενο ακολουθεί απλώς τις κανονιστικές απαιτήσεις του ρόλου του. Διότι τα παρσονικά δρώντα υποκείμενα μπορούν είτε να ακολουθούν είτε να μην ακολουθούν τέτοιες απαιτήσεις, χωρίς αυτό να επιφέρει κατ' ανάγκη «διορθωτικούς», εξισορροπητικούς μηχανισμούς. Το ίδιο ισχύει για τις κριτικές ότι για τον αμερικανό θεωρητικό οι κοινές αξίες θεσμοποιούνται στο επίπεδο του κοινωνικού συστήματος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται πάντοτε κοινωνική τάξη, αρμονία και σταθερή ισορροπία. Αντίθετα με τις προαναφερθείσες κριτικές, ο βαθμός της συστημικής ενσωμάτωσης ή της κοινωνικής τάξης σε οιοδήποτε συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα (κοινότητα, οργανισμό, εθνικό κράτος κ.λπ.) είναι για τον Parsons εμπειρικό ζήτημα. Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι υψηλός, σε άλλες μπορεί να είναι χαμηλός ή και ανύπαρκτος. Με άλλους όρους, η παρσονική θεωρία επιτρέπει την αταξία, το χάος, την αποσύνθεση ενός συστήματος (Mouzelis 2008: 9-12).

Εν όψει των παραπάνω, θα επιχειρηματολογούσα ότι η παθητικότητα/ο ήπιος βολонταρισμός του παρσονικού υποκειμένου έχει να κάνει με το γεγονός ότι ο Parsons τείνει να δείχνει πώς τα συστήματα και τα υποσυστήματα επηρεάζουν (χωρίς να προσδιορίζουν) την πρακτική των φορέων δράσης αλλά όχι πώς οι τελευταίοι αναπαράγουν και μεταμορφώνουν αυτά τα συστήματα. Σύμφωνα με την πρώιμη διατύπωση του Lockwood (1964), η παρσονική θεωρία επικεντρώνεται περισσότερο στη *συστημική* ενσωμάτωση ή αποσύνθεση του συστήματος και λιγότερο στην *κοινωνική* ενσωμάτωση ή αποσύνθεση. Στην πρώτη περίπτωση οι μηχανισμοί κοινωνικής τάξης/αταξίας είναι συμβατότητες ή ασυμβατότητες μεταξύ θεσμικών υποσυστημάτων. Στη δεύτερη τους μηχανισμούς συνιστούν οι κοινωνικές συγκρούσεις μεταξύ των δρώντων.⁹

Για να καταστήσω τα παραπάνω πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιώ ως παράδειγμα την παρσονική αντίληψη για τη σχέση μεταξύ του πολιτισμικού, του κοινωνικού και του συστήματος της προσωπικότητας. Το πολιτισμικό σύστημα αναφέρεται σε γενικές αξίες οι οποίες, καθώς κινούμαστε από το πολιτισμικό στο κοινωνικό σύστημα, *θεσμοποιούνται*. Παίρνουν τη μορφή ρόλων και των κανονιστικών τους απαιτήσεων καθώς και συμπλεγμάτων ρόλων ή θεσμών που με τη σειρά τους απαρτίζουν τα τέσσερα βασικά υποσυστήματα του κοινωνικού: το οικονομικό (προσαρμογή), το πολιτικό (επίτευξη στόχων), το κοινωνικό (ενσω-

⁸ Βλ., για παράδειγμα, Dahrendorf 1959 και Mills 1959.

⁹ Για μια κριτική και μια αναδιατύπωση της διάκρισης του Lockwood, βλ. Mouzelis 1974.

μάτωση) και το πολιτισμικό (λανθάνουσα κατάσταση). Τέλος, καθώς κινούμαστε από το κοινωνικό στο σύστημα της προσωπικότητας, αξίες και κανόνες *εσωτερικεύονται* προσλαμβάνοντας τη μορφή αναγκών/προδιαθέσεων.

Αυτό που κάνει εντύπωση στην προαναφερθείσα αντίληψη είναι ότι η κίνηση από το πολιτισμικό στο κοινωνικό σύστημα και από εκείνο στο σύστημα της προσωπικότητας είναι διαδικασία μιας κατεύθυνσης. Η εστίαση είναι στο πώς οι αξίες, οι κανόνες και οι ανάγκες/προδιαθέσεις επηρεάζουν τους δρώντες –ποτέ στο πώς οι τελευταίοι κατασκευάζουν ή μεταμορφώνουν τις πρώτες. Ως σημείο εκκίνησης της ανάλυσης, οι αξίες αυτές μοιάζουν αστήρικτες. Αγνοούνται οι ιστορικές διαμάχες μεταξύ φορέων δράσης οι οποίες εξηγούν γιατί ορισμένες αξίες επικρατούν σε ένα κοινωνικό σύστημα Α και όχι σε ένα κοινωνικό σύστημα Β, παρότι το δεύτερο είναι του ίδιου τύπου με το πρώτο. Με άλλους όρους, η επιρροή ασκείται από το σύστημα προς το δρων υποκείμενο – ποτέ προς την άλλη κατεύθυνση.

Διαπιστώνουμε δε ότι και οι κοινωνικοί ρόλοι αντιμετωπίζονται ως μιας κατεύθυνσης. Στην παρσονική θεωρία οι ρόλοι, όπως ήδη επισημάνθηκε, δεν καθορίζουν την κοινωνική δράση. Ούτε και οδηγούν πάντοτε σε κοινωνική συμμόρφωση, αρμονία και ισορροπία του συστήματος. Ο Parsons όμως δε δείχνει πώς *χειρίζονται* οι δρώντες δυναμικά και διαδραστικά τους ρόλους τους. Όπως έχουν καταδείξει οι ερμηνευτικές μικροκοινωνιολογίες, το ενδιαφέρον πρόβλημα είναι λιγότερο να διαπιστώσουμε κατά πόσον οι δρώντες ακολουθούν ή όχι τις κανονιστικές απαιτήσεις που συνεπάγονται οι ρόλοι τους και περισσότερο πώς *χρησιμοποιούν* τους κανόνες στα περίπλοκα παίγνια στα οποία εμπλέκονται. Η καίρια διαφορά εδώ έγκειται μεταξύ αφενός του εντοπισμού των κανόνων του παιγνίου ή του κατά πόσον οι παίκτες ακολουθούν ή όχι αυτούς τους κανόνες (η εμπειρικά προσανατολισμένη παρσονική προσέγγιση) και αφετέρου της εστίασης στο πώς *παίζονται* πραγματικά παίγνια (η ερμηνευτική μικροκοινωνιολογική προσέγγιση). Στη δεύτερη περίπτωση οι δρώντες δεν παρουσιάζονται ως προϊόντα αλλά ως δημιουργοί ρόλων/θεσμών. Διότι ο δυναμικός χειρισμός των απαιτήσεων του ρόλου από δρώντες που μετέχουν σε ένα συνεχιζόμενο παίγνιο φέρνει στο προσκήνιο τις δυνάμεις που έχουν ως φορείς δράσης. Δείχνει πώς οι δρώντες συγκροτούν, αναπαράγουν και συχνά μεταμορφώνουν τις κανονιστικές προϋποθέσεις ή τους κανόνες του παιγνίου.

Τέλος ανάλογη παθητικότητα διαπιστώνεται όταν μετακινούμαστε από το κοινωνικό στο σύστημα της προσωπικότητας, από ρόλους/κανόνες στην εσωτερική τους ως ανάγκες/προδιαθέσεις. Σε αυτό το επίπεδο λείπουν επίσης οι «εσωτερικές συζητήσεις» των δρώντων, η δυναμική της ενδοδράσης εαυτού προς εαυτόν που συνδέεται άμεσα με τη διάδραση εαυτού-άλλου. Οι ανάγκες/προδιαθέσεις σαφώς επηρεάζουν την κοινωνική δράση. Το ίδιο όμως κάνουν οι τρόποι με τους οποίους οι ανάγκες/προδιαθέσεις ενεργοποιούνται από

τους δρώντες σε συγκεκριμένα πλαίσια, στις καθημερινές συναλλαγές τους. Για παράδειγμα, αυτό που λείπει από την παρσονική ανάλυση στο συγκεκριμένο σημείο είναι εκείνο που οι οπαδοί της εθνομεθοδολογικής προσέγγισης αποκαλούν «εσωτερική αναφορά» (internal accounting): το γεγονός ότι καθώς οι δρώντες αλληλεπιδρούν με άλλους δρώντες σε συγκεκριμένα πλαίσια υπάρχει μια διαρκής ροή εσωτερικών συζητήσεων εαυτού προς εαυτό ενόσω κάθε δρων αξιολογεί την αντίδραση του άλλου προτού προβεί στη δική του κίνηση. Για να καταλήξουμε: είτε στις γενικές αξίες του πολιτισμικού συστήματος είτε στους ρόλους του κοινωνικού συστήματος είτε στις ανάγκες/προδιαθέσεις του συστήματος της προσωπικότητας αναφέρεται ο Parsons, η κατεύθυνση της επιρροής είναι από το σύστημα προς τους δρώντες, ποτέ από τους δρώντες προς το σύστημα.

Περνώντας τώρα στη διαδικασία λήψης της απόφασης, με όρους βολονταριστικούς, η παθητικότητα που για τον Parsons χαρακτηρίζει γενικώς το υποκείμενο αποτελεί χαρακτηριστικό και εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις. Και αυτό με την έννοια ότι τα προσφερόμενα εννοιολογικά εργαλεία μάς βοηθούν να δούμε πώς το πολιτισμικό, το κοινωνικό και το σύστημα προσωπικότητας επηρεάζουν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, όχι όμως και το αντίθετο, δηλαδή το πώς οι αποφάσεις των δρώντων υποκειμένων έχουν αντίκτυπο στο κοινωνικο-πολιτισμικό και στο σύστημα της προσωπικότητας γενικώς, αλλά και πιο συγκεκριμένα, στο περιβάλλον στο οποίο λαμβάνεται η απόφαση του δρώντος. Κατά συνέπεια η παρσονική θεωρία δίνει μικρότερη από τη δέουσα έμφαση στη δυναμική ενδοδραστική και διαδραστική διάσταση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

Για τον Parsons το περιβάλλον στο οποίο το υποκείμενο λαμβάνει αποφάσεις απαρτίζεται από *συνθήκες* και *μέσα*. Από την οπτική εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις, οι πρώτες είναι «δεδομένες», δεν μπορεί να τις αλλάξει. Τα μέσα όμως συνεπάγονται επιλογή: το υποκείμενο μπορεί να επιλέξει μεταξύ διαφορετικών μέσων προκειμένου να επιτύχει έναν συγκεκριμένο στόχο. Όσο για τον τρόπο με τον οποίο επιλέγονται οι στόχοι, ο Parsons απορρίπτει τις οικονομιστικές και τις ωφελιστικές προσεγγίσεις και τονίζει τον καίριο ρόλο που παίζουν στη διαδικασία της επιλογής οι αξίες, οι κανόνες και οι ανάγκες/προδιαθέσεις. Το ίδιο ισχύει για την επιλογή των μέσων: δίδεται έμφαση σε πολιτισμικά και κανονιστικά παρά σε κριτήρια μεγιστοποίησης ή βελτιστοποίησης.¹⁰ Ωστόσο η μετάβαση από τη νεοκλασική οικονομική λογική σε μια πιο κοινωνικο-πολιτισμική λογική δεν αλλάζει την παρσονική μονοσήμαντη κατεύθυνση: σύστημα → δρων υποκείμενο.

Για να είμαστε πιο συγκεκριμένοι, εάν για παράδειγμα οι συνθήκες είναι δεδομένες, επομένως δεν μπορούν να αλλάξουν για το Α υποκείμενο που λαμβάνει

¹⁰ Για το παρσονικό σχήμα μέσων-σκοπού, βλ. Parsons 1937: 44κκ.

αποφάσεις, ενδέχεται να είναι δυνατόν να αλλάξουν για έναν ισχυρότερο δρώντα Β ο οποίος εμπλέκεται στο ίδιο παίγνιο. Με άλλα λόγια, στο παρσονικό έργο αγνοείται η ιεράρχηση της εξουσίας εντός του πλαισίου των διαδραστικών παιγνίων. Το ίδιο ισχύει και για την επιλογή των μέσων. Εάν υιοθετήσουμε μια λιγότερο στατική, πιο δυναμική προσέγγιση, σε ό,τι αφορά διαδραστικά παίγνια, το εύρος των μέσων από τα οποία ο δρων Α έχει να επιλέξει περιλαμβάνει την προγενέστερη απόφαση του δρώντος Β που εμπλέκεται στο ίδιο παίγνιο. Σε έναν ποδοσφαιρικό αγώνα λόγου χάρη στόχος του παίκτη Α είναι να επιτύχει υψηλό σκορ –και όσο επιδιώκει αυτόν το στόχο επιδίδεται σε διαρκή «διαμόρφωση στρατηγικών». Εάν ο αντίπαλος/παίκτης Β αλλάξει στρατηγική, το σύνολο των μέσων του παίκτη Α θα περιλάβει και την πιο πρόσφατη κίνηση του παίκτη Β. Έτσι ο πρώτος μέσω ενδοδραστικής, «εσωτερικής αναφοράς» θα πρέπει να εκτιμήσει τη νέα κατάσταση και να αποφασίσει εάν είναι σκόπιμο ή όχι να αλλάξει τη δική του στρατηγική. Μιλώντας επομένως γενικότερα, σε ένα περιβάλλον λήψης αποφάσεων το οποίο μεταβάλλεται γοργά, τα μέσα βρίσκονται σε διαρκή ροή. Για να διερευνήσουμε αυτό το είδος των καταστάσεων λήψης αποφάσεων χρειάζονται εννοιολογικά εργαλεία τα οποία με έναν λιγότερο στατικό, πιο δυναμικό τρόπο εστιάζουν και στη σχέση: σύστημα → δρων και στη σχέση: δρων → σύστημα. Επειδή η παρσονική θεωρία δίνει έμφαση στην πρώτη και θέτει στην περιφέρεια τη δεύτερη σχέση, με όρους λήψης αποφάσεων, χαρακτηρίζεται από ήπιο βολονταρισμό.

Όσον δε αφορά τη διάσταση *δυναδικότητα-δυϊσμός*, είναι σαφές πως το έργο του Parsons, ακολουθώντας τη συμβατική διάκριση μεταξύ δρώντος υποκειμένου και κοινωνικής δομής συνεπάγεται *δυϊσμό*. Το υποκείμενο που λαμβάνει αποφάσεις αποστασιοποιείται από το περιβάλλον λήψης αποφάσεων προκειμένου, ακολουθώντας πολιτισμικά/κανονιστικά κριτήρια, να επιλέξει έναν στόχο καθώς και να συγκεντρώσει πληροφορίες αναφορικά με τα μέσα προτού αποφασίσει πώς θα επιτύχει τον επιλεγμένο στόχο. Και δεδομένης της παρσονικής έμφασης στην οπτική: κοινωνική δομή → δρων υποκείμενο παρά στην οπτική: δρων υποκείμενο → κοινωνική δομή, η απόσταση μεταξύ εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις και του περιβάλλοντος δράσης του ενισχύεται –εφόσον η δεύτερη οπτική είτε δεν τονίζεται επαρκώς είτε απουσιάζει τελείως. Όπως θα δείξω στην ενότητα 3, το είδος της συγχώνευσης μεταξύ δρώντος υποκειμένου και κοινωνικής δομής που συναντάται στο έργο του Bourdieu για παράδειγμα, απουσιάζει από το δομικό λειτουργισμό του Parsons.

3) Το υποκείμενο που αποφασίζει βάσει του *habitus*: δυναδικότητα και ήπιος βολονταρισμός

Εδώ θα επικεντρωθούμε στη θεωρία περί πρακτικής του Bourdieu. Η περίφημη έννοια του *habitus* του γάλλου θεωρητικού αναφέρεται σε ένα σύνολο προδια-

θέσεων που απαρτίζονται από γενεσιουργά σχήματα γνώσης, αντίληψης, αξιολόγησης κ.λπ. Οι δρώντες αποκτούν τέτοια σχήματα κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής τους. Αυτά τους επιτρέπουν να σχετίζονται επιδέξια με άλλους σε ποικίλα κοινωνικά πλαίσια. Για τον Bourdieu (1990) οι προδιαθέσεις προϋποθέτουν μια *αντικειμενική* διάσταση καθώς βασίζονται στην εσωτερίκευση αντικειμενικών κοινωνικών δομών που έχουν εξελιχθεί και εξελίσσονται ιστορικά. Προϋποθέτουν επίσης μια *υποκειμενική* διάσταση καθόσον είναι τα μέσα συσχέτισης με τους άλλους, τα μέσα με τα οποία μετέχουμε στα παίγνια της καθημερινής ζωής. Προκειμένου επομένως να κατανοήσει κάποιος μία κοινωνική πρακτική πρέπει να εξετάσει πώς, μέσω διαδικασιών κοινωνικοποίησης, οι κοινωνικές δομές γίνονται προδιαθέσεις που οδηγούν σε κοινωνικές πρακτικές. Με τη σειρά τους τέτοιες πρακτικές αναπαράγουν κοινωνικές δομές. Σχηματικά επομένως έχουμε:

$$S \text{ (social structure/κοινωνική δομή)} \rightarrow D \text{ (dispositions/προδιαθέσεις)} \\ \rightarrow P \text{ (practices/πρακτικές)}$$

Αναφορικά με τη βολονταριστική διάσταση, το σχήμα SDP έχει συχνά επικριθεί ως ντετερμινιστικό/μηχανιστικό (Jenkins 1991). Ο Bourdieu υπερασπίστηκε τη θέση του υποστηρίζοντας ότι η έννοια του *habitus* δεν οδηγεί αυτόματα σε πρακτικές· αντιθέτως, το σύνολο των προδιαθέσεων που συναπαρτίζουν τις έξεις έχει έναν ευέλικτο, πολύσημο και πολυθετικό χαρακτήρα. Αντί να καθορίζουν με αυστηρό τρόπο πρακτικές, λειτουργούν ως ένα περιοριστικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγονται διαφορετικές πρακτικές. «Οι έξεις, όπως και κάθε «πράξη εφεύρεσης», είναι αυτές που καθιστούν δυνατή την παραγωγή ενός άπειρου αριθμού πρακτικών που είναι σχετικά απρόβλεπτες ακόμη και εάν είναι περιορισμένες ως προς την ποικιλία τους» (1990: 63). Για τον Bourdieu η «εφευρετική ευελιξία επιτρέπει» στο φορέα του *habitus*, όταν εισέρχεται σε έναν συγκεκριμένο τομέα, να αντεπεξέρχεται στις ποικίλες απαιτήσεις τις οποίες συνεπάγονται οι θέσεις. Τονίζει ωστόσο ότι η «πολυθετική προσαρμοστικότητα» λειτουργεί με έναν *δεδομένο μη αναστοχαστικό* τρόπο. Εξ ου και ο Bourdieu δεν παρέχει εννοιολογικά εργαλεία που να ευαισθητοποιούν τον ερευνητή σε διαδικασίες διαμόρφωσης στρατηγικών, σχεδιασμού, επιλογής μεταξύ εναλλακτικών λύσεων κτλ. Υπό «κανονικές συνθήκες» οι προδιαθέσεις λειτουργούν με τρόπο που δεν προϋποθέτει ούτε υπολογισμό ούτε περίπλοκη λήψη αποφάσεων· λειτουργούν έτσι ώστε το *habitus* ενός δρώντος υποκειμένου και οι θέσεις/ρόλοι του τομέα να οδηγούν σε πρακτικές χωρίς την ενεργοποίηση επιλογών που στηρίζονται ορθολογικά. Η αναστοχαστικότητα και η ορθολογική λήψη αποφάσεων ενεργοποιούνται μόνον σε καταστάσεις κρίσης, όταν υπάρχουν ανακολουθίες μεταξύ προδιαθέσεων και θέσεων (Bourdieu & Wacquant 1992: 131).

Μπορεί βεβαίως να ισχυριστεί κάποιος ότι είναι άδικο να επικρίνεται η συνολική θεωρία του Bourdieu λόγω έλλειψης βολονταρισμού. Θα μπορούσαμε να προβάλλουμε ότι, αντίθετα με τον Parsons, ο Bourdieu αναφέρεται διαρκώς στους αγώνες των φορέων δράσεις, στις στρατηγικές τους που έχουν ως στόχο την απόκτηση του οικονομικού, πολιτικού και συμβολικού κεφαλαίου ενός τομέα. Στη θεωρία του όμως ούτε οι αγώνες ούτε οι στρατηγικές συνεπάγονται ορθολογικό υπολογισμό των συνθηκών ή αναστοχαστικό χειρισμό των μέσων που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Οι στρατηγικές δημιουργούνται και εκτυλίσσονται με τρόπο που θεωρείται δεδομένος, σχεδόν αυτόματος, καθώς οι δρώντες κινητοποιούν το δυναμικό των προδιαθέσεων τους εντός του συνόλου των αλληλοσχετιζόμενων θέσεων ενός τομέα. Υπό «κανονικές» συνθήκες επομένως τα ορθολογικά, υπολογιστικά, βολονταριστικά στοιχεία της λήψης αποφάσεων απουσιάζουν ή είναι περιφερειακά. «Οι πλέον κερδοφόρες στρατηγικές είναι συνήθως εκείνες που παράγονται *χωρίς κανέναν υπολογισμό* και εν πάση *‘ευλικρινεία’* από προδιαθέσεις που έχουν αντικειμενικά ταιριάζει στις αντικειμενικές δομές. Αυτές οι *στρατηγικές χωρίς στρατηγικούς υπολογισμούς* παράγουν ένα σημαντικό δευτερεύον πλεονέκτημα για εκείνους που *μετά βίας μπορούν να αποκληθούν δημιουργοί τους*: η κοινωνική αποδοχή προκύπτει εν μέσω προφανούς αδιαφορίας» (Bourdieu 1990: 292, η έμφαση του γράφοντος).

Μπορεί βεβαίως κάποιος να αντιτείνει ότι η έννοια της στρατηγικής συνεπάγεται πάντοτε συνειδητό υπολογισμό. Ανεξάρτητα όμως από την ιδιάζουσα χρήση του όρου από τον Bourdieu, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα βουλευσιαρχικά στοιχεία στη θεωρία του είναι μάλλον ισχνά. Από μια συγκριτική σκοπιά ωστόσο το υποκείμενο του Bourdieu είναι περισσότερο αυτόνομο/ενεργό από το «υπερκοινωνικοποιημένο» υποκείμενο του Parsons. Η αντίληψη που έχει ο γάλλος κοινωνιολόγος για το υποκείμενο συνεπάγεται, σε εξαιρετικές περιπτώσεις τουλάχιστον (όπου δηλαδή υπάρχει σύγκρουση μεταξύ προδιαθέσεων και θέσεων ενός πεδίου), ένα είδος αναστοχασμού ο οποίος υποδηλώνει όχι μόνο τη διάσταση: κοινωνική δομή → δρων υποκείμενο αλλά και τη διάσταση: δρων υποκείμενο → κοινωνική δομή.

Παρόλα αυτά όμως, όπως προαναφέρθηκε, ο Bourdieu θεωρεί τις κοινωνικές πρακτικές ως αποτέλεσμα τόσο της διάστασης της θέσης ενός πεδίου όσο και της διάστασης της προδιάθεσης των κοινωνικών παιγνίων. Εκείνη που απουσιάζει είναι η διάσταση διαδραστικών καταστάσεων. Οι πρακτικές στα πραγματικά κοινωνικά παίγνια δεν μπορούν να ερμηνευθούν πλήρως με όρους θέσεων και προδιαθέσεων. Μια ικανοποιητική ερμηνεία πρέπει επίσης να λάβει υπόψη την περισσότερο βολονταριστική διάσταση της διαμόρφωσης στρατηγικών, το γεγονός ότι σε διαφορετικό βαθμό οι δρώντες παίρνουν σοβαρά υπόψη τους τις πρακτικές/αντιδράσεις των άλλων δρώντων που εμπλέκονται στο ίδιο παίγνιο. Αυτό

υποδηλώνει αναγκαστικά έναν τύπο διαμόρφωσης στρατηγικής που είναι ποιοτικά διαφορετικός από τις «στρατηγικές χωρίς υπολογισμό» του Bourdieu (Mouzelis 2008: 119-21). Για να καταλήξουμε, ο τρόπος με τον οποίο ο Bourdieu αντιλαμβάνεται το ζήτημα συνιστά σαφώς περίπτωση ήπιου βολονταρισμού, σε μικρότερο βεβαίως βαθμό από ό,τι η παρσονική θεωρία.

Εάν το κατά Bourdieu υποκείμενο που λαμβάνει αποφάσεις μπορεί να θεωρηθεί ότι συνεπάγεται ήπιο βολονταρισμό, στη διάσταση δυϊσμού-δυαδικότητας δίνει έμφαση στη *δυαδικότητα* υποκειμένου-αντικειμένου μάλλον παρά στο δυϊσμό. Το χάσμα υποκειμενικό-αντικειμενικό δεν καταργείται αλλά ξεπερνιέται μέσω μιας «δομοποιητικής» προσέγγισης¹¹ που θεωρεί ότι οι προδιαθέσεις συνεπάγονται τόσο το «αντικειμενικό» (το *habitus* ως προϊόν κοινωνικών δομών) όσο και το «υποκειμενικό» (το *habitus* ενός φορέα δράσης «*is structuring structures*»). Για να το θέσουμε με όρους της δικής μας εννοιολόγησης, το υποκείμενο σχετίζεται με το περιβάλλον της δράσης (αντικείμενο) με τέτοιο τρόπο ώστε δεν υπάρχει απόσταση μεταξύ των δύο. Εκείνος που λαμβάνει αποφάσεις δε χρειάζεται να αποστασιοποιηθεί από το μέσο της δράσης προκειμένου να υπολογίσει και να αξιολογήσει τις διαφορετικές πιθανές πορείες που οδηγούν στο στόχο. Η διαδικασία διαμόρφωσης στρατηγικής περιθωριοποιείται ή και εξαλείφεται τελείως. Με αυτόν τον τρόπο ξεπερνιέται η συμβατική διάκριση μεταξύ φορέων και δομής, μεταξύ εκείνου που αποφασίζει και του περιβάλλοντος της απόφασης.

4) Το υποκείμενο που αποφασίζει αποφαστικά: δυαδικότητα και ισχυρός βολονταρισμός

Αποφατικός σημαίνει αρνητικός. Ο αποφατισμός έχει παίξει ιδιαίτερα κεντρικό ρόλο στη θεολογία της ανατολικής ορθοδοξίας.¹² Αφορά δύο τύπους άρνησης. Η πρώτη είναι η ιδέα ότι ο Θεός είναι αδύνατον να καταστεί γνωστός. Επομένως κάθε προσπάθεια θετικού –δηλαδή *καταφατικού*– ορισμού των δυνάμεών του είναι αδύνατη. Όπως σε κάποιες μορφές δυτικής αρνητικής θεολογίας, ο πιστός μπορεί αποφαστικά να δηλώσει τι δεν είναι ο Θεός, ποτέ όμως τι είναι. Στην *ουσία* του το θείο είναι πέραν της ανθρώπινης αντίληψης. Ωστόσο με όρους των

¹¹ Για μια κριτική ανάλυση της δομοποιητικής προσέγγισης, βλ. Parker 2000. Βλ., επίσης, Archer 1982 και Mouzelis 1991: 25-47.

¹² Η ιστορία της αποφατικής θεολογίας από την ύστερη αρχαιότητα και εφεξής είναι μακριά. Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο συνδέθηκε με τον *ησυχασμό*, ένα πνευματικό κίνημα του οποίου κυριότερος εκπρόσωπος υπήρξε ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς (Meyendorff 1974, Begzos 1996). Κατ' αυτόν η άμεση σχέση μεταξύ του ανθρώπινου και του θείου διευκολύνεται με διάφορες τεχνικές που έχουν στόχο να «ησυχάσουν» το νου, απελευθερώνοντάς τον έτσι από έννοιες, σκέψεις, ακόμη και εικόνες. Η σκέψη, ακόμη και η φαντασία πρέπει να καθυποταχθούν· διαφορετικά «δεν γίνεται κανείς ησυχαστής αλλά ονειροπόλος» (όπως αναφέρεται στο Ware 1986: 247).

ενεργειών του ο Θεός είναι προσεγγίσιμος με αποφαστικό τρόπο – με την εξάλειψη δηλαδή όχι μόνον των παθών αλλά επίσης –και κυρίως– των σκέψεων και των εικόνων. Η διαδικασία αυτή οδηγεί στην «κένωση» της ψυχής από όλους τους συλλογισμούς, τους υπολογισμούς, τα ορθολογικά στοιχεία. Όταν αυτή επιτευχθεί, η ψυχή μετατρέπεται σε ένα «άδειο σκεύος» έτοιμο να δεχθεί τη θεία χάρη, τις ενέργειες του Θεού. Όσο για τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται αυτή η ανακοπή ή περιθωριοποίηση των γνωσιακών διαδικασιών, αυτός είναι μέσω διαφόρων ειδών πειθαρχίας, όπως η σωστή στάση και αναπνοή, η σιωπηλή ενατένιση, η επανάληψη μιας σύντομης προσευχής, η συγκέντρωση σε μια εικόνα ή άλλο ιερό αντικείμενο κ.λπ. (Mouzelis 2010).

Βεβαίως και οι δύο μορφές άρνησης (το αδύνατον της γνώσης του Θεού και η κένωση του πιστού) εντοπίζονται στις περισσότερες θρησκευτικές/μυστικιστικές παραδόσεις, ανατολικές και δυτικές, χριστιανικές και μη.¹³ Στην ύστερη νεωτερικότητα ωστόσο αυτή η διαδικασία κένωσης έχει προσλάβει κοσμικές μορφές, με την έννοια ότι τεχνικές διαλογισμού που έχουν στόχο τη διακοπή ή μάλλον τη στιγμιαία περιθωριοποίηση των γνωσιακών διαδικασιών δεν συνδέονται απαραίτητως με κάποια θρησκευτική παράδοση. Στο δυτικό κυρίως κόσμο εξαπλώνονται ραγδαία, ιδιαίτερα μεταξύ των μορφωμένων μεσαίων τάξεων, διάφορα άτυπα δίκτυα ή κέντρα διαλογισμού που είτε συνδέονται είτε όχι με κάποια εκκλησία.¹⁴ Ακόμη και νοσοκομεία, κατά κύριο λόγο στις ΗΠΑ, χρησιμοποιούν το διαλογισμό ως μέσο για τη μείωση του άγχους και την ενίσχυση μιας αίσθησης ευεξίας στους ασθενείς, είτε πρόκειται για πιστούς, για μη πιστούς ή για αγνωστικιστές. Με άλλους όρους θα λέγαμε πως υπάρχει μια «καθοδική» κίνηση από έναν περιορισμένο αριθμό θρησκευτικών, πνευματικών ελίτ (μυστικιστές, ασκητές, μοναχοί κ.λπ.) σε πιστούς και μη πιστούς στο επίπεδο των μη ελίτ. Για να το θέσουμε διαφορετικά, το προνεωτερικό χάσμα μεταξύ της λαϊκής θρησκευτικότητας και αυτής της ελίτ μικραίνει (Sharot 2001).

Με την προαναφερθείσα έννοια του αποφασισμού λοιπόν μπορούμε να αναφερθούμε σε ένα υποκείμενο το οποίο λαμβάνει αποφάσεις αποφαστικά – είναι ένα υποκείμενο που καταλήγει σε αποφάσεις με αρνητικό τρόπο. Σε αυτή τη περίπτωση οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται με τον παραδοσιακό τρόπο της ορθολογικής επιλογής. Δεν υπάρχουν ούτε συνειδητή επιλογή στόχων ούτε συ-

¹³ Ο βουδισμός (ιδιαίτερα ο βουδισμός ζεν) με τη μη λαϊκή ανώτερη πνευματικότητά του είναι κατά πάσα πιθανότητα η θρησκεία που δίνει έμφαση περισσότερο σε τεχνικές διαλογισμού οι οποίες έχουν στόχο την αναστολή της σκέψης και λιγότερο σε μεταφυσικά δόγματα αναφορικά με τη φύση του θείου, το τι συμβαίνει μετά θάνατον κ.λπ. Ο ιστορικός Βούδας αρνιόταν να απαντήσει στα μεταφυσικά ερωτήματα των μαθητών του· αντίθετα τους υπενθύμιζε διαρκώς ότι στόχος του δεν ήταν να διδάξει για την ύπαρξη ή μη του Θεού αλλά για το πώς μπορεί κανείς να ξεπεράσει, μέσω του διαλογισμού, τον ανθρώπινο πόνο (Jones 2003: 77).

¹⁴ Επ' αυτού βλ. Heelas & Woodhead 2005, Roof 2001, Mouzelis 2012.

στηματική συγκέντρωση πληροφοριών και ορθολογική αξιολόγηση των πλέον κατάλληλων μέσων για την επίτευξη ενός στόχου. Οι αποφάσεις αναδύονται μάλλον αυθόρμητα μέσω της αναστολής της σκέψης, μέσω της δημιουργίας ενός εσωτερικού χώρου, όπου η μελέτη εναλλακτικών προγραμμάτων δράσης, ο σχεδιασμός, ο υπολογισμός, η διαμόρφωση στρατηγικής κλπ. είναι απόντα ή περιφερειακά. Μέσα σε αυτόν τον κενό χώρο θεϊκές ενέργειες άνωθεν (στην περίπτωση των πιστών) ή ανθρώπινες δυνατότητες από τον εσωτέρο εαυτό οδηγούν σε καίριες αποφάσεις χωρίς ορθολογιστικές διαδικασίες. Το υποκείμενο γνωρίζει αυθόρμητα, χωρίς κανέναν υπολογισμό ή σχεδιασμό τι να κάνει, πώς να σχετιστεί με τον άλλον, ποια πορεία δράσης να ακολουθήσει.

Σε ό,τι αφορά τις δύο διαστάσεις της προβληματικής μας, στην περίπτωση του αποφαιτικού υποκειμένου έχουμε ισχυρό βολονταρισμό και δυαδικότητα. Αναφορικά με την πρώτη, το υποκείμενο παρουσιάζει έναν «αρνητικό» τύπο ισχυρού βολονταρισμού. Με αυτόνομο αλλά αποφαιτικό τρόπο επιλέγει όχι να πράξει αλλά να αναιρέσει, όχι να συνθέσει αλλά να αποδομήσει, όχι να σκεφτεί αλλά να δημιουργήσει εσωτερική κένωση, το κενό. Εάν η γλώσσα και το «συμβολικό» στη λακανική θεωρία οδηγούν στο «διχασμένο» ή διαιρεμένο υποκείμενο, το αποφαιτικό υποκείμενο δημιουργεί έναν χώρο εντός του οποίου η γλώσσα και η σκέψη τίθενται σε παρένθεση. Μια τέτοια κατάσταση επιχειρεί να επιτύχει ο μυστικιστής στην προσπάθειά του να προσεγγίσει ή ακόμη και να ενωθεί με το θείο (θέωσις). Μια ανάλογη παρένθεση της σκέψης/της γλώσσας επιχειρούν να επιτύχουν και εκείνοι που διαλογίζονται (πιστοί και μη) έστω και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Σε ένα πλαίσιο ύστερης νεωτερικότητας, όπου οι επιλογές πολλαπλασιάζονται με γεωμετρικό τρόπο, όλο και περισσότεροι άνθρωποι επιχειρούν να επιτύχουν «εσωτερική σιωπή» και να υπερβούν την «τυραννία» της ορθολογικής λήψης αποφάσεων.

Όσο για τη διάσταση δυαδικότητας-δυϊσμού εδώ επικρατεί η πρώτη. Η απόσταση μεταξύ του αποφαιτικού υποκειμένου και του περιβάλλοντός του δεν υπάρχει. Έτσι ο δυϊσμός μεταξύ εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις και του περιβάλλοντος της δράσης του εξαφανίζεται. Το αποφαιτικό υποκείμενο δεν επιλέγει ούτε μέσα ούτε στόχους. Οι αποφάσεις για την επιλογή στόχων και μέσων δεν επιτυγχάνονται γνωσιακά, αναδύονται χωρίς διαδικασίες ορθολογικής επιλογής.

5) Συμπέρασμα

Τα τέσσερα είδη υποκειμένου (σε ό,τι αφορά τη λήψη αποφάσεων) που αναλύθηκαν εδώ συνιστούν βεβαίως ιδεότυπους. Σε πραγματικές καταστάσεις επίλυσης προβλημάτων συνυπάρχουν στοιχεία περισσότερων του ενός. Για να το θέσουμε διαφορετικά, το ορθολογικό/βολονταριστικό, το παθητικό, το στοιχείο που εδράζεται στις προδιαθέσεις και το αποφαιτικό είναι στις περισσότερες περιπτώσεις όλα παρόντα όταν οι δρώντες επιχειρούν να οργανώσουν την

καθημερινότητά τους. Σε συγκεκριμένα πλαίσια βεβαίως και ανάλογα με το πρόβλημα που απαιτεί λύση κυριαρχεί μία από τις τέσσερις λογικές. Εάν ο στόχος είναι για παράδειγμα η επιδιόρθωση ενός μηχανήματος, ο μηχανικός θα λειτουργήσει κυρίως –αλλά όχι αποκλειστικά– με τρόπο που χαρακτηρίζεται από ορθολογική επιλογή και βολονταρισμό. Από την άλλη πλευρά, σε πιο παραδοσιακά πλαίσια (όπως εκείνα που μελέτησε ο Bourdieu στην εργασία πεδίου που πραγματοποίησε στην Αλγερία)¹⁵ ο αναστοχασμός, ο ορθολογικός σχεδιασμός και η διαμόρφωση στρατηγικών καθίστανται περιφερειακά στοιχεία. Οι προδιαθέσεις του υποκειμένου το οδηγούν να επιλέγει με σχεδόν αυτόματο τρόπο ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης το οποίο νομιμοποιείται παραδοσιακά. Σε ό,τι αφορά τη λογική του ήπιου βολονταρισμού, αυτή καθίσταται κυρίαρχη σε κοινωνικά πλαίσια όπου δομικοί περιορισμοί, χωρίς να προσδιορίζουν, περιορίζουν σημαντικά τα εναλλακτικά προγράμματα δράσης (για παράδειγμα σε ορισμένα ιδρύματα εγκλεισμού).¹⁶ Τέλος ο αποφαιτικός τρόπος, βάσει του οποίου οι αποφάσεις αφήνονται να αναδυθούν αυθόρμητα, μπορεί να είναι κυρίαρχος στη σφαίρα των σχέσεων οικειότητας.

¹⁵ Για μια επισκόπηση της εργασίας του Bourdieu στην Αλγερία, βλ. Robbins 1991: 10-28.

¹⁶ Για την περιοριστική δομή των ιδρυμάτων εγκλεισμού (total institutions), βλ. Goffman 1961.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Archer, M. S. (1982), "Morphogenetics versus Structuration: On combining structure and agency", *British Journal of Sociology*, vol. 33, No. 4.
- Begzos, M. (1996), "Apophatism in the Theology of the Eastern Church", *The Greek Orthodox Theological Review*, vol. 41, No. 4.
- Boudon, R. (1987), *The Micro-Macro Link*, California, University of California Press.
- Bourdieu, P. (1990), *The Logic of Practice*, Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, P. and L. Wacquant (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity Press.
- Cohen, G. A. (1978), *Karl Marx's Theory of History: A defence*, Oxford, Clarendon Press.
- Coleman, J. S. (1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dahrendorf, R. (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Elster, J. (1985), *Making Sense of Marx*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, Cambridge, Polity Press.
- Goffman, E. (1961), *Asylums*. Garden City, NY, Anchor Books.
- Hall, A. P. and Taylor, R. C. R. (1994), "Political Science and the Four Institutionalisms", *Annual Meeting of the American Political Science Association*, New York.
- Hall, A. P. and Taylor, R. C. R. (1998), "The Potential of Historical Institutionalism: A response to Hay and Wincott", *Political Studies*, vol. 46.
- Hay, C. and Wincott, D. (1998), "Structure, Agency and Historical Institutionalism", *Political Studies*, vol. 46.
- Heelas, P. and Woodhead, L. (2005), *The Spiritual Revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Oxford, Blackwell.
- Hollingsworth, J. R., Muller, K., H. and Hollingsworth E. J. (2002), *Advancing Socioeconomics: An institutionalist perspective*, Lanham, MD, Rowman and Littlefield.
- Jenkins, R. (1991), *Pierre Bourdieu*. London, Routledge.
- Jones, J. W. (2003), *The Mirror of God: Christian faith as spiritual practice - Lessons from Buddhism and Psychoanalysis*, New York, Palgrave, Macmillan.
- Lockwood, D. (1964), "Social integration and system integration", in G. K. Zollschan and W. Hirsch (eds), *Explorations in Social Change*, London, Routledge.
- Meyendorff, J. (1974), *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, Crestwood, New York, St. Vladimir's Seminary Press.
- Mills, C.W. (1959), *The Sociological Imagination*, London, Oxford University Press.
- Mouzelis, N. (1974), "System and Social Integration: Some reflections on a fundamental distinction", *British Journal of Sociology*, vol. 25, No. 4.
- Mouzelis, N. (1991), *Back to Sociological Theory: The construction of social orders*, London, Macmillan.
- Mouzelis, N. (2008), *Modern and Postmodern Social Theorising: Bridging the divide*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mouzelis, N. (2010), "Self And Self-Other Reflexivity: The apophatic dimension", *European Journal of Social Theory*, vol. 13, No. 2.
- Mouzelis, N. (2012), "Modernity and the Secularization Debate", *Sociology*, vol. 46, No. 2.
- Parker, J. (2000), *Structuration*, Buckingham, Open University Press.

- Parsons, T. (1937). *The Structure of Social Action*. New York: Free Press.
- Popkin, S. L. (1979), *The Rational Peasant: The political economy of rural society in Vietnam*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Przeworski, A. (1986), *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Robbins, D. (1991), *The Work of Pierre Bourdieu: Recognising society*, Milton Keynes, Open University Press.
- Roemer, J. (1986), *Analytical Marxism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Roof, W.C. (2001), *Spiritual Market Place: Baby boomers and the remaking of the American religion*, Princeton, Princeton University Press.
- Sharot, S. (2001), *A Comparative Sociology of World Religions: Virtuosos, priests, and popular religion*, New York, New York University Press.
- Thelen, K. and Steinmo, S. (eds) (1992), *Structuring Politics: Historical institutionalism in comparative perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ware, K. (1986), "The Hesychasts: Gregory of Sinai, Gregory Palamas, Nicolas Cabasilas", σε C. Jones, G. Wainwright and E. Yarnold (eds), *The Study of Spirituality*, London, SPCK.

Το ζήτημα της διάνοιξης του κόσμου στην ερμηνευτική του Charles Taylor

Βασίλης Ρωμανός¹

Περίληψη

Στην εργασία αυτή εξετάζω το ζήτημα της σχέσης ατόμου και κόσμου στο έργο του Charles Taylor ως ένα πρόβλημα που εστιάζεται πάνω στη δυνατότητα «διάνοιξης» των κοινωνικών συστημάτων από φορείς που βρίσκονται πάντοτε και ήδη εντός τους. Σε αντιδιαστολή προς την κριτική του Habermas, σύμφωνα με την οποία ο Taylor ανεγείρει μια «ολιστική κοινωνική οντολογία» που αναπαράγει όλες τις βασικές παραδοχές της «γλωσσολογικής στροφής» (την επιστημική προτεραιότητα της *langue* έναντι της *parole*), επιχειρώ να δείξω ότι το πρόγραμμά του προσδίδει στους κοινωνικούς φορείς μια επαρκή απόσταση από τα δεδομένα μιας πολιτισμικής παράδοσης· κατ' αρχήν διότι ο τρόπος που διαβάζει τους κοινωνικούς κόσμους ως «εγγενώς ανοιχτά» νοηματικά συστήματα δεν επιτρέπει το «γνωστικό κλείσιμο» που ο Habermas υποθέτει, ενώ κατά δεύτερον διότι η ερμηνευτική θεωρία της ανθρώπινης υποκειμενικότητας που αναπτύσσει, διατηρεί τα καταστατικά για τους κοινωνικούς φορείς ζητήματα της *ταυτότητας* και του πρακτικού τους *προσανατολισμού* πάντα *ανοιχτά* προς εξέταση. Κατά συνέπεια, παρόλο που ο Taylor διαρθρώνει το ζήτημα της σχέσης των ατόμων με τον κόσμο σύμφωνα με τις επιταγές της «γλωσσολογικής στροφής», δεν τα εγκλωβίζει στο γλωσσολογικό δεδομένο.

1. Εισαγωγή: Το Ζήτημα της «Διάνοιξης»²

Το έργο του Καναδού φιλόσοφου Charles Taylor είναι αναμφίβολα από τα ελάχιστα εναπομείναντα σήμερα που αναλαμβάνει ν' αποκαταστήσει το χαμένο όραμα

¹ Ο Βασίλης Ρωμανός είναι Λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: vromanos@otenet.gr.

² Χρησιμοποιώ τον όρο *διάνοιξη* αντί του πιο τεχνικού «εκ-κάλυψη» ως μετάφραση του *Erchlossenheit* (στα αγγλικά *disclosure*), όρο που ο Heidegger χρησιμοποιεί ήδη από το *Being and Time* (§ 44: 220-1) με τη διττή σημασία ενός ήδη «φανερωμένου» (*Lichtung*) κόσμου νοημάτων που συνιστά την «προ-οντολογική» συνθήκη της ανθρώπινης αντίληψης (*disclosure I*), αλλά και ως μιας δυνατότητας αναδιατύπωσής του δια μιας «εκ-κέντρωσης» (*decentering*) στην αντίληψη (*disclosure II*). Πρβλ., το αφιέρωμα του *Thesis Eleven* (1994, no. 37). Ο ίδιος ο Taylor αναγνωρίζει το δάνειο στο Taylor (1985a: 269-70).

της πολιτικής ελευθερίας στο σύγχρονο κόσμο. Ορμώμενο από τις αρχές της «κοινοτιστικής» πολιτικής θεωρίας και της «ερμηνευτικής» φιλοσοφίας, προσκαλεί τα σύγχρονα υποκείμενα ν' αναγνωρίσουν την προέλευση (τις ευρύτερες «ιστορικές πηγές») των νοηματικών δομών που τα κατευθύνουν στο παρόν, ώστε να αναδιαμορφώσουν την ιστορική τους ταυτότητα και να προσδιορίσουν εκ νέου τις δράσεις τους και την κυριαρχία τους πάνω στους θεσμούς. Ως ένα πρόγραμμα, ωστόσο, που αξιώνει τη ρητή αναδιάρθρωση των νοημάτων που κατευθύνουν την πράξη, τελεί υπό την προϋπόθεση μιας ανοιχτής σχέσης μεταξύ ατόμου και κόσμου, προεικάζει, δηλαδή, έναν φορέα της δράσης ικανό ν' ανατρέψει τις νοηματικές δομές από τις οποίες κατασκευάζεται.

Το πρόγραμμα του Taylor, ωστόσο, φαίνεται να επαναλαμβάνει το βασικό πρόβλημα όλων εκείνων των θεωριών που αποδέχονται τις βασικές γραμμές της λεγόμενης γλωσσολογικής στροφής στην Ηπειρωτική φιλοσοφία του ύστερου 20^{ου} αιώνα: εμφανίζει τα διαμεσολαβημένα από τους γλωσσικούς κώδικες σημασιακά συστήματα ως ένα προ-ερμηνευμένο («προ-οντολογικό») και συμβολικά ρυθμισμένο υλικό που συνιστά τη συνθήκη δυνατότητας της ανθρώπινης σκέψης και ταυτότητας και συνεπώς ως μια *πάντοτε και ήδη* διαρθρωμένη «ολιστική νοηματική επικράτεια» που τα υποκείμενα αδυνατούν ν' αντικρύσουν ως αποτέλεσμα της συνδυασμένης δράσης τους. Το πρόγραμμα του Taylor, επομένως, φαίνεται να προσκρούει στη βασική αδυναμία της «γλωσσολογικής διάταξης» του κόσμου: καθώς ανεγείρει τη γλώσσα σε «αντικειμενική συνθήκη» της ανθρώπινης υποκειμενικότητας, αδυνατεί να θεμελιώσει επαρκή κριτική *απόσταση* μεταξύ αυτής και του κόσμου ώστε να συλλάβει την προοπτική μιας ρητής αναδιάρθρωσής του.

Και για να εκθέσω το πρόβλημα πιο εμφαντικά, θα το θέσω μέσα από την οπτική του Jürgen Habermas. Αυτός, μιλά εξ ονόματος πολλών όταν ισχυρίζεται ότι η σχεδόν αποκλειστική προτεραιότητα που δίνει ο Taylor στη σημασιακή εξουσία της «γλώσσας» (η στιγμή της κοινωνικής δομής) έναντι της «ομιλίας» (η στιγμή του φορέα),³ έχει ως αποτέλεσμα την κατασκευή *κλειστών* κόσμων που μορφοποιούν εκ προοιμίου τις ατομικές ταυτότητες και καθορίζουν προκαταβολικά τη διαντίδραση και τις κοινωνικές πρακτικές, τόσο επειδή προηγούνται κάθε δυνατής εμπειρίας των υποκειμένων, όσο και γιατί θέτουν τα κριτήρια εγκυρότητας της κοινωνικής δράσης. Το αποτέλεσμα, κατά την εκτίμηση του Habermas, δεν είναι μόνο ότι τα υποκείμενα στο σύμπαν του Taylor φαίνονται ανίκανα να χειραγωγήσουν τα «υποστασιοποιημένα» σημασιακά πεδία που τους φανερώνουν τον κόσμο πρωτοδίκως, αλλά ότι είναι αδύνατο να γίνει κατανοητή η στιγμή της πολιτικής *κριτικής*, η στιγμή κατά την οποία η κοινότητα θέτει τα δεδομένα της υπό εξέταση και δημιουργεί νέες δυνατότητες σκέψης και δράσης. Με τα λόγια του: «[καθώς η γλώσσα ανεγείρεται σε] καταστατικό όργανο όχι μόνο της σκέψης, αλλά εξίσου της κοινω-

³ Η σχέση *langue* και *parole*, όπως δείχνει ο Anthony Giddens, αποτελεί την πλέον ενδεικτική *αναλογία* της σχέσης δομής και δράσης. Βλ., Giddens (1993: 125-135). Πρβλ., Ρωμανός (2008: 88 κ.ε.).

νικής πρακτικής και της εμπειρίας, του σχηματισμού της ταυτότητας του εγώ και των ομάδων», λειτουργεί ως ένα «αυτοαναφορικό υποκείμενο το οποίο συνενώνει τη ζωντανή διαδικασία [της αλλαγής] διαμέσου της συνθετικής της ισχύος Η γλώσσα δρα πάνω στο ομιλούν υποκείμενο ως μια ισχυρά διαπλαστική και υπερ-υποκειμενική δύναμη» (Habermas 1991: 221, 216).⁴

Θα επιχειρήσω να δείξω, ωστόσο, ότι παρόλο που η κριτική του Habermas δεν είναι αδόκιμη –ο Taylor πράγματι κατασκευάζει μια θεωρία του κοινωνικού ως «εξωτερικής» των ατόμων πραγματικότητας (κεφ. 2)– συλλαμβάνει το γενικό του πρόγραμμα τμηματικά και μάλλον μονοδιάστατα. Παραβλέπει κατ' αρχήν ότι η «γλωσσική τάξη» του κόσμου δεν συνεπάγεται αυτόματα ή αναγκαία το γνωστικό κλείσιμο στα δεδομένα μιας πολιτισμικά κληροδοτημένης παράδοσης (κεφ. 3), ενώ κατά δεύτερον, ότι ο Taylor διαυγάζει την ανθρώπινη υποκειμενικότητα όχι μόνο από τη σκοπιά του γλωσσικού κώδικα, αλλά και από την οπτική ορισμένων *υπαρκτικών* ιδιοτήτων της ανθρώπινης κατάστασης. Θέτοντας την *αυτοεργμηνεία* ως καταστατική οντολογική συνθήκη του υποκειμένου και επομένως ορίζοντας το κοινωνικό άτομο ως ένα ον για τα οποίο το ζήτημα της ύπαρξης και της ταυτότητας είναι πάντα ανοιχτό προς εξέταση, αποστασιοποιεί επαρκώς τους φορείς από το γλωσσολογικό δεδομένο (κεφ. 4). Θα δείξω, επομένως, ότι το πρόγραμμα του Taylor πρέπει να ειδωθεί περισσότερο ως ένα πρόγραμμα *σύνθεσης* του ατόμου με τον κόσμο (θα μπορούσαμε κάλλιστα να πούμε της Ντουρκαμικής με την Βεμπεριανή κοινωνιολογία) και λιγότερο ως μια παραλλαγή του Χαϊντεγκεριανισμού.

2. Η «αντικειμενιστική» θεώρηση των κοινωνικών νοηματικών δομών

Ως μια *ηθική* κατά βάση φιλοσοφία που προβληματίζεται πάνω στη δυνατότητα θεμελιωμένων κρίσεων που τροφοδοτούν την πράξη, ο Taylor δεν επεξεργάζεται

⁴ Ο Habermas απευθύνει την ίδια ακριβώς κριτική σε όλες εκείνες τις Χαϊντεγκεριανές «οντολογίες της γλώσσας» που θέτουν μια «οντολογική διαφορά» μεταξύ Όντος και όντων, δηλαδή, μεταξύ «της συγκροτητικής κατανόησης του κόσμου [της δυνατότητας της *langue* να δημιουργεί *κοινά πεδία* για τους χρήστες της] και του συγκροτούμενου εσωτερικού κόσμου [που βασίζεται στην ομιλιακή ανταλλαγή]». Ανεξάρτητα, λέει ο Habermas, από το «αν αυτή η μεταϊστορική μεταβολή των γλωσσικών κοσμοειδώλων νοείται ως Είναι [Heidegger], διαφορά [Derrida], εξουσία [Foucault] ή φαντασία [Καστοριάδης]... κοινό στοιχείο όλων αυτών των συλλήψεων είναι η *ιδιάζουσα απόζευξη* της παραγωγικότητας της γλώσσας που διαμορφώνει τον ορίζοντα [του νοήματος], από τις συνέπειες μιας ενδοκοσμικής πρακτικής, η οποία προδικάζεται εντελώς από το γλωσσικό σύστημα Το γλωσσικό κοσμοείδωλο είναι ένα συγκεκριμένο και ιστορικό *a priori*... κατ' αναλογία προς τις παραγωγικές πράξεις της υπερβασιακής συνείδησης, αφού αφαιρέσουμε βέβαια τον απλώς τυπικό και υπερχρονικό χαρακτήρα της [τελευταίας]» (Habermas 1993b: 393, 392· βλ. 195-6, 226-7, 314-5, 408-9). Πρβλ., Lafont 1994: 46-48, 53-5· Bohman 1994: 84· 1996: 202, 214· Kompridis 1994: 37· Redhead, 2002: 805· Bernstein 1995: 214-21· Smith 1997: 110-20, 149-67.

άμεσα μια θεωρία του κοινωνικού (SS: 3-4, 8, 41).⁵ Ισχυριζόμενος, ωστόσο, ότι η ταυτότητα και ο γενικός προσανατολισμός του υποκειμένου ρυθμίζεται από ένα εξωτερικό αυτού πλαίσιο ηθικού (*ethical*) νοήματος, προβάλλει εμμέσως μια εικόνα των κοινωνιών ως πολιτισμικών ολοτήτων που περιβάλλονται από αξιακά νοήματα: όλες οι κοινωνίες είναι *πάντοτε και ήδη* προσανατολισμένες έναντι πρότερων «πλαισίων ή οριζόντων σημαντικότητας», όπως αναφέρει, οι οποίοι συνυφαίνουν και συνενώνουν την κοινωνική πραγματικότητα μορφοποιώντας μια κοινή αίσθηση ταυτότητας για τα μέλη τους. Ας δούμε λίγο πιο προσεκτικά πώς διαρθρώνει αυτή την «ηθική κοινωνική οντολογία».⁶

Ο Taylor παρατηρεί ότι τα νοηματικά πλαίσια περιέχουν τα συνήθη «αγαθά ζωής» τα οποία συνηγορούν υπέρ κάποιων αρετών που προασπίζουν μια ορισμένη κατεύθυνση ζωής. Διακρίνοντας «το ορθό από το λάθος, το καλύτερο απ' το χειρότερο, το υψηλότερο από το χαμηλότερο» (SS: 4), τα νοηματικά πλαίσια παρέχουν απαντήσεις σε ερωτήματα που αφορούν την αξιολόγηση της σημασίας διάφορων στόχων ή γεγονότων κι επομένως βοηθούν τα άτομα να αυτοπροσδιοριστούν στον «ηθικό χώρο» και να προσανατολίσουν κανονιστικά τη ζωή τους (SS: 25f, 29-31, 33, 42, 63, 91-8, 310, 338· HAL: 3f, 39). Στο σύνολό τους, ωστόσο, δεν καθιερώνουν ένα ηθικά άναρχο σύμπαν, αφού ο Taylor ξεκαθαρίζει ότι ο πλουραλισμός των αγαθών είναι πάντα και σε κάθε περίπτωση «υπερκαθορισμένος» (SS: 65) από «βαθύτερα» *καταστατικά* αγαθά τα οποία θέτουν τα ανεξάρτητα εκείνα κριτήρια με αναφορά στα οποία τα καθημερινά αγαθά διαβαθμίζονται (SS: 4, 20, 30, 41, 62-5, 93). Τα *υπεραγαθά*, όπως τα ονομάζει, «δεν είναι μόνο ασυγκρίτως πιο σημαντικά από τα άλλα, αλλά παρέχουν την έποψη εκ της οποίας [τα καθημερινά αγαθά] πρέπει να σταθμιστούν, να κριθούν και να επιλεχτούν» (SS: 63· βλ. 30, 41· PA: 133-7). Θα μπορούσαμε, για παράδειγμα, να δούμε το νεωτερικό υπεραγαθό της «πίστης στην καθημερινότητα», να κατασκευάζει ένα λεξιλόγιο «ποιοτικών διακρίσεων» (SS: 19) που διαβαθμίζει τα «δεύτερης τάξης» αγαθά της πραότητας, της μέριμνας για τον άλλον ή της καλοσύνης· ή, ομοίως, το υπεραγαθό της «ορθολογικής κυριαρχίας», να συντάσσει έναν «χάρτη κανονιστικών συντεταγμένων» που ταξινομεί τα «δεύτερης τάξης» αγαθά της αποδοτικότητας, της ωφέλειας, της ακρίβειας ή της ποσοτικοποίησης.⁷

⁵ Χρησιμοποιώ τις ακόλουθες συντομογραφίες των κειμένων του Taylor: SS (Sources of the Self), HAL (Human Agency and Language), PHS (Philosophy and the Human Sciences), PA (Philosophical Arguments), EA (Ethics of Authenticity), ΔΝ (Οι Δυσανεξίες της Νεωτερικότητας). Πληροφορίες για τις εκδόσεις στη βιβλιογραφία.

⁶ Ο όρος αυτός του Taylor δεν υποδηλώνει τις αξίες ως κάτι εμμενές στην αντικειμενική τάξη των πραγμάτων αλλά το γεγονός ότι ο *φαινομενικός* κόσμος δεν αντιδιαστέλλει το «είναι» από το «δέον». Βλ. Taylor 2003: 307· SS: 53-4, 56. Πρβλ., Habermas 1993: 72.

⁷ Για τις παραδόσεις που διαμόρφωσαν την ταυτότητα του σύγχρονου κόσμου, βλ., το δεύτερο μέρος από το *Sources of the Self*. Πρβλ., Schweiker 1992: 564-6· Redhead 2002: 806-7· Wood 1992:

Ο Taylor συζητά τον τρόπο του είναι των υπεραγαθών σε διάφορα πλαίσια και με ποικίλους στόχους. Πίσω απ' όλες τις αναγνώσεις τους, ωστόσο, ελλοχεύει η ιδέα ότι τα υπεραγαθά προσδιορίζουν τα πρότυπα της αποτίμησης και τα κριτήρια της δράσης *εκ προοιμίου* κι ότι επομένως απολαμβάνουν ενός είδους *οντολογικής ανεξαρτησίας* έναντι των υποκειμένων που πιστεύουν σ' αυτά. Και πράγματι, όπως θα ισχυριστώ, τόσο ο ρόλος που παίζουν μέσα στα κοινωνικά σημασι-ακά συμπλέγματα, όσο και αυτή καθαυτή η γραμματική τους δομή, δείχνουν ότι τα υπεραγαθά συγκροτούν μια *εξωτερική* –για να υιοθετήσω τον όρο του Durkheim– των υποκειμένων πραγματικότητα (SS: 29-31, 41-2· ΔΝ: 79· πρβλ., Smith 1997: 40· Calhoun 1991: 234· Kitchen 1999: 32).

Η πρώτη ένδειξη αυτής της «εξωτερικότητας» προέρχεται από τον ισχυρισμό του Taylor ότι τα υπεραγαθά έχουν μια *απροϋπόθετη αξία*, ότι, δηλαδή, είναι άξια *καθ' αυτά* ανεξάρτητα από το αν αυτή τους η ποιότητα προσυπογράφεται ή επιβεβαιώνεται από τους υπέρμαχούς τους: «[τα υπεραγαθά] δεν συγκροτούνται ως αγαθά λόγω του γεγονότος της επιθυμίας μας, αλλά είναι κατά μείζονα λόγο κανονιστικά της επιθυμίας... // Στην εμπειρία της παρακίνησής μας από ένα τέτοιο υψηλό αγαθό αισθανόμαστε ότι παρακινούμαστε από αυτό που είναι όντως αγαθό σε αυτό και όχι από την [υποκειμενική] μας αντίδραση» (PHS: 120 // SS: 74· βλ., 4, 20, 44, 58, 341-2).⁸ Ο ισχυρισμός αυτός του Taylor, ωστόσο, δεν υποκρύπτει μια κάποιου τύπου Πλατωνίζουσα αντίληψη περί αγαθού. Η απροϋπόθετη αγαθότητά τους είναι συνάρτηση του γεγονότος ότι τα υπεραγαθά αποτελούν εκφραστές της «γενικής θέλησης». Η διάκριση που κάνει μεταξύ υπεραγαθών και *δημόσιων αγαθών* είναι ιδιαίτερος διαφωτιστική.

Τα δημόσια αγαθά, εκείνα «τα μέτρα, θεσμοί ή καταστάσεις πραγμάτων οι οποίες προσφέρουν ικανοποίηση σε περισσότερα του ενός άτομα» (PA: 129), έχουν για τον Taylor μόνο εργαλειακή αξία, διότι τα οφέλη τους υποβοηθούν τα άτομα ατομικά ως χωριστά άτομα. Το όφελος που, για παράδειγμα, προσφέρει ένα φράγμα (η προστασία από την πλημμύρα), προφυλάσσει το σπίτι του Α, του Β ή του Γ ανεξάρτητα από το αν όλοι αυτοί έχουν ή δεν έχουν σχηματίσει μια κοι-

621-3· Schneewind 1991: 423-5· Calhoun 1991: 234 κ.ε.· Greenway 2000: 27-9· Abbey 2000· Skinner 1994: 37-48.

⁸ Παρά το γεγονός ότι τα υποκείμενα βιώνουν τις πλέον σημαντικές τους αξίες με έναν οιονεί υπερβατικό τρόπο επειδή ακριβώς τους χαρίζουν ένα λόγο ύπαρξης, ο Taylor αρνείται κάθε ηθική που συναρτά την αξία στην ατομική επιθυμία/ωφέλεια. Ο «ηθικός νατουραλισμός» δεν αγνοεί απλά το «ηθικό πλαίσιο» που υφέρπει πίσω από κάθε υποκειμενικό φρόνημα, αποδυναμώνοντας έτσι την πολιτισμική αυτοκατανόηση της υποκειμενικότητας, αλλά παρακάμπτει την αναφορά σε αυτό που ούτως ή άλλως, ρητά ή άρρητα, προϋποθέτει. Η υποκειμενιστική ηθική του ωφελισμού, για παράδειγμα, στηρίζεται στα υπεραγαθά της «ευτυχίας» (επιδίωξη της ευχαρίστησης και αποφυγή του πόνου) και της «οικουμενικής ευποιΐας» και η βολονταριστική ηθική του Nietzsche (η ηθική πεποίθηση ως προϊόν «ριζικής επιλογής») στο υπεραγαθό της «αρνητικής ελευθερίας». Βλ., SS: 8, 71, 99, 336-37· PA: 128-30. Πρβλ., Black 1997: 458-9· Calhoun 1991: 235-7· Mulhall & Swift: 106-7· Wood 1992: 621-2· Schweiker 1992: 561-2.

νότητα (PA: 136-42· PHS: 96). Τα δημόσια αγαθά, δηλαδή, δεν μπορούν να έχουν εγγενή αξία διότι παρόλο που ενσωματώνουν ή εκδηλώνουν το συμφέρον όλων, η αξία τους αυτή είναι «αναγκαστικά *‘αποσυνθέσιμη’*... στα μεμονωμένα άτομα, στους πολλούς ή και στους όλους» (PA: 129· βλ., PHS: 37). Παράλληλα, ο Taylor θεωρεί ότι η αξία τους δεν μπορεί να είναι εγγενής σε αυτά διότι τα οφέλη τους θα μπορούσαν να έχουν προέλθει και δια άλλων μέσων, όσο εμπειρικά απίθανο κι αν αυτό φαντάζει. Το φράγμα, απ’ αυτή τη σκοπιά, είναι αγαθό «κατά συνθήκη» καθόσον η προστασία απ’ την πλημμύρα μπορεί δυνάμει να επέλθει και δι’ άλλων τρόπων. Η αξία των υπεραγαθών, αντίθετα, είναι κατά τον Taylor απροϋπόθετη διότι στα αποτελέσματα και στις επιπτώσεις που παράγουν εκφράζεται ένα συμφέρον το οποίο δεν μπορεί να αναχθεί στο άθροισμα των διαφόρων επιμέρους συμφερόντων. Η αξία του υπεραγαθού της ισότητας, για παράδειγμα, είναι εγγενής σε αυτή όχι γιατί τα οφέλη της είναι επωφελή κι ευεργετικά για τον Α, τον Β, τον Γ ή και για όλους ίσως αθροιστικά, αλλά διότι απορρέει από το περί δικαίου *κοινό αίσθημα*, από την κοινή διαπίστωση ότι η ισότητα συνιστά τον μόνο ενδεδειγμένο και νομιμοποιημένο τρόπο αντιμετώπισης του άλλου. Τα υπεραγαθά, επομένως, έχουν εγγενή αξία διότι περιγράφουν τον τρόπο αυτοκατανόησης μιας αδιάσπαστης *συλλογικότητας*, τη *γενική θέληση* της οποίας εκφράζουν. Είναι αγαθά, όπως παρατηρεί, όχι επειδή η *θέληση όλων* «συγκλίνει» σε αυτά αλλά επειδή κατέχονται από κοινού, δηλαδή, αναγνωρίζονται και επιδιώκονται απ’ όλους (PHS: 37, 96· PA: 129-30· πρβλ., Redhead 2002: 806).

Ενσωματώνοντας μια τέτοια *μη-ανατάξιμη κοινωνική* ποιότητα, τα υπεραγαθά, σύμφωνα με τον Taylor, καθιερώνουν μια οντογενετικά *a priori* (αναπόδραστη ή μη-επιλέξιμη) *κοινή αίσθηση* του κόσμου διαμέσου της οποίας οι φορείς αυτοαναγνωρίζονται και αυτοκατανοούνται, μια κοινή νοηματική *ταυτότητα*, επομένως, η οποία συνυφαίνει και συνενώνει τις κοσμοθεάσεις και τις πρακτικές ως ένα ευρέως ενιαίο «*οικουμενικό δίκτυο*» εκ του οποίου εκπορεύονται όλοι οι τρόποι του σκέπτεσθαι, του πράττειν και του ερμηνεύειν: «[είναι] κοινά σε μια κοινωνία... ενσωματωμένα στη συλλογική της ζωή, σε πρακτικές και θεσμούς αδιαιρέτους και αδιαχώριστους της κοινωνίας. Σε αυτά αντικειμενοποιείται κατά μία έννοια το πνεύμα της κοινωνίας», η *ηθική της ζωής* (H: 382· βλ., HAL: 244 κ.ε.· PA: 135-6· πρβλ., Anderson 1996: 21-2· Honneth 1986: 72 κ.ε.· Bohman· 1994: 83). Αυτό δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι ο Taylor αρνείται τη *διαφορά* και τη *σύγκρουση* ως διαρθρωτικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών.⁹ Απλώς αλλάζει τη συντακτική τους δομή. Τα υπεραγαθά «προηγούνται» (αν και δεν υπερβαίνουν) της διαστρωμάτωσης και της διαμάχης διότι διαρθρώνουν εκείνο το *κοινό νοηματικό παρασκήνιο* έναντι του οποίου καθιερώνονται οι διάφορες σχέσεις εξουσίας, οι

⁹ Σε κάθε περίπτωση, καθώς τα υπεραγαθά είναι πάντοτε *πολλαπλά* ορίζουν αυτοδικαίως ένα λεξιλόγιο “ποιοτικών αντιθέσεων” που διανοίγει ένα πεδίο *συγκρουσιακών* μεταξύ τους τρόπων αυτοκατανόησης, ενεργειών και μορφών ζωής (Rosa 1996: 51-3).

μορφές ιεραρχίας και υποταγής, οι τρόποι της ισότητας, της φιλίας, της οικειότητας ή της απόστασης, κλπ., που αντιπροσωπεύουν τους διαφορετικούς τρόπους των δημόσιων χώρων μεταξύ των ατόμων. Για την αναγνώριση του εαυτού, ως αφέντη ή ως δούλου, για παράδειγμα, προϋποτίθεται η αναφορά σ' ένα πρότερο αρχέγονο «εμείς», το οποίο «συντάσσεται» από το υπεραγαθό της «δουλείας». Αυτό, ως ουσιώδης *αυτοπεριγραφή* της δουλοκτητικής κοινωνίας, κατασκευάζει την *κοινή αίσθηση* έναντι της οποίας τα δυο μέρη αλληλοκατανοούνται. Η δουλεία, εν προκειμένω, καθιστά ορατές τις αποφασιστικής σημασίας διακυμάνσεις και αποκλίσεις της εν λόγω κοινωνίας ως *αρχή της διαφορικής της ενότητας* (HAL: 88-9, 271-3, πρβλ., SS: 55-6, 64-5, 69-70).¹⁰ Rosa 1996: 51-3).

Ο Taylor επομένως βασίζει την *αντικειμενική* και *εξωτερική* των φορέων υπόσταση των υπεραγαθών στο γεγονός ότι αυτά είναι *κοινωνικά par excellence* μ' ένα τρόπο που δεν επιδέχεται επιπρόσθετης αναγωγής είτε στο επίπεδο των αντιθετικών σχέσεων είτε στο επίπεδο των υποκειμενικών πεποιθήσεων. Τα υπεραγαθά δεν είναι ούτε «προβολές» των κοινωνικών ομάδων, ούτε «κατά προαίρεση γνωμοδοτήσεις», τμήματα μιας κάποιας υποκειμενικής «άποψης» (SS: 54). Υπάρχουν, αντίθετα, «πέραν του εαυτού... // ενσωματωμένα 'εκεί έξω' στις ίδιες τις πρακτικές» (EA: 89 // PHS: 36· βλ., SS: 53, 62, HAL: 275-8, Morgan 1994: 53), οι οποίες, με τη σειρά τους, πρέπει να ειδωθούν ως «κανονιστικές επιτελέσεις» στις οποίες έχουν ενσωματωθεί καθολικοί στόχοι αλλά και οι *κανόνες* που τους συνοδεύουν δια των οποίων αρθρώνονται τα πρότυπα που αξιολογούν την ορθότητα και εγκυρότητά τους (Descombes 1994: 107).¹¹ Η *αντικειμενική* και *εξωτερική* του «νου των δρώντων» υπόσταση των υπεραγαθών, επομένως, προσδίδει *ipso facto* στο κοινωνικό πράττειν μια δεδομένη «ηθική θεμελίωση». Οι πρακτικές δεν συνιστούν «ατομικά ενεργήματα, αλλά ουσιαστικά τρόπους κοινωνικών σχέσεων, αμοιβαίας δράσης» (PHS: 36).

Ο Taylor καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα και όταν διαβάζει τα υπεραγαθά ως *γραμματικές κατηγορίες*. Αυτή του η κίνηση από την ηθική φιλοσοφία στη φιλοσοφία της γλώσσας, δεν θα πρέπει να εκπλήσσει, καθώς συνάγεται από την τυπική στη γλωσσολογική στροφή θέση ότι οι έννοιες υπάρχουν μόνο ως σημαίνοντα (δεν υπάρχει ένα κάποιο καθαρό νόημα που να μην συνοδεύεται «αυθαίρετα»

¹⁰ Όπως θα δείξω στο τμήμα 4 της εργασίας, αυτή η εννοιολόγηση των υπεραγαθών σχηματοποιεί το φαινόμενο της κοινωνικής σύγκρουσης –ακόμα και της ριζικής ενδοκοινοτικής αντιπαράθεσης– σε όρους διαφοροποιημένων *ερμηνειών* “κοινών νοηματικών τόπων”.

¹¹ Όπως και ο Heidegger αναφέρει στο *Being and Time* (§ 15: 68-9), τα πρότυπα της ισχύος των καθημερινών πρακτικών είναι ενσωματωμένα στον τρόπο «εκ-κάλυψής» τους. Ο σιδεράς που σφυρηλατεί ένα μέταλλο πάνω στο αμόνι, σύμφωνα με το γνωστό του παράδειγμα, γνωρίζει τι συνιστά μια καλή δουλειά σφυρηλάτησης διότι τα κριτήρια της ποιότητάς της έχουν κληροδοτηθεί σε αυτή από προηγούμενες παρόμοιες πρακτικές. Η «γεγονικότητα» (*facticity*), σύμφωνα με την παράδοση που γράφει ο Taylor, καθορίζει τα πρότυπα της εγκυρότητας (*validity*). Αυτή είναι, βεβαίως, η θέση με την οποία δυσφορεί ο Habermas.

αλλά αναπόδραστα από ένα κάποιο σημαίνον) κι ότι, επομένως, μια κάποια διάκριση μεταξύ ενός κοινωνικού «περιεχομένου» και της γλώσσας που το περιγράφει θα ήταν επίπλαστη και τεχνητή.¹² Ακολουθώντας, έτσι την εποπτεία του Saussure ότι τα νοήματα «κλητεύονται» από τον θεμελιώδη πρωτοθεσμό του γλωσσικού κώδικα αλλά και την αντίστοιχη του Wittgenstein ότι το σύνολο αυτών των γλωσσικά προσδιορισμένων εννοιών καθορίζει τα ίδια τα νοηματικά όρια του πολιτισμού στον οποίον αυτά εγείρονται, ο Taylor δείχνει ότι το νόημα κάθε σημαίνοντος, αντλείται μόνο έναντι του υποβάθρου της κοινωνικής συνδιαλλαγής που χαρακτηρίζει μια ολική μορφή-ζωής. Για να κατανοηθεί, δηλαδή, τι δηλώνει μια έννοια πρέπει να διακριθεί η συγκεκριμένη *δραστηριότητα* που ελλοχεύει πίσω της, να προσδιοριστεί το ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής *πρακτικής* εντός της οποίας έχει ενσωματωθεί, ο ρόλος που αυτή παίζει στη συνολική κοινωνική ζωή και τους θεσμούς.¹³ Το ειδικό νόημα του όρου «ισότητα», για παράδειγμα, μπορεί να φανερωθεί μόνο μέσα από τις πρακτικές του «κυβερνώ και κυβερνώμαι», του «θεσπίζω νόμους, τους υπακούω και τους προασπίζομαι από κοινού», του «αποφασίζω και ασκώ εξουσία», κ.λπ., στις επιτελέσεις των οποίων είναι εσωτερικευμένο. Στη βάση ακριβώς αυτή ο Taylor θεμελιώνει την *αντικειμενική* υπόσταση των υπεραγαθών. Αυτά, εμφανίζονται ως *ιδρυτικά* των σημασιακών πεδίων *σημαίνοντα*, τα σημαινόμενα των οποίων αναδεικνύονται μόνο έναντι των συγκεκριμένων κοινωνικών τους «χρήσεων». Η «ισότητα», για να συνεχίσουμε το προηγούμενο παράδειγμα, δεν είναι μόνο μία από τις πολλές «κτήσεις» της Ελληνικής πόλεως, μια επικουρική ιδιότητα ή ένα «συμπληρωματικό γνώρισμα» που «υποβοηθά» και «διευκολύνει» τη φανέρωση του κανονιστικού της ορίζοντα, αλλά *συμφυής* της πόλεως και βασική συνθήκη της αυτοκατανόησής της· δεν «περιγράφει» ή «αναπαριστά» μια δυνητικά ανεξάρτητη πραγματι-

¹² Η θέση αυτή συμπυκνώνει και την εποπτεία του πρώιμου Wittgenstein ότι τα νοηματικά όρια ενός πολιτισμού βρίσκονται στα όρια της γλώσσας του και την αντίστοιχη του ύστερου Heidegger ότι η γλώσσα είναι «εκ-καλυπτική» (μορφοποιητική) της πραγματικότητας. Ο Taylor τις προσυπογράφει ήδη από το πρώιμο έργο του: «θα πρέπει να σκεφτούμε τους θεσμούς και τις πρακτικές μιας κοινωνίας ως ενός είδους γλώσσα στην οποία εκφράζονται οι θεμελιακές της ιδέες» (Taylor 1975: 382). Βλ., HAL: 218-9, 224-6, 244 κ.ε., 252-5, 282· PA: 91, 111. Πρβλ., Smith 1997: 77-8· Honneth 1986: 72 κ.ε· Bohman 1994: 83, 85-9· Rosa 1996: 42, 50-3· Mulhall & Swift 1997: 108-111.

¹³ Η θέση αυτή είναι επί της ουσίας του Wittgenstein. Ο Taylor δεν απορρίπτει ως τέτοιους ούτε τον κανόνα της «ταυτότητας» του Saussure (η *κατονομασία* ως μέσο πρόσβασης των ενδοκόσμιων πραγμάτων στην εμπειρία), ούτε τον κανόνα της «διαφοράς» (η εξαγωγή νοήματος δια ενός τρόπου *αντιπαράταξης* των εννοιών μέσα στην ευρύτερη μήτρα της *langue*). Απλώς θεωρεί ότι από μόνοι τους δεν εξαντλούν το νόημα διότι συλλαμβάνουν τους όρους «φορμαλιστικά», ανεξάρτητα, δηλαδή, από τη *δραστηριότητα* που ελλοχεύει πίσω απ' αυτό που κατονομάζουν. Για να κατανοηθεί, π.χ., ο όρος «τρίγωνο», δεν αρκεί να οριστεί ως κάτι ταυτόσημο με τον εαυτό του και διάφορο από κάποιον άλλο γειτνιάζοντα όρο (π.χ., κύκλος, τετράγωνο, κ.λπ.)· θα πρέπει να κατανοηθεί η *πράξη* που αναπαριστά, πού ακριβώς, δηλαδή, ο όρος χρησιμοποιείται (π.χ., στη μέτρηση, τη γεωμετρία, το αρχιτεκτονικό σχέδιο, κ.λπ.). Βλ., PA: 74-5, 93-4· HAL: 218, 230-1, 251-4, 258, 275, 280-8. Πρβλ., Wellmer 1991: 64-9· Rosa 1996: 51-3.

κότητα αλλά τη «διαπλάθει». Ως τέτοια, ωστόσο, έχει ύπαρξη πέραν του νου των δρώντων (υποκειμενική υπόσταση) στην ίδια τη συνολική μορφή ζωής που «διανοίγει», στον ειδικό τρόπο του είναι της, στις κοινωνικές της ανησυχίες, στις νόρμες, στις σχέσεις και στον προσανατολισμό των πρακτικών της. Τα υπεραγαθά, εν ολίγοις, βρίσκονται διάχυτα σ' έναν εξωτερικό του φορέα κόσμο, την ειδική ταυτότητα του οποίου συλλαμβάνουν και συναρθρώνουν (HAL: 270, 272-3, 277· PA: 94, 99, 107-8).

Στο βαθμό, ωστόσο, που ο Taylor αναδεικνύει τη «γλώσσα» των υπεραγαθών ως μια υπερ-υποκειμενική πραγματικότητα, καθορίζει εκ προοιμίου κάθε επιμέρους κοινωνική δραστηριότητα διότι τής εμφυτεύει όλους τους κανονιστικούς περιορισμούς που δημιουργεί το διαρθρωτικό νόημα μιας μορφής-ζωής. Καθώς τα υπεραγαθά διαχέονται στο παρασκήνιο σύστημα των κοινωνικών θεσμών που συντονίζει το πράττειν, ρυθμίζουν και τα πρότυπα της «καταλληλότητάς» του υπό τον τύπο «πρακτικών κανόνων» στους οποίους εν τέλει ενσαρκώνονται οι καθιερωμένοι τρόποι αντιμετώπισης των πραγμάτων, ο δεδομένος, δηλαδή, τρόπος που η γλωσσική κοινότητα θεωρεί ότι τα πράγματα οφείλουν να γίνονται (PA: 76-7). Οι πρακτικές θεματοποιούνται ως «τυπικές» μόνο εφόσον συμμορφώνονται με παρόμοιες επιτελέσεις που έχουν γίνει αποδεκτές από την παρελθούσα κοινότητα (Brandt 1985: 174-6, 178-9). Απ' αυτή την άποψη, ωστόσο, και στο βαθμό που η *συμβατικότητα* (conventionality) προαλείφεται ως κριτήριο ορθολογικότητας του κοινωνικού πράττειν, ο Taylor απλώς βεβαιώνει την κριτική του Habermas. Η θέση του τελευταίου, ότι το *νόημα* (η «γεγονικότητα», η «πραγματοστική» αντίληψη του κόσμου) στο γλωσσικό σύμπαν του Taylor όχι μόνο θέτει –και σ' ένα βαθμό καθορίζει– αλλά *εξαντλεί* τα κριτήρια της *εγκυρότητας* –δεδομένου ότι δεν μπορεί να υπάρξει καμία *εξωτερική* του κόσμου σκοπιά όταν οι «αποκαλυπτικ[οί] του κόσμου ορίζοντ[ες] ... διατηρούν [μία] υπερβασιακή εξουσία πάνω σε [οτιδήποτε] συμβαίνει *μέσα* [τους]» (Habermas 1993b: 315)– δεν είναι καθόλου άστοχη αν μη τι άλλο.¹⁴

Ας εστιάσουμε, ωστόσο, κάπως πιο συστηματικά σ' αυτή τη σχέση υποκειμένου και κόσμου. Θα ισχυριστώ ότι παρά τη συγγένεια που εμφανίζουν οι σημασι-ακοί ορίζοντες των υπεραγαθών με το «αντικειμενικό Πνεύμα» του Hegel ή τη «συλλογική συνείδηση» του Durkheim (Taylor 1993: 318-9, 328· Descombes 1994: 106· Smith 2002: 65 κ.ε.), δεν καθορίζουν μηχανιστικά τη σκέψη και δράση των ατόμων που τους «φέρουν».

¹⁴ Κατά τον Habermas, το «αντικειμενικό παρασκήνιο» του Taylor, υποβαστάζει και νομιμοποιεί τις κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές ανεξάρτητα από τη συναίνεση που σχηματίζεται διαμέσου «ομιλιακών ενεργημάτων». Αυτά, όπως θεωρεί, εγείρουν υποχρεωτικά «αξιώσεις εγκυρότητας» που υπόκεινται στα «διαδικαστικά κριτήρια» μιας ορθολογικής επιχειρηματολογίας προσανατολισμένης προς την αλληλοκατανόηση. Βλ., Habermas 1993: 75-6. Για μια «Τεηλορική» ανταπάντηση, βλ., Bernstein 1995: 213-20.

3. Η ένταξη του υποκειμένου στον κόσμο: μεταξύ ελευθερίας και καθορισμού

Καθώς αντιλαμβάνεται τη γλώσσα των υπεραγαθών ως ένα «δεδομένο» (EA: 39) σύστημα «απαντήσεων σε ερωτήματα που αναπόφευκτα προϋπάρχουν» (SS: 30) του υποκειμένου, ο Taylor συντάσσει «τις 'υπερβατολογικές συνθήκες'» της ανθρώπινης ταυτότητας (SS: 32, βλ., 27· HAL: 33). Το υποκείμενο συμμετέχει στη «σημασιακή [semantic] διάσταση» και τη γνώση που αυτή τροφοδοτεί ως μια *ενθαδική* οντότητα, ως, δηλαδή, ένα *ενσώματο* (embodied) και πάντοτε και ήδη *ενσωματωμένο* (situated) εντός ενός κόσμου ον, που *εμπλέκεται* (engaged) σ' ένα δίκτυο καθημερινών δραστηριοτήτων. Αυτή η κατασκευή, βεβαίως, του φορέα δια της γλώσσας των υπεραγαθών και των κανόνων που τα συνοδεύουν, αντιτάσσεται *ex hypothesi* στην ιδέα μιας συνείδησης που δεν αποτελεί ήδη μέρος ενός κόσμου –στο Καρτεσιανό Εγώ, στον Καντιανό υπερβατολογικό εαυτό ή στο Ρουσσισανό «αφηρημένο» άτομο. Η αυταπάτη της *αποδεσμευμένης* (disengaged), όπως την αποκαλεί, υποκειμενικότητας της νεωτερικής σκέψης, συνεπάγεται την ψευδαισθητική προοπτική μιας «καθαρής διόρασης», δηλαδή, τη θέση ενός εξωτερικού της ιστορίας παρατηρητή των φαινομένων (Taylor 1993: 317-8, 320-2, 325-8· HAL: 255· SS: 162· PA: 15, 21-25, 61-3, 103, 105· πρβλ., Kompridis 1994: 31· Lafont 1994: 46-7· Schweiker 1992: 562-3· Smith 1997: 35).

Ο Taylor ξεκαθαρίζει ότι ως ένα είναι-εν-τω-κόσμω, το υποκείμενο δεν μπορεί να έχει μια «ρητή ενημερότητα» αυτού του κόσμου, δηλαδή, ήδη διαμορφωμένες σκέψεις γι' αυτόν και μια αδιαμφισβήτητη συνειδητοποίηση των στόχων και των σχεδίων που αναπτύσσει έναντί του (HAL: 270· Taylor 1993: 325-6· Hoy 1993: 179-80). Η κατανόηση, κατά την άποψή του, παραμένει σε μεγάλο βαθμό ασαφής και *συγκεχυμένη*, διότι αντλείται από ένα σύνολο *προ-ρηματικών προϊδεάσεων* (pre-judgments) οι οποίες ενσταλάζονται στο υποκείμενο ήδη από τα πρώτα στάδια της κοινωνικοποίησής του, και οι οποίες χρησιμεύουν ως εκείνο το πορώδες και εμβρυϊκό έδαφος εκ του οποίου αυτό κατοπινά αναπτύσσει συγκεκριμένες αντιλήψεις, αξιολογήσεις και συμπεριφορές (Taylor 1976: 294-6· Lafont 1994: 50f, 54). Αυτού του τύπου οι προ-ιδεάσεις –οι οποίες, σύμφωνα με τον Taylor, τυπικά συναντώνται με τη μορφή μιας «άναρθρης αίσθησης» του αξιέπαινου (Taylor 1993: 325-6· πρβλ., Anderson 1996: 24)– *εξοικειώνουν* το υποκείμενο με την πραγματικότητα στην οποία εισέρχεται, δημιουργώντας μια σιωπηρή «*προ-κατανόηση*» στην αντίληψή του, δηλαδή, μια πρακτική αλλά σχετικά αδιαμόρφωτη («προ-θεματική») σύλληψη του κόσμου (PA: 165-70): το υποκείμενο γνωρίζει πρακτικά *πώς* να κινείται μέσα στον κόσμο, χωρίς αναγκαστικά να έχει την ικανότητα να εξηγήσει ή να θεμελιώσει αυτή του την παρουσία· κατέχει τον τρόπο χειρισμού των πραγμάτων, την «τεχνογνωσία» (*know-how*), με άλλα λόγια, των καθιερωμένων πρακτικών και αυτό που οι κανόνες προστάζουν, χωρίς να έχει

την ικανότητα να τους διατυπώσει ρητά (*know-that*) ή να επιλύσει μια ολόκληρη σειρά ζητημάτων που συνδέονται με αυτούς.¹⁵ Ο Taylor ισχυρίζεται, δηλαδή, ότι ως ενθαδικό ον, το υποκείμενο αναπτύσσει ένα υποστρωματικό *habitus* η ύπαρξη του οποίου είναι υπόρρητη στην κοινωνική του συμπεριφορά ως ένα «σύστημα διαρκών προδιαθέσεων» που το καθοδηγεί προς την «ορθή» αντιμετώπιση των πραγμάτων. Σαφέστατα, όλα αυτά τα σχήματα του *habitus* που δημιουργούν μια συγκεκριμένη *στρέψη* στην αντίληψη και συμπεριφορά είναι διαποτισμένα από τη νοητική γνώση και την εξωτερική απόφαση/κρίση των άλλων, αποτελούν, δηλαδή, σχήματα κωδικοποίησης του συλλογισμού ως αντικειμενοποιημένης έκφρασης του ιστορικού παρελθόντος (Honneth 1991: 26-7).

Στο βαθμό, βεβαίως, που η παραπάνω ανάλυση της «ενθαδικότητας» σκιαγραφεί το περίγραμμα της διεργασίας της κοινωνικοποίησης, προσυπογράφει χωρίς περιστροφές την κριτική του Habermas: τα ενθαδικά υποκείμενα «αντιδρούν» με συγκεκριμένους τρόπους στους ενύπαρκτους των αγαθών κανόνες, διότι τα ισχύοντα πρότυπα της *τυπικής* τους *επιτέλεσης* είναι αποτυπωμένα στην ίδια την αντίληψή τους. Θεωρώ, ωστόσο, ότι ο Taylor αναπτύσσει *τρία* επιχειρήματα έναντι της άποψης του Habermas ότι τα υποκείμενα στον κόσμο του είναι «εθισμένα» στην έκφραση και αναπαραγωγή κοινωνικών μοτίβων.

Το πρώτο είναι αντίστοιχο με τη «δομοποιητική» πλευρά του *habitus* όπως την αναπτύσσει ο Pierre Bourdieu και ισχυρίζεται ότι ενώ το παρασκήνιο όλων αυτών των μη αναγνωρίσιμων παραδοχών θέτει περιορισμούς και μια ορισμένη κατεύθυνση στη σκέψη, δεν καθορίζει εκ προοιμίου συγκεκριμένες *στάσεις* για το υποκείμενο ώστε να το «παγιδεύει» στο βυθό των παραδοχών του. Κι αυτό, διότι ο Taylor θεωρεί ότι τα διάφορα «σχήματα» (κανόνες) του *habitus* δεν έχουν ποτέ «κοινωνικοποιητική πληρότητα», δηλαδή, δεν συνιστούν ποτέ αμετάβλητες και αδιάστρεπτες αρχές. Είναι, αντίθετα, *εύκαμπτα*, *πολυσημικά* και ποτέ ρητά θεματοποιημένα, με αποτέλεσμα να αναπροσαρμόζονται σε κάθε διαφορετική πρακτική τους εφαρμογή. Έτσι, καθώς τα σχήματα του *habitus* *μεταθέτονται* σε διαφορετικά πλαίσια και καταστάσεις επιτρέπουν μια πληθώρα διαφορετικών χρήσεων: «η ουσία του 'κανόνα' έγκειται στην πρακτική. Ο κανόνας είναι αυτό που προσδίδει ζωή στην πρακτική σε κάθε δεδομένη στιγμή και όχι μια κάποια διατύπωση... εγχαραγμένη στις σκέψεις, στο νου ή τα γονίδια [των υποκειμένων] ... [Ο] κανόνας είναι αυτό που «σχημάτισε η πρακτική σε κάθε δεδομένη στιγμή» (PA: 178, βλ. 77, 177).¹⁶ Ο ισχυρισμός του Taylor, επομένως, ότι οι πλέον στοχα-

¹⁵ Ο Taylor αναγνωρίζει ρητά τη συνεισφορά των Maurice Merleau-Ponty και Pierre Bourdieu. Βλ., PA: 174-180· Taylor 1993: 327 κ.ε. Πρβλ., Smith 2002: 26 κ.ε.

¹⁶ Αυτή η επί της ουσίας θέση του Wittgenstein την οποία ο Taylor ασπάζεται, είναι τυπική στη μετα-φαινομενολογική σκέψη. Ο Giddens, π.χ., ισχυρίζεται ότι οι κοινωνικοί κανόνες έχουν μια *υποθετική* (conditional) και *εικονική* (virtual) υπόσταση αφού το «σώμα» τους σχηματοποιείται μόνο μέσα από τις ίδιες τις πρακτικές που καθοδηγούν και κατευθύνουν –από τα «ίχνη» (traces) τους, θα έλεγε ο Derrida. Και ο Bourdieu, πανόμοια, τονίζει τη «μεταθέσιμη» φύση των σχημάτων

στικές θέσεις του υποκειμένου (αναστοχαστική αντίληψη, εννοιολογική εξήγηση, σχεδιασμός, διαβούλευση, απόφαση, ερμηνεία) αναδύονται από προ-στοχαστικά επίπεδα της βαθιάς δομής της διάνοιας, δεν συνεπάγεται την *αναγωγή* τους σ' αυτά ούτε αποκλείει το γεγονός ότι η δράση μπορεί να είναι αυτοσχεδιαστική (Hoy 1993: 179-80, 184, 189). Στην πραγματικότητα, τα σχήματα του *habitus* λειτουργούν μόνο ως μια υπόρρητη και γενική γραμματική πάνω στην οποία αναπτύσσεται η ανθρώπινη επινοητική δράση. Ως τέτοια, δείχνουν απλά ότι δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει σκέψη και απόφαση εκτός πλαισίου (*in toto*) και ότι η δράση δεν μπορεί ποτέ να εξαρτάται αποκλειστικά από τη γενεσιουργό δύναμη της ανθρώπινης λογικής.

Το επιχείρημα αυτό του Taylor, ωστόσο, λειτουργεί περισσότερο ως μια συνθήκη δυνατότητας για τη διάνοξη του κόσμου από το υποκείμενο παρά καθιερώνει αυτή καθ' αυτή τη διάνοξη. Αυτό που ο Taylor επιτυγχάνει να δείξει είναι ότι η διεργασία της κοινωνικοποίησης απλά δεν καθορίζει το συνολικό αναστοχαστικό δυναμικό του υποκειμένου και ότι κατά συνέπεια, η σχέση του ατόμου με τον κόσμο δεν μπορεί να συνεπάγεται *a priori* μια αιτιώδη κανονικότητα. Από μια δεύτερη σκοπιά, ωστόσο, ακόμα κι αν αυτό ισχύει, είναι δύσκολο να υποστηριχτεί το πώς ακριβώς τα πρακτικά αποτελέσματα αυτού του δυνάμει ανεξαρτητοποιημένου στοχασμού θα μπορούσαν να αγγίζουν –πόσο μάλλον να μεταλλάξουν– τα σημασιακά συστήματα ενός κόσμου που είναι πάντοτε και ήδη εξωτερικός των φορέων. Εν ολίγοις, το επιχείρημα αυτό απλώς επαναλαμβάνει όλους τους περιορισμούς της θεωρίας του *habitus* του Bourdieu.

Το δεύτερο επιχείρημα του Taylor υποστηρίζει ότι η όποια παραδοχή και το όποιο εμφανές δεδομένο ή υπόρρητη πτυχή αυτών των σχημάτων της προκατανόησης, μπορεί να μετακινηθεί από τη θέση του σιωπηρώς αυτονόητου και δεδομένου ή ακόμα και να αμφισβητηθεί ρητά, όταν η δραστηριότητα που το υποκείμενο αναλαμβάνει φανερώνει μια μη αναμενόμενη πλευρά του ζητήματος η οποία παρέχει αποδεικτικά στοιχεία ότι οι δεδομένες παραδοχές δεν προσφέρουν λύση και διέξοδο. Όταν ένας μαθαίνει να οδηγεί ένα αυτοκίνητο, για παράδειγμα, εστιάζει την προσοχή του σε οτιδήποτε κάνει, αλλά στο βάθος του χρόνου και με την εξάσκηση, πολλές από τις αποκτηθείσες δεξιότητες αυτοματοποιούνται σε τέτοιο βαθμό που μπορούν πλέον να ασκηθούν αστόχαστα και απερίσκεπτα. Η τεχνογνωσία (*know-how*) και η απόκτηση δεξιοτήτων που είναι ενσωματωμένες σε αυτή την καθημερινή δραστηριότητα γίνονται τόσο οικείες που ολισθαίνουν στο υπόβαθρο της ενημερότητας και λησμονιούνται. Οδηγώντας, ωστόσο, ένα διαφορετικό αυτοκίνητο για πρώτη φορά, ορισμένα από τα πράγματα που έχουν εκπέσει στο βάθος απαιτούν την προσοχή μέχρις ότου η οδήγηση του νέου αυτο-

του *habitus*, το γεγονός ότι λειτουργούν μόνο μέσα από την κατάσταση που τα ενεργοποιεί. Πρβλ., Ρωμανός (2008: 60-3, 80-2).

κινήτου κατακτηθεί (Abbey 2000: 180-5).¹⁷ Για τον Taylor, δηλαδή, ορισμένα από τα στοιχεία της προκατανόησης μπορούν κατά καιρούς να ανακτηθούν, να γίνουν ρητά και ν' αποτελέσουν αντικείμενο αναστοχασμού. Αυτό συμβαίνει, ιδίως όταν το παρασκήνιο των παραδοχών *αποτύχει*. Όταν έτσι ο εν λόγω οδηγός ρίξει το νέο αυτοκίνητο στο χαντάκι και τα στοιχεία του παρασκήνιου παρουσιαστούν ανεπαρκή και προβληματικά, τού υπενθυμίζεται πόσο πολύ θεωρεί δεδομένες τις συνήθειες γνώσεις και ικανότητές του. Ο Taylor, πιστεύει, δηλαδή, ότι αυτές οι διαταραχές, ρήξεις ή ατέλειες που αναδύονται μερικές φορές χωρίς εμφανή λόγο εντός ενός πλαισίου δράσης, εξαναγκάζουν το υποκείμενο να αφυπνιστεί και να διευκρινίσει (να υπερασπιστεί ή να μεταλλάξει) τις παραδοχές του (PA: 68-9, 89-90, 167-9, 173 κ.ε.). Κάτι τέτοιο γίνεται ιδιαίτερα εμφανές σε εποχές συγκρούσεων ή κρίσης (SS: 9· Hoy: 185-192), όπως, για παράδειγμα, σήμερα που η άνοδος του νεοφασισμού στην Ελλάδα μάς εξωθεί να προβληματιστούμε πάνω στο πόσο δεδομένο πρέπει να θεωρούμε το δημοκρατικό μας πολίτευμα.

Το επιχείρημα αυτό του Taylor, είναι ενδιαφέρον διότι δείχνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει *εκ της ίδιας της φύσης των πραγμάτων* κανένας *de facto* προσδιορισμός της ανθρωπίνης κοινωνικής δραστηριότητας και ότι η σχέση μεταξύ υπόρρητης, αστόχαστης γνώσης και αναστοχαστικής, άκρως ενσυνείδητης κατανόησης, δεν είναι καθορισμένη μια για πάντα. Ωστόσο, στο βαθμό που εξαρτά την αφύπνιση και τον αναστοχασμό από το *τύχημα*, δεν θεμελιώνει *a priori* μια ανοιχτή σχέση μεταξύ υποκειμένου και κόσμου. Ενώ επισημαίνει την *αδυνατότητα* ενός κόσμου πρακτικών να λειτουργήσει ως ένα κλειστό και προβλέψιμο σύστημα εργαστηρίου, δεν εδραιώνει τη *δυνατότητα* του ατόμου να τον διανοίξει.

Και τα δυο επιχειρήματα του Taylor, επομένως, λειτουργούν περισσότερο ως «συνθήκες δυνατότητας» της διάνοιξης του κόσμου. Ο Taylor χρειάζεται, επομένως, ένα διαφορετικό εννοιολογικό οπλοστάσιο που να επικεντρώνεται σ' αυτές καθ' αυτές τις δυνάμεις του υποκειμένου. Αυτό το σκοπό έχει η *φιλοσοφική του ανθρωπολογία*, η οποία διακρίνει το ανθρώπινο υποκείμενο ως μια καταστατικά *ηθική* οντότητα, η ύπαρξη και ταυτότητα της οποίας καθορίζεται μέσω της επαφής της με το *αγαθό* (SS: 27· πρβλ. 31, 78· Smith 1997: 75-9, 119, 136, 141). Μέσω αυτής, ο Taylor πιστεύει ότι μπορεί να οριοθετήσει όχι μόνο την ικανότητα αποτίμησης των εσωτερικών αγαθών δια των οποίων το υποκείμενο κοινωνικοποιείται, αλλά και την ίδια τη δυνατότητα της κριτικής σκέψης.

4. Η φιλοσοφική ανθρωπολογία της αυτοερμηνείας

Ακολουθώντας την τυπική στην ερμηνευτική αρχή, ότι η επερώτηση και ο αναστοχασμός πάνω στην ύπαρξη αποτελεί θεμελιακό τρόπο του είναι της ανθρωπι-

¹⁷ Το παράδειγμα αυτό είναι αντίστοιχο με του Heidegger. Ο σιδεράς αναθεωρεί τις παραδοχές που είναι ενσωματωμένες στην πρακτική της σφυρηλάτησης, μόνο όταν το σφυρί σπάσει στο αμόνι.

νης υποκειμενικότητας,¹⁸ ο Taylor αντιλαμβάνεται το άτομο ως έναν *εαυτό*, με βασική *υπαρκτική* διάθεση την απόδοση νοήματος για τη ζωή του: ο εαυτός, ένα Εγώ με *ταυτότητα*, προικισμένο με την ικανότητα να κατασκευάζει σχέδια, να διαπνέεται από αξίες και να ασκεί επιλογές, είναι ένας φορέας με μια αίσθηση του ιδίου ως «μέσου» νοηματοδότησης (SS: 27 κ.ε.· HAL: 15 κ.ε.).¹⁹ Πάνω σ' αυτή την αρχική συνθήκη, ο Taylor ανεγείρει κάποιες καταστατικές ανθρώπινες δυνάμεις που θεωρεί ότι έχουν καθολική εφαρμογή στην ανθρώπινη κατάσταση. Θεωρεί εν πρώτοις, ότι η παρόρμηση της νοηματοδότησης, απαιτεί πάντα κάποιου είδους στοχαστικής *αυτο-ενημερότητας* (self-awareness) του τι ένας κάνει, γιατί έχει τις ιδιαίτερες προτιμήσεις που έχει ή γιατί ακολουθεί τους συγκεκριμένους στόχους (SS: 33· HAL: 98-9, 191· Calhoun 1991: 233-4). Τονίζει, βεβαίως, ότι η αυτο-ενημερότητα, δεν συνεπάγεται την *αυτοσυνειδησία* (self-consciousness), τη μετατροπή του εαυτού σε πλήρως γνωρίσιμου αντικειμένου, αν μη τι άλλο διότι οι προδιαθέσεις εμποδίζουν κάθε πλήρη ή διαυγή συσχετισμό με τον εαυτό. Σημαίνει, αντίθετα, ότι το υποκείμενο «λαμβάνει υπ' όψιν» και «υπολογίζει» την ύπαρξή του με έναν τέτοιο βασικό τρόπο ώστε η γενική του στάση προς τα πράγματα του κόσμου να έχει νόημα *για εκείνο* (SS: 49· HAL: 3· Taylor 1976: 294).

Θέτοντας το ίδιο το υποκείμενο να προσδιορίζει τα πράγματα του κόσμου ως μορφώματα με νόημα, η συνθήκη της αυτονοηματοδότησης αναδεικνύει, για τον Taylor, τους *υποκειμενικούς* όρους του πράττειν, το γεγονός, δηλαδή, ότι το νοηματικό υλικό που προσφέρει ένας κόσμος στο άτομο αποτελεί *αναγκαία* αλλά όχι *ικανή* του συνθήκη. Τα πράγματα του κόσμου φανερώνονται ως σημαντικά μόνο στο βαθμό που αποτελούν «σημεία» ενός συγκεκριμένου πρακτικού μηνύματος το οποίο απευθύνεται στα συγκεκριμένα προτάγματα της επιβίωσης, της ευχαρίστησης, της ζεστασιάς, της άνεσης, της παρηγοριάς, της ευμάρειας, της δημιουργικότητας, της καλαισθησίας, κ.λπ., των ίδιων των υποκειμένων.²⁰ Παρόλο που και αυτή είναι εξίσου μια τυπική στην ερμηνευτική του Heidegger θέση (1962: §§ 14-5), θα μπορούσαμε κάλλιστα να τη διαβάσουμε μέσα από μια Βεμπεριανή οπτική, καθώς ο Taylor δεν λέει κάτι παραπάνω από τον Weber όταν αυτός θεωρεί ότι στην ανθρώπινη πρακτική στάση και συμπεριφορά είναι πάντοτε και ήδη

¹⁸ Πρβλ., Heidegger 1962: § 45: 231-2.

¹⁹ Ο Taylor διακρίνει κατηγορηματικά αυτό το *Εγώ* (ο ενήμερος εαυτός) από το –παγιδευμένο ανάμεσα στις επιθυμίες του Αυτό και τις κανονιστικές απαιτήσεις του *Υπερεγώ*– Εγώ της ψυχανάλυσης. Βλ. SS: 33.

²⁰ Ένας βράχος, για παράδειγμα, δεν είναι απλά και μόνο ένα αντικείμενο «εκεί έξω» που η γλώσσα έχει ταξινομήσει (*designation*) προσδίδοντάς του μια σειρά αντικειμενικών χαρακτηριστικών (*predication*) –βάρος, χρώμα, πλάτος, κ.λπ.– αλλά κάτι που έχει νόημα (κάποια πρακτική ευχρησσία) *για* το υποκείμενο, κάτι, δηλαδή, που βρίσκεται στην υπηρεσία του ως όπλο, φράγμα, αντικείμενο λιθογλυπτικής, οικοδομικό τεμάχιο, κ.λπ. Σύμφωνα με τον Taylor, οι γλωσσικές λειτουργίες της *κατονομασίας* και της *επικοινωνίας* (ανταλλαγή της κωδικοποιημένης πληροφορίας), προϋποθέτουν τον ερμηνευτικό λόγο (*hermeneutic discourse*), την πλέον αρχέγονη *τρόπιση* της γλώσσας. Βλ., Kearney 1986: 45-6.

ενσωματωμένη η υποκειμενική νοηματοδότηση των πραγμάτων. Αν, εξάλλου, η παρουσία του ανθρώπου στον κόσμο χαρακτηριζόταν από ενστικτώδεις και παρορμητικές αντιδράσεις στις καταστάσεις, ή από αυτοματοποιημένες, μηχανιστικές αποκρίσεις που απλώς εξέφεραν κοινωνικό νόημα, δεν θα διέφερε από την τυχαία, «ερρημμένη» παρεύρεση.

Ωστόσο, όπως ισχυρίζεται ο Taylor, μόνο μια ισχυρή (αυτο)ερμηνευτική γλώσσα θα μπορούσε να συλλάβει αυτή την αίσθηση σπουδαιότητας που έχουν για τον εαυτό τα αντικείμενα που ικανοποιούν τις επιλογές του, διότι μόνο μια τέτοια γλώσσα θα μπορούσε να εγείρει μια ποιοτική αντίθεση μεταξύ του σημαντικού και του επουσιώδους. Σε αντίθεση με άλλους ειδολογικούς τύπους του έμβιου όντος, η ταυτότητα των οποίων προσδιορίζεται από ένα σύνολο εξωτερικών των ιδίων φυσικών δεδομένων (HAL: 28, 103), ο άνθρωπος, για τον Taylor, είναι ένα εκ φύσεως «αυτοερμηνευόμενο ον» που αντικρίζει τα διάφορα στοιχεία του περιβάλλοντός του ως όρους επιθυμίας ή αποφυγής (HAL: 43, 45, 202). Θεωρεί δε, ότι αυτές οι αυτοερμηνείες συνιστούν τον πλέον αρχέγονο τρόπο του είναι του υποκειμένου και ότι δεν υπάρχει ένας κάποιος βαθύτερος («ιδιωτικός» ή «νοητός») εαυτός που να συγκροτείται πέραν ή πρότερα αυτών.²¹

Και εδώ ο Taylor δεν λέει κάτι παραπάνω απ' τον Weber όταν αυτός ισχυρίζεται ότι το υποκείμενο αντικρίζει το νόημα του κόσμου από μια ιδιαίτερη σκοπιά, διατυπώνοντας αξιολογικές κρίσεις, δηλαδή, μεροληπτικές αποτιμήσεις στις οποίες αποτυπώνεται η προσωπική του ταυτότητα. Οι «αξιολογικές κρίσεις», τις οποίες ο Taylor καλεί «ισχυρές αξιολογήσεις» των επιθυμιών, των επιδιώξεων και των προθέσεων, αφορούν όλες αυτές τις ιεραρχημένες εκτιμήσεις που θέτουν σε

²¹ «Αυτό που είμαι ως εαυτός, η ταυτότητά μου, ορίζεται ουσιαστικά από τον τρόπο που τα πράγματα έχουν σημασία για μένα... [Α]υτά τα πράγματα έχουν σημασία για μένα μόνο μέσω μιας γλώσσας αυτοερμηνείας την οποία έχω καταλήξει να δεχτώ ως μια έγκυρη διάρθρωση αυτών των ζητημάτων. Το ερώτημα περί του τι είναι ένα άτομο χωρίς τη συνοδεία μιας επερώτησης πάνω στις αυτοερμηνείες του, είναι ένα κατά βάση παραπλανητικό ερώτημα» (SS: 34). Ο Taylor, ωστόσο, δεν ασπάζεται την βολονταριστική θέση του Jean-Paul Sartre ότι ο εαυτός είναι εν τέλει ένα εξατομικευμένο πρόταγμα (project) που ο καθένας «αποφασίζει» για τον ίδιο. Ο Taylor δεν αρνείται τη θέση του Sartre ότι σε διάφορες περιστάσεις της ζωής αναπτύσσονται διλλήματα τα οποία εγκαλούν το υποκείμενο να προβεί σε ριζικές επιλογές για την ταυτότητά του (*ex nihilo* αποφάσεις χωρίς αναφορά σε πρότερες αρχές). Όταν, για παράδειγμα (του ίδιου του Sartre), ένας νεαρός διχάζεται μεταξύ του να μείνει σπίτι με την άρρωστη μητέρα του ή να λάβει μέρος στην αντίσταση, καλείται όντως να επιλέξει μεταξύ δυο εναλλακτικών δρόμων οι οποίοι συνιστούν εναλλακτικές αυτοερμηνείες καθώς θεμελιώνουν διαφοροποιημένα προγράμματα ζωής. Τονίζει, ωστόσο, ότι το γεγονός ότι και οι δύο επιλογές ασκούν μια ηθική έλξη στον νεαρό φανερώνει τις προδιαθέσεις που σε κάποιο βαθμό έχουν ήδη ενσωματωθεί στην ταυτότητά του. Οι προδιαθέσεις αυτές δεν είναι προϊόντα προσωπικής αυτοεξέτασης, δηλαδή, ριζικές πρωτο-ερμηνείες, αλλά τα εσωτερικευμένα στο υποκείμενο ίχνη μιας συλλογικής παράδοσης. Η «αυτοερμηνεία», κατά συνέπεια, δεν μπορεί να σημαίνει «επιλογή εαυτού». Βλ., HAL: 29-30· SS: 36, 39, 91. Πρβλ., Tully 1989: 173 κ.ε.· Connolly 1991: 107-14· Villa 1996: 134· Schweiker 1992: 563· Smith 1997: 36-7· Anderson 1996: 18-9· Hoy 1993: 170-3, 177-8, 193.

μια ποιοτική σειρά τα κρινόμενα αντικείμενα και προσανατολίζουν εν αντιστοιχία τους το πράττειν (SS: 27-32· HAL: 15-42). Ο Taylor τονίζει, ωστόσο, ότι γνώμονας αυτών των αξιολογήσεων δεν είναι η αυθαίρετη ικανοποίηση που προκαλούν τα πράγματα του προτιμώνται (π.χ., το φαγητό είναι καλό στο βαθμό που πεινώ). Σε αντίθεση προς τις *ασθενείς αξιολογήσεις* στις οποίες απλώς διακυβεύεται η τυχαία προτίμηση ή η φυσική προαίρεση, οι «ισχυρές» αξιολογήσεις «δεν καθίστανται έγκυρες από ... τις επιθυμίες, τις κλίσεις ή τις επιλογές, αλλά μάλλον στέκονται ανεξάρτητα από αυτές και προσφέρουν τα κριτήρια δια των οποίων αυτές μπορούν να κριθούν» (SS: 4). Οι «ισχυρές» αξιολογήσεις, δηλαδή, ενσωματώνουν μια ενεργή και με κάποια έννοια διεπόμενη από αρχές (principled) εξέταση των τυχαίων προτιμήσεων και κινήτρων, τέτοια που να συλλαμβάνει τις βαθείς ανάγκες, βλέψεις και προσδοκίες κάποιου, την ίδια του την ατομική *ταυτότητα*· «αφορούν, σιωπηρούς ή ρητούς, ισχυρισμούς σχετικούς με τη φύση και την υπόσταση των ανθρώπινων όντων» (SS: 5).²²

Αυτή η ερμηνευτική αυτοκατανόηση διαμέσου της διάκρισης των επιθυμιών, είναι για τον Taylor, μια εξίσου καταστατική υπαρκτική παρόρμηση του υποκειμένου. Δεν συνιστά, ωστόσο, μια μοναχική διαδικασία που διεξάγεται από έναν αναχωρητή του ενδοκόσμου. Παρόλο που η τελική επιλογή ανήκει όντως στο υποκείμενο, ο Taylor τονίζει ότι η στιγμή της καταφθάνει μόνο επειδή αυτό την έχει πρωτίστως διαμορφώσει (όσο μερικά ή ατελώς) μέσα από τα διάφορα «δια-

²² Ο Taylor, ωστόσο, δεν ισχυρίζεται ότι κάθε επιμέρους επιλογή του ατόμου συνεπάγεται και μια αίσθηση ανώτερης ή κατώτερης αξίας. Η επιλογή, για παράδειγμα, μεταξύ ενός ταξιδιού με το αυτοκίνητο ή με το τρένο, μεταξύ ενός δείπνου με κρέας ή με λαχανικά, είναι απλές προτιμήσεις με την πεζή και επουσιώδη έννοια της στάθμισης εναλλακτικών δυνατοτήτων. Τέτοιου τύπου «ασθενείς αξιολογήσεις» δεν μπορούν να νομιμοποιηθούν ή ν' αποτελέσουν αντικείμενο ορθολογικής διαπραγματεύσεως, διότι, όπως και οι ζωώδεις αντιδράσεις (π.χ., η ναυτία ή η τέρψη που προκαλεί ένα γευστικό ερέθισμα), καθοδηγούνται από *de facto* επιθυμίες κι έναν εργαλειακό υπολογισμό των πιθανών ωφελειών (SS: 49). Ο Taylor τονίζει, ωστόσο, ότι δεν υπάρχει ένα κάποιο *a priori* κριτήριο διαχωρισμού των «ισχυρών» από τις «ασθενείς» αξιολογήσεις. Αν, για παράδειγμα, το άτομο αυτοπροσδιορίζεται ως «οικολόγος» ή ως «χορτοφάγος», οι παραπάνω επιλογές θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν ισχυρές αξιολογήσεις καθώς θα έθιγαν «βαθύτερες ηθικές εποπτείες» (SS: 8) του, δηλαδή, θα παρέπεμπαν σε κεντρικά γνωρίσματα της ταυτότητάς του. Αυτό που ο Taylor θέλει να αμφισβητήσει με τη διάκριση αυτή, είναι κυρίως τη *νατουραλιστική* ιδέα ότι το πράττειν πυροδοτείται από την καθαρή *επιθυμία*. Παρόλο που αυτή συνιστά όντως βασικό τρόπο πρόσβασης του υποκειμένου στον κόσμο (SS: 8), «η έννοια μιας ταυτότητας που ορίζεται δια του καθαρού δεδομένου [mere de facto], δια μιας μη-ισχυρά αποτιμώμενης προτίμησης, είναι ασυνάρτητη... // Η κατανόηση της έννοιας του αυτοπροσδιορισμού... απαιτεί ως υπόβαθρο ένα αίσθημα των σημαντικών πραγμάτων. Για να αυτοπροσδιοριστώ πρέπει να αναζητήσω τι είναι σημαντικό στη διαφορετικότητά μου από τους άλλους. Είναι σημαντικό λόγου χάρη να είμαι το μόνο πρόσωπο με ακριβώς 3.732 τρίχες στο κεφάλι[.] ... [-αν και] ίσως σε κάποια κοινωνία ο αριθμός 3.732 να θεωρείται ιερός και συνεπώς η ύπαρξη 3.732 τριχών να σημαίνει κάτι» (SS: 30 // ΔΝ: 76). Πρβλ., SS: 14, 28, 30, 35· HAL: 21, 34-5· Weinstock 1994: 171-3· Calhoun 1991: 234· Anderson 1996: 18-20· Mulhall & Swift 1997: 104· Smith 1997: 38· Schweiker 1992: 563· Redhead 2002: 805-6· Connolly 1985: 108· Honneth 1991: 26.

λογικά δίκτυα» στα οποία έχει συμμετάσχει (SS: 36, 39· ΔN: 71-5· πρβλ., Greenway 2000: 26· Calhoun 1991: 234-5· Olafson 1994: 192-3). Από μια δεύτερη άποψη, θεωρεί ότι δεν προϋποθέτει ούτε μια *αναστοχαστική* στάση έναντι κάποιων ηθικών δεσμεύσεων, ούτε μια *ορθολογιστική* διατύπωση κάποιων ηθικών θεμελίων (*know-what*), διότι κατά την εκτίμησή του τα υποκείμενα δεν έχουν ποτέ πλήρη επίγνωση ότι έχουν όντως αναλάβει μια τέτοια διαδικασία διάκρισης των επιθυμιών.²³ Η ισχυρή αξιολόγηση απορρέει «φυσικά» από τους καθημερινούς τρόπους αντιμετώπισης του κόσμου, χωρίς να συνεπάγεται διαρθρωμένες – αναστοχαστικού τύπου– κρίσεις ή μια ρητή θεματοποίηση των δεδομένων. Συνιστά, όπως εκτιμά, μια βασική και αναγκαία λειτουργία της ανθρώπινης ύπαρξης ώστε αυτή να αντιμετωπίσει τον κόσμο με *επιτηδειότητα* –συνεπώς μία στοιχειώδη διαδικασία για έναν *λειτουργικό* εαυτό και ουδώς ιδιάζον γνώρισμα της νεωτερικής *αυτόνομης* υποκειμενικότητας (SS: 41-2)· η απουσία της, θα προξενούσε μια ζοφερή κρίση ταυτότητας (SS: 31) που δεν θα επέτρεπε στο υποκείμενο να ορίσει τον πνευματικό του προσανατολισμό και να μετρήσει την αξία της ζωής του: «η ισχυρή αξιολόγηση ... είναι κάτι σαν ένα ανθρώπινο καθολικό, παρόν σε όλους όσους ασφαλώς θα κρίναμε ως πολύ ατελή ανθρώπινα όντα Δεν θεωρώ ως συνθήκη της δράσης που ορμάται εκ της ισχυρής αξιολόγησης ότι ένας έχει διαρθρώσει και κριτικά αναστοχαστεί πάνω στο πλαίσιό του Εννοώ απλά ότι ένας λειτουργεί με μια αίσθηση ότι μερικές επιθυμίες, στόχοι, επιδιώξεις είναι ποιοτικά ανώτερες από άλλες. Αν ένας απλώς ‘αξιολογούσε ασθενώς’ όλα τα πλαίσια της ζωής του θα ήταν μια αυστηρά παθολογική περίπτωση, ανίκανος γι’ αυτό που ονομάζουμε ταυτότητα Απλά, δεν υπάρχει τέτοια περίπτωση που η αξία να απορρέει από την *de facto* βούληση» (Taylor 1994: 249).

Ο Taylor, ωστόσο, σπεύδει να προσθέσει ότι η διάρθρωση της ταυτότητας του υποκειμένου δια των ισχυρών αξιολογήσεων θα ήταν αδύνατη χωρίς μια πιο ρητή γλωσσική θεματοποίηση του εξωτερικού νοηματικού υλικού που προσφέρει ένας πολιτισμός, των πολιτιστικών, δηλαδή, πόρων που καθορίζουν με μια «αντικειμενική» έννοια τα πρότυπα της αποτίμησης. Χωρίς έναν τέτοιο «προσανατολισμό προς τα υψηλότερα αγαθά» (Habermas 1993: 72), το υποκείμενο θα ήταν αδύνατο να σταθμίσει τις κρίσεις του και ν’ απαντήσει στα διάφορα «ερωτήματα κατηγορηματικής αξίας» που ανακύπτουν (PPA: 3· βλ., SS: 28· πρβλ., Smith 1997: 36-7· Abbey 2000: 20-1). Η ισχυρή αξιολόγηση, εν ολίγοις, προϋποθέτει *a priori* την επαφή με τα υπεραγαθά καθώς αυτά σχηματοποιούν το υπόβαθρο κάθε αξιακής διάκρισης: «είμαστε εαυτοί μόνον στο βαθμό που... επιζητούμε και εξευρίσκουμε έναν προσανατολισμό προς το αγαθό... // [H] ‘επαφή’ με

²³ Ο Taylor αναφέρει ότι η ισχυρή αξιολόγηση βρίσκεται εγγύτερα στη *δαισθητική απόφαση*, μια βαθιά *ανάρθρωτη* γλώσσα αντιθετικών χαρακτηρισμών, η οποία είναι, ωστόσο, αναγκαία για την εννοιολόγηση μιας υποκειμενικότητας που δεν είναι *ex hypothesi* ετεροκαθορισμένη. Βλ., SS: 21, 72, 97, 307· Taylor 1976: 296-8. Πρβλ., Kitchen 1999: 35· Redhead 2002: 806· Weinstock 1994: 174-6.

το αγαθό ... [είναι] *ειδολογική* (generic) ... [και] ανεκρίζωτη από την ανθρώπινη ζωή» (SS: 34//44· βλ., 31, 78). Καλεί δε αυτή τη λειτουργία της ερμηνευτικής γλώσσας μέσω της οποίας το υποκείμενο ρητά και διαβουλευτικά αναγνωρίζει και *οικειοποιείται* τα αγαθά που δίνουν νόημα στις ηθικές του διαισθήσεις (SS: 26, βλ., 80, 97), *αναδιάρθρωση* (articulation).

Η αναδιάρθρωση, την οποία ο Taylor επίσης εγείρει σε καταστατικό γνώρισμα του τυπικού υποκειμένου,²⁴ είναι η διεργασία εκείνη που διαμορφώνει τις σχετικές με την ουσία και το στόχο του *πρακτικού λόγου* παραμέτρους. Ο πρακτικός λόγος, η δύναμη προσανατολισμού δια ιεραρχημένων αποτιμήσεων, δεν μπορεί, κατά άποψή του, να έχει τη μορφή μιας ρητορικής δραστηριότητας που σχετίζεται με την ικανότητα του *λόγου-διδόναι*, δηλαδή, της απόδοσης νομομοποιημένων κριτικών παρατηρήσεων και σχολίων, ούτε με την έγερση αξιολογικών ισχυρισμών σχετικών με την *αλήθεια* των αποφάνσεων (Seel 1994: 64). Αφορά, αντίθετα, ένα «άνοιγμα» σε μια ήδη υφιστάμενη περιεχομενική ηθική ολότητα, ένα «άνοιγμα» το οποίο, κατά έναν τρόπο ανάλογο με την Αριστοτελική *φρόνηση*, επιχειρεί να *ανακτήσει* τα αγαθά του. Έτσι –και αντίθετα με την τυπική στο *φορμαλισμό* στρέψη του πρακτικού λόγου προς τις ανεκπλήρωτες δυνατότητες του *μέλλοντος* (SS: 79-89, 93-4)– η αναδιάρθρωση επιχειρεί –όσο μερικά ή θρυμματισμένα– να *φέρει στο φως* της ενημερότητας το υπόρρητο και ήδη συντελεσμένο παρασκήνιο της ηθικής ζωής, δηλαδή, τα επιτεύγματα του *παρελθόντος* (SS: 58-9, 68-9, 72· HAL: 219· πρβλ., Anderson 1996: 32· Smith 2002: 102-9). Ο Taylor εκτιμά ότι αυτού του τύπου η «ενεργοποίηση» ή «διαύγηση» του αξιακού ορίζοντα ενός κόσμου, σημαίνει τη «φανέρωση» των τρόπων που τα περιεχόμενα αγαθά του έχουν εξελιχθεί από την αρχική τους *προέλευση* ή *πηγή* (SS: 513).²⁵ Η ανα-

²⁴ Παρόλο που φαίνεται να εγείρει τα προαπαιτούμενα για την εισαγωγή στην «εαυτότητα» (self-hood) σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο (βλ., Weinstock 1994: 172-6), η αναδιάρθρωση δεν προδιαγράφει τις συνθήκες μιας πλήρως *ηθικής* ατομικότητας, έναν, δηλαδή, άκρως *κανονιστικό* ορισμό του ανθρώπινου υποκειμένου. Ο Taylor πιστεύει ότι χωρίς μια κάποια δέσμευση προς το αγαθό, το υποκείμενο θα ήταν εξ ολοκλήρου προϊόν της περιστάσης. Η αναδιάρθρωση, ως εκ τούτου, πρέπει να συλληφθεί, τόσο ως *τυπική* συνθήκη δυνατότητας της «εαυτότητας» όσο και ως όρος της ολοκληρωμένης εξατομίκευσης (SS: 96-7, 504, 520). Σε κάθε περίπτωση, ο Taylor δεν αντιλαμβάνεται το υποκείμενο μέσω μιας *είτε/είτε* διχοτόμησης (στον Kant, για παράδειγμα, το υποκείμενο είναι *είτε* αυτόνομο *είτε* ετερόνομο). Το υποκείμενο *είναι* «ανοιχτότητα προς το αγαθό» και η αντίθεση που θέτει εστιάζεται μεταξύ ενός «αυθεντικού» ανοίγματος που συλλαμβάνει τον εαυτό του ως τέτοιο και ενός «αν αυθεντικού» ανοίγματος που λησμονεί τη σχέση προς το αγαθό και ολισθαίνει στη ρουτινοποιημένη καθημερινότητα. Η αναδιάρθρωση, επομένως, δεν είναι μια *εξαιρετική* διεργασία· καθώς αναδύεται μέσα από την άναρθρη εμπειρία της ισχυρής αξιολόγησης πρέπει να εκκληφθεί ως μια «παράγωγη φόρμα», ως μια «τροποποιημένη οδός» στην οποία η τελευταία ερρίζεται – ίσως ως ο πλήρως πραγματοποιημένος τρόπος λειτουργίας της. Βλ., SS: 10, 18, 77, 96-7· PA: 34-60. Πρβλ., Rosa 1996: 44· Anderson 1996: 20, 31-2· Kitchen 1999: 38-9· Hoy 1993: 170-3, 177-8, 184, 193· Abbey 2000: 18· Villa 1996: 128-9.

²⁵ Ο Taylor στηρίζει και αυτή τη θέση στην οντολογική δομή της ανθρώπινης ύπαρξης. Ως ένα *είναι-εν-τω-χρόνω* που διανύει την πορεία του μέσα από μορφές του «γίγνεσθαι», το ανθρώπινο

διάρθρωση, δηλαδή, κάνει μια «προβολή προς τα πίσω» (backwards projection) και επιστρέφει στις αρχικές πηγές ενός ηθικού αστερισμού επιχειρώντας να φανερώσει τη διαφορά ή ασυνέπεια μεταξύ του «αυθεντικού» και του παρόντος νοήματός του που ενδέχεται να έχει περιορίσει ή/και στρεβλώσει το αρχικό του όραμα. Ο πρακτικός λόγος που σηματοδοτείται από την αναδιάρθρωση, απολήγει, κατά τον Taylor, σε έναν τέτοιου τύπου *γενεαλογικό* αναπροσδιορισμό των αγαθών που τροφοδοτούν την δράση. Στο βαθμό δε που κάνει ορατές άλλες δυνατές μορφές πραγματοποίησής τους, θεωρεί ότι εκπληρώνει και το καθήκον της *αένας κριτικής*.

Ας εξετάσουμε τη λειτουργία αυτού του λόγου μέσα από το παράδειγμα της Νεωτερικότητας, το οποίο ο Taylor, ούτως ή άλλως, συζητά εκτενώς στο έργο του. Ο Taylor αναγνωρίζει ότι στην ύστερη φάση ανάπτυξης της νεότερης κοινωνίας έχουν αναδυθεί δυο κεντρικά υπεραγαθά μέσα από τα οποία διαρθρώνεται η ταυτότητα του δυτικού κόσμου και τα οποία αποτελούν το αναπόδραστο πλαίσιο δια του οποίου τα νεωτερικά υποκείμενα αντλούν το νοηματικό υλικό για τον αυτοπροσδιορισμό τους: ο *ατομισμός* –που έχει λάβει την έννοια του εγωισμού, της ναρκισσιστικής ταύτισης με τους ειδήμονες, της προσωπικής ευδοκίμησης, του καριερισμού και της αυταρέσκειας– και η *εργαλειακότητα* –μια υπερτροφική και αστόχαστη επιθυμία κυριαρχίας πάνω στα πράγματα, μια *libido dominant*, όπως τη χαρακτηρίζει, πάνω στην εσώτερη και εξώτερη φύση και την κοινωνία. Αυτά δυο αγαθά, δείχνει ο Taylor, είναι κυρίως ενσωματωμένα στους κεντρικούς θεσμούς της καπιταλιστικής οικονομίας και της νεοφιλελεύθερης πολιτείας, επιφέροντας ένα σαφές έλλειμμα *πολιτικής ελευθερίας* (ΔΝ: 29-44). Ορμώμενο, ωστόσο, από την καταστατική του διάθεση να νοηματοδοτήσει την παρουσία του στον κόσμο και η οποία, όπως δείχνει, λαμβάνει τη μορφή μιας αυτοερμηνείας διαμέσου αυτών των ιστορικά δεδομένων αγαθών, το νεωτερικό υποκείμενο τα «ανακτά», εκθέτοντας γενεαλογικά τον πλουσιότερο ηθικό αστερισμό εκ του οποίου έχουν εκπορευτεί, δείχνοντας, δηλαδή, ότι η ανάπτυξή τους αντλεί από βαθύτερες ηθικές πηγές που έχουν τώρα επιχωματωθεί και χαθεί από το πεδίο της ορατότητας. Ο ίδιος ο Taylor στις *Πηγές του Εαυτού* και στις *Δυσανεξίες της Νεωτερικότητας*, κάνει ακριβώς αυτή την ανασύσταση ώστε να αποκαταστήσει το –

υποκείμενο νοηματοδοτεί την πορεία ζωής του σαν μια *ιστορία* (story) που εκτυλίσσεται με έναν τρόπο που δίνει νόημα στο παρελθόν του και κατεύθυνση στο μέλλον του: «[θέτει] το μέλλον να «απολυτρώνει» το παρελθόν, το κάνει μέρος μιας ιστορίας ζωής η οποία έχει νόημα ή σκοπό, το προσλαμβάνει σε μια μεστή νοήματος ενότητα» (SS: 50-1). Αυτή η *εκστατική* δομή της ανθρωπίνης ύπαρξης δίνει και το στίγμα της *αναδιάρθρωσης* των αγαθών: στο βαθμό που το υποκείμενο νοηματοδοτεί την κάθε ειδική στιγμή ή εμπειρία του τοποθετώντας την στο ευρύτερο πλαίσιο των παρελθόντων γεγονότων και των μελλουσών ελπίδων ή φόβων, κάθε αναδιάρθρωση θα συνεπάγεται αναγκαία μια ερμηνεία των οικειοποιημένων αγαθών σε *αφηγηματικούς* όρους. Ο πρακτικός λόγος απολήγει αναγκαστικά σε μια *γενεαλογία*. Βλ. SS: 47, 50-2· πρβλ., Heidegger 1962: § 65: 329· Abbey 2000: 37-40· Smith 2002: 97 κ.ε.

ενσωματωμένο στις τρέχουσες πρακτικές- νόημα που έχουν λάβει στο παρόν (ΔΝ: 153-4). Δείχνει εν προκειμένω, ότι ο *ατομισμός* με τη σημασία που απέκτησε στην υστερονεωτερική κατάσταση, δεν αποτελεί παρά την εκφυλισμένη και παρεκκλίνουσα μορφή του βαθύτερου ιστορικού υποβάθρου της *αυθεντικότητας* (πολύ κοντά στην έννοια του *ηθικού ατομισμού* του Durkheim). Αυτό, δηλώνει την πληρότητα του εαυτού, την αυτοπραγμάτωση, τη γνησιότητα, την πίστη στη διαφορετικότητα, το γεγονός ότι η ατομική συνείδηση δεν είναι μια μικρογραφία της συλλογικής συνείδησης, προϋπόθεση και συνθήκη πραγματοποίησης των οποίων είναι η προσάρτηση του εαυτού σε μια ευρύτερη ολότητα, δηλαδή, η «αυτοπραγμάτωση δια της κοινότητας» (ΔΝ: 62-8, 86-101). Πανόμοια, δείχνει ότι η *εργαλειακότητα* με την αρνητική σημασία που απέκτησε σήμερα δεν είναι παρά η αλλοιωμένη ιστορική μορφή της παράδοσης του Καρτεσιανισμού, εκ της οποίας εκπηγάει το μοντέλο ενός υποκειμένου το οποίο υιοθετώντας τον ορθό λόγο απαλλάσσεται από τις επιταγές του σώματος ώστε ν' αποτελέσει έναν ικανό, υπεύθυνο και αυτοκαθοριζόμενο φορέα, αλλά και της εκκοσμικευμένης πίστης της νεωτερικής κοινωνίας στη σημασία της καθημερινής ζωής, στην εργασία και την οικογένεια, μια πίστη που σηματοδοτούσε μια ηθική της *μέριμνας* -τη χρήση της τεχνολογίας για την καταπολέμηση της πείνας, την περίθαλψη των θυμάτων κάθε είδους, την προσφορά ιατρικής φροντίδας, την αντιμετώπιση των ζωτικών αναγκών των μαζών, την προοπτική βελτίωσης των συνθηκών ζωής και της ανακούφισης από τον πόνο, κ.λπ. (ΔΝ: 163-74).

Το παράδειγμα αυτό της πολιτικής ανασυγκρότησης της Νεωτερικότητας έναντι των ιστορικών της δυσανεξιών, αναδεικνύει περίτρανα την κεντρική θέση του Taylor ότι πίσω από τη διεργασία της «αναδιάρθρωσης» ελλοχεύει μια *ανοιχτή* σχέση μεταξύ υποκειμένου και κόσμου. Τα υπεραγαθά, όπως το προηγούμενο παράδειγμα καθιστά σαφές, έχουν μια *αντικειμενική* υπόσταση στο βαθμό που διαπλάθουν την *προκατανόηση* του ατόμου, δηλαδή, μια ορισμένη *στρέψη* και αρχική προσανατολιστική *αίσθηση* του νοήματος και της κατεύθυνσης της ζωής του, αλλά και στο βαθμό που είναι θαμμένα στις πρακτικές από την επαναληψιμότητα των οποίων βεβαιώνονται. Το προστοχαστικό αυτό υπόβαθρο, ωστόσο, δεν εξαντλεί, κατά τον Taylor, την ανθρώπινη υποκειμενικότητα καθώς αυτή ως ένα Εγώ που εφορμάται προς την νοηματοδότηση της ύπαρξής του, εξωθείται πέραν του εαυτού του επιστέφοντας πίσω στις νοηματικές δομές που τον κοινωνήσαν. Απ' αυτή, ωστόσο, τη «δομοποιητική» σκοπιά της κοινωνικής συγκρότησης, τα υπεραγαθά δεν πρέπει να γίνουν αντιληπτά ως «αφηρημένες αντικειμενικότητες» αλλά μάλλον ως *ζωντανές δυνατότητες* στις οποίες τα υποκείμενα δεσμεύουν την ύπαρξή τους (Kearney 1986: 45-6· Hoy 1993: 179, 182-3). Ο Taylor, όπως ακριβώς και ο Weber, τονίζει ότι στο βαθμό που δεν επιλεχθούν ή δεν υιοθετηθούν *ρητά* από το ερμηνευτικό υποκείμενο ως κάτι που εκτιμά, αναγνωρίζει και πιστεύει ότι έχει νόημα για τη ζωή του, «καταρρέουν», δηλαδή, λειτουργούν

περισσότερο ως ένα λανθάνον και υπόρρητο «σιωπηρό» πλαίσιο παρά ως σημαίνουσες δομές (PHS: 101· PA: 141-2). Δεν υπάρχει, γενικότερα, κατά την εκτίμησή του, ένας κοινωνικός κόσμος που να στέκεται πέραν ή ανεξαρτήτως των πεποιθήσεων που ένας λαός διατηρεί για αυτόν: «[Δ]εν υπάρχει πλαίσιο που να είναι κοινό για όλους, που να μπορεί να εκθλιφθεί ως το δεδομένο πλαίσιο *tout court* [αποκτώντας έτσι] τη φαινομενολογική υπόσταση ενός αδιαμφισβήτητου γεγονότος... // [Τ]α αγαθά... υπάρχουν για μας μόνο μέσα από κάποιου είδους διάρθρωσής τους... [Η] αναδιάρθρωση, αποτελεί μια αναγκαία προϋπόθεση της υποστήριξής τους [adhesion]· χωρίς αυτή... δεν είναι καν δυνάμει επιλογές» (SS: 17 // 91· πρβλ., Morgan 1994: 52-3· Rosa 1996: 40· Mulhall & Swift 1997: 108-11, 113· Calhoun 1991: 234, 236, 241· Greenway 2000: 31-2· Weinstock 1994: 173· Gutting 1999: 150-1· Rorty 1994: 20-1).

Ο Taylor, ωστόσο, προχωρά μακριά πέραν αυτής της αμοιβαιότητας ατόμου και κόσμου, διότι αναδεικνύει την ερμηνευτική διεργασία της αναδιάρθρωσης ως καταστατική των αγαθών συνθήκη. Δείχνει, δηλαδή, ότι τα *σημαινόμενα* των υπεραγαθών, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και το συγκεκριμένο τους ειδικό νόημα, δεν είναι εγχαραγμένο σε αυτά πριν και ανεξάρτητα από τις ερμηνευτικές τους χρήσεις. Το αν ο ατομισμός, για παράδειγμα, δηλώνει την «εγωτική» προσωπικότητα ή τη συνεπή και λογικευμένη στάση του «αυτοβεβαιούμενου», «αυτόφωτου» και μη-ετεροκαθορισμένου υποκειμένου, το αν η εργαλειακότητα σημαίνει την άγρια κυριαρχία ή τον λελογισμένο υπολογισμό και σχεδιασμό,²⁶ το αν η ελευθερία, τέλος, μαρτυρά την ηθική αυτονομία (η Ρουσσωϊκή-Καντιανή ερμηνεία) ή την απουσία εμποδίων (η φιλελεύθερη ερμηνεία), είναι κάτι που συγκροτείται κατά τη συγκεκριμένη δραστηριότητα της *πρόσληψης* και *οικειοποίησής* τους.²⁷ Τα υπεραγαθά, επομένως, «θάλλ[ουν] πολλαχώς» (ΔΝ: 117)· έχουν τη γραμματική δομή ενός *κενού σημαίνοντος* τα συγκεκριμένα περιεχόμενα του οποίου προσδίδονται από τις κοινωνικές ερμηνείες. Δίνουν πάντα τη γενική στρέψη και ταυτότητα ενός κόσμου, ο οποίος, ωστόσο, εξειδικεύεται και αναπροσαρμόζεται από τους φορείς.

Καθώς ο Taylor θεωρεί ότι κάθε ερμηνεία του αγαθού συνιστά *ipso facto* μια επέκταση (τελειοποίηση ή εκλέπτυνση) του κληροδοτημένου του νοήματος, αναδεικνύει την αναδιάρθρωση ως «εστία» μιας «δεύτερης τάξης εκ-κάλυψης» (disclosure II) του κόσμου (HAL: 232-3· πρβλ., Bohman 1996: 208-9). Η αναδιάρθρωση μετασχηματίζει δυνητικά τα αγαθά σε κομιστές νέων ιδιοτήτων ή χαρακτηριστικών συγκροτώντας έτσι ένα νέο ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο επιτρέπει

²⁶ Είναι εντυπωσιακή η διαφορά εννοιολόγησης του εργαλειακού λόγου μεταξύ Taylor και Adorno. Ο Adorno, από τη σκοπιά του Taylor, ανυψώνει κάποιες επιμέρους ιστορικές μορφές του εργαλειακού λόγου (τις πλέον αρνητικές) σε *a priori* του περιεχόμενου. Βλ., ΔΝ: 164-70.

²⁷ Απ' αυτή την άποψη, βεβαίως, η κοινωνική σύγκρουση εννοιολογείται ως "ερμηνευτική αντιπαράθεση" (*politics of identity*).

στα κριτικά υποκείμενα να αποκριθούν στα πράγματα με έναν νέο τρόπο που τροποποιεί τις όποιες δυσκαμψίες του παλαιού (PA: 92, 107· πρβλ., Kompridis 1994: 37-8). Έτσι, καθώς ο κόσμος παρουσιάζει νέα «μοντέλα συνάφειας», δηλαδή, «εφαρμογής» των αγαθών σε νέες καταστάσεις, η αναδιάρθρωση εγκαινιάζει και νέου τύπου δράσεις. Η υπόδειξη, για παράδειγμα, άλλων πιθανών μορφών υλοποίησης του αγαθού της «ισότητας» δια της εφαρμογής της στη νέα κατάσταση της σχέσης μεταξύ των δυο φύλων ή των φυλών, θα σημάνει τον επαναπροσδιορισμό του κληροδοτημένου της νοήματος (ως «ομοιότητας» ενώπιον του Θεού ή ως «ισονομίας» έναντι του Νόμου), επιφέροντας βαθιές επενέργειες τόσο στην αλλαγή του νοήματος των καταστάσεων που πλέον αναγνωρίζονται ως «ίσες» όσο και στις νέες πρακτικές που αυτή η νοηματική αλλαγή δύναται να τροφοδοτήσει (HAL: 68 κ.ε., 283· PA: 107· πρβλ., Brandom 1985: 184-6· Anderson 1996: 32, 35· Mulhall & Swift 1997: 108-111).

Φυσικά, δεδομένου ότι οι δυνατότητες νοηματοδότησης είναι ήδη παρούσες σε έναν κόσμο και απλά τους δίνεται μια ορισμένη *στρέψη*, η ερμηνευτική γλώσσα, σύμφωνα με τον Taylor, δεν μπορεί να υποστηρίξει μια έννοια καθαρής *καινοτομίας*. Η αναδιάρθρωση περισσότερο *φέρνει-στο-φως* της ενημερότητας το συνήθως κεκαλυμμένο πολιτισμικό παρασκήνιο –αναδιατάσσοντας πρότερα κρυφές ή μη-θεματοποιημένες νοηματικές διαστάσεις και συνενώνοντας ανόμοιες όψεις της προκατανόησης του κόσμου έτσι ώστε αυτό που ήταν απόμακρο ή αποσυνδεδεμένο να σύρεται σε έναν κοινό χώρο μαζί με ό,τι ήταν κοντινό– παρά καθιδρύει μια έννοια δημιουργίας *ex nihilo*. Η «διάνοιξη» του κόσμου, έχει ως εκ τούτου, «επιδιορθωτικές» παρά «ανατρεπτικές» επιπτώσεις· «φανερώνει» (*brings-to-the-light*) και αναπλάθει το ήδη υπάρχον, παρά γεννά και εδραιώνει (*brings-forth*) νέους χώρους που διαταράσσουν τον κοινό νου (*sensus communis*) και τους υφιστάμενους τρόπους ενασχόλησης με τα πράγματα (Brandom 1985: 184-6· Kompridis 1994: 29-30, 33· Smith 1997: 161-2· Bohman 1994: 83· 1996: 199-215). Σε κάθε περίπτωση όμως, η ερμηνευτική αναδιάρθρωση δεν αφήνει περιθώριο για το νοηματικό κλείσιμο που ο Habermas του προσάπτει.

5. Επίλογος

Επιχείρησα να υποστηρίξω τη θέση του Taylor ότι η σχέση ατόμου και κόσμου είναι συμπληρωματική και αμοιβαία. Στη σχέση αυτή, οι κοινωνικές δομές έχουν πάντα μια λογική προτεραιότητα καθώς το νοηματικό παρασκήνιο της *langue* είναι εν πολλοίς *προσυνειδητό* και δεν μπορεί να ελεγχτεί εξ ολοκλήρου, πόσο μάλλον να διαμορφωθεί συνειδητά ή να «αποκηρυχθεί», από τους ομιλητές. Ο Taylor αποσύρει το ζήτημα της διάνοιξης του κόσμου από το επικεντρωμένο στο υποκείμενο («οντικό») παράδειγμα της δυτικής φιλοσοφίας, αυτό που ανάγει τη γλώσσα σε εργαλείο εκφοράς υποκειμενικών στόχων και σκοπών. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, δεν επαναλαμβάνει την αποδομητική κίνηση των Saussure και Der-

rida για τους οποίους αυτό που φανερώνεται τοποθετείται σ' έναν απρόσωπο κοινό χώρο, αφού η ερμηνευτική δομή της υποκειμενικότητας θέτει την ευρύτερη γλωσσική δομή να τροποποιείται και να αναδημιουργείται συνεχώς μέσα από τα ερμηνευτικά ενεργήματα της ομιλίας (PA: 97, 113-125, 134, 178· HAL: 232-3).²⁸

Καθώς, βεβαίως, κάθε ερμηνεία είναι αναπόφευκτα μια ιδιαίτερη (ιδεολογική) και ποτέ έσχατη απόδοση του αγαθού, στον κόσμο του Taylor μπορούν να υπάρξουν μόνον επί μέρους διαρθρώσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, κάθε μια από τις οποίες υποκείμενη σε περαιτέρω αμφισβήτηση (Anderson 1996: 19). Ως εκ τούτου, το τέλος της πολιτικής ζωής, ο καλύτερος τρόπος για μια πολιτεία να κρίνει και να μετασχηματίσει την πολιτική της πραγματικότητα, είναι να επιτρέψει μια ανοικτή και πλουραλιστική διαμάχη σχετικά με την καλύτερη δυνατή αυτοκατανόησή της. Η αναδιάρθρωση, σύμφωνα με τον Taylor, πρέπει να αποβλέπει στο πλήρες δυνατό εύρος των αγαθών που πληροφορούν κι ενημερώνουν μια ζωντανή *Sittlichkeit*, στην ει δυνατόν πλήρη οικειοποίηση του νοηματικού της ορίζοντα. Η «κοινωνική του οντολογία», επομένως, υπαγορεύει μια μορφή πολιτείας που προάγει την αγωνιστική δραστηριότητα κι επαυξάνει τις ευκαιρίες της για περαιτέρω «γεγονότα εκ-κέντρωσης» (Villa 1996: 212· Rosa 1996: 44-5). Θα πρέπει να παρατηρηθεί, ωστόσο, ότι καθώς τα περισσότερα αγαθά λειτουργούν ως καθεστώτα *a priori* αλήθειας, προσανατολίζοντας τους φορείς προς την ασφάλεια της καθημερινότητας και την επανάληψη του δεδομένου, εγείρεται το ζήτημα της επιλογής μεταξύ εκείνων των αγαθών που προάγουν την αέναη αναδιάρθρωση και άλλων που την τροχοπεδούν. Στο ζήτημα της *θεμελίωσης*, νομιμοποιημένων επιλογών, ωστόσο, το οποίο δικαιολογημένα απασχολεί τον Taylor, δεν μπορούμε να εισέρθουμε εδώ.

²⁸ Ο Taylor, πέραν αυτού, αναπτύσσει και μια αρκετά επεξεργασμένη θεωρία του «ομιλιακού ενεργήματος» (speech-act) την οποία θεμελιώνει στην *εκφραστική* δύναμη (expression) του υποκειμένου. Βλ., HAL: 9, 221 κ.ε., 234 κ.ε., 257 κ.ε.· PA: 92 κ.ε., 107 κ.ε.· πρβλ., Davis 1988.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Abbey, R. (2000), *Charles Taylor*, Princeton & Oxford, Princeton University Press.
- Anderson, J. (1996), "The personal lives of strong evaluators: identity, pluralism, and ontology in Charles Taylor's value theory", *Constellations*, vol. 3 (1).
- Bernstein, J. M. (1995), *Recovering ethical life: Jürgen Habermas and the future of critical theory*, London and New York, Routledge.
- Black, S. (1997), "Review: *Philosophy in an age of pluralism* by James Tully; *Philosophical arguments* by Charles Taylor", *The Philosophical Review*, vol. 106 (3).
- Bohman, J. (1994), "World disclosure and radical criticism", *Thesis Eleven*, no. 37.
- Bohman, J. (1996), "Two versions of the linguistic turn: Habermas and poststructuralism", σε M.P. D' Entrèves and S. Benhabib (επιμ.), *Habermas and the unfinished project of modernity*, Cambridge, Polity Press.
- Brandom, R. (1985), "Freedom and constraint by norms", σε R. Hollinger (επιμ.), *Hermeneutics and Praxis*, Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press.
- Calhoun, C. (1991), "Morality, identity, and historical explanation: Charles Taylor on the *Sources of the Self*", *Sociological Theory*, vol. 9 (2).
- Connolly, W. E. (1985), "Taylor, Foucault, and otherness", *Political Theory*, vol. 13 (3).
- Connolly, W. E. (1991), *Identity/difference: Democratic negotiations of political paradox*, Ithaca and London, Cornell University Press.
- Davis, S. (1988), "Charles Taylor on expression and subject-related properties", *Canadian Journal of Philosophy*, vol. 18 (3).
- Descombes, V. (1994). "Is there an objective spirit?", σε J. Tully and D.M. Weinstock (επιμ.), *Philosophy in an age of pluralism: The philosophy of Charles Taylor in question*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1993), *New rules of sociological method: A positive critique of interpretive sociologies*, 2nd edition, Cambridge, Polity Press.
- Greenway, W. (2000), "Charles Taylor on affirmation, mutilation, and theism: A retrospective reading of *sources of the self*", *The Journal of Religion*, vol. 80 (1).
- Habermas, J. (1991), "A reply", σε A. Honneth and H. Joas (επιμ.), *Communicative action: Essays on Jürgen Habermas' the theory of communicative action*, transl. by J. Gaines and D. L. Jones. Cambridge, Polity Press.
- Habermas, J. (1993), *Justification and application: Remarks on discourse ethics*, transl. by C. Cronin. Cambridge, Polity Press.
- Habermas, J. (1993b), *Ο Φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας: Δώδεκα παραδόσεις*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου και Α. Καραστάθη, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Heidegger, M. (1962), *Being and time*, transl. J. Macquarrie & E. Robinson, Malden, USA & Oxford, UK, Blackwell Publishing Ltd.
- Honneth, A. & Joas, H. (1986), *Social action and human nature*, transl. R. Mayer, foreword C. Taylor, Cambridge, Cambridge University Press.
- Honneth, A. (1991), "The limits of liberalism: on the political-ethical discussion on communitarianism", *Thesis Eleven*, no. 28.
- Hoy, D. C. (1993), "Heidegger and the hermeneutic turn", σε C.B. Guignon (επιμ.), *The Cambridge Companion to Heidegger*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Kearney, R. (1986), *Modern movements in European philosophy*, Manchester & New York, Manchester University Press.
- Kitchen, G. (1999), "The malaises of modernity and the moral sources of the self", *Philosophy & Social Criticism*, vol. 25 (3).
- Kompridis, N. (1994), "On world disclosure: Heidegger, Habermas and Dewey", *Thesis Eleven*, no. 37.
- Lafont, C. (1994), "World disclosure and reference", *Thesis Eleven*, no. 37.
- Morgan, M. L. (1994), "Religion, history and moral discourse", σε J. Tully and D.M. Weinstock (επιμ.), *Philosophy in an age of pluralism: The philosophy of Charles Taylor in question*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Mulhall, S. & Swift, A. (1997), *Liberals and communitarians*, Oxford, U.K., & Mass., U.S.A., Blackwell.
- Olafson, F. A. (1994), "Review: Comments on *Sources of the Self* by Charles Taylor", *International Phenomenological Society*, vol. 54 (1).
- Redhead, M. (2002), "Making the past useful for a pluralistic present: Taylor, Arendt, and a problem for historical reasoning", *American Journal of Political Science*, vol. 46 (4).
- Rorty, R. (1994), "Review: Taylor on self-celebration and gratitude", *Philosophy and Phenomenological Research*, vol. 54 (1).
- Rosa, H. (1996), "Cultural relativism and social criticism from a Taylorian perspective", *Constellations*, vol. 3 (1).
- Schneewind, J. B. (1991), "Review: *Sources of the self* by Charles Taylor", *The Journal of Philosophy*, vol. 88 (8).
- Schweiker, W. (1992), "Review: The good and moral identity: A theological ethical response to Charles Taylor's *Sources of the self: The making of modern identity*", *The Journal of Religion*, vol. 72 (4).
- Seel, M. (1994), "On rightness and truth: reflections on the concept of world disclosure", *Thesis Eleven*, no. 37.
- Skinner, Q. (1994), "Modernity and disenchantment: Some historical reflections", σε J. Tully and D. M. Weinstock (επιμ.), *Philosophy in an age of pluralism: The Philosophy of Charles Taylor in question*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Smith, N. H. (1997), *Strong hermeneutics: Contingency and moral identity*, London and New York, Routledge.
- Smith, N. H. (2002), *Charles Taylor: Meaning, morals and modernity*, London and New York, Polity Press.
- Taylor, C. (1975), *Hegel*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1976), "Responsibility for self", σε A. O. Rorty (επιμ.), *The identities of persons*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Taylor, C. (1985a), *Human agency and language: Philosophical papers I*, Cambridge and N.Y., Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1985b), *Philosophy and the human sciences: Philosophical papers II*, Cambridge and N.Y., Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1989), *Sources of the self: The making of the modern identity*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1992), *The ethics of authenticity*, Cambridge, Harvard University Press.

- Taylor, C. (1993), "Engaged agency and background in Heidegger", σε C. B. Guignon (επιμ.), *The Cambridge companion to Heidegger*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1994), "Charles Taylor replies", σε J. Tully and D.M. Weinstock (επιμ.), *Philosophy in an age of pluralism: The philosophy of Charles Taylor in Question*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1995), *Philosophical arguments*, Cambridge, Mass. & London, U.K., Harvard University Press.
- Taylor, C. (2003), "Ethics and ontology", *The Journal of Philosophy*, vol. 100 (6).
- Taylor, C. (2006), *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Μ. Πάγκαλος, προλ. Κ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, εκδόσεις Εκκρεμές.
- Tully, J. (1989), "Wittgenstein and political philosophy: Understanding practices of critical reflection", *Political Theory*, vol. 17 (2).
- Villa, D. R. (1996), *Arendt and Heidegger: The fate of the political*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Weinstock, D. M. (1994), "The political theory of strong evaluation", σε J. Tully and D.M. Weinstock (επιμ.), *Philosophy in an age of pluralism: The philosophy of Charles Taylor in question*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Wellmer, A. (1991), *The persistence of modernity: Essays on aesthetics, ethics and post-modernism*. Cambridge, Mass., The MIT Press.
- Wood, A. (1992), "Review of sources of the self", *Philosophical Review*, no. 101.
- Ρωμανός, Β. (2008), «Το Ζήτημα της σχέσης κοινωνικής δομής και κοινωνικής δράσης», σε Σ. Μ. Κονιόρδος (επιμ.), *Ειδικά θέματα του ευρωπαϊκού πολιτισμού: Θεωρητικά διλήμματα και κοινωνική πραγματικότητα*, Πάτρα, Εκδόσεις Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου.

«Εδώ έχει ανώτερο επίπεδο παιδιών, δεν υπάρχουν αποκλίσεις από τον κανόνα». Ηθική τοπογραφία των εφήβων της «μεσαίας» τάξης.

Μιχάλης Χριστοδούλου και Παντελής Κυπριανός¹

Περίληψη

Στόχος του άρθρου είναι η εμπειρική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο η δυναμική της κοινωνικής τάξης διαπλέκεται με αυτή του σχολείου στο σχηματισμό της ταυτότητας των εφήβων. Βασιζόμενοι σε αφηγήσεις ζωής μαθητών πειραματικού λυκείου, εστιάσαμε στα λεξιλόγια κινήτρων που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν τους εαυτούς τους και τους άλλους. Διατυπώνουμε τη θέση ότι οι ταυτότητες που αξιώνουν οι έφηβοι για τους εαυτούς τους συγκροτούνται με γνώμονα τρεις ιδέες: αυτονομία, διαφορετικότητα και ηθική ανωτερότητα από τους μαθητές άλλων λυκείων. Πρόκειται, ωστόσο, για αφηγηματικές ταυτότητες με έντονα αμφιθυμικά στοιχεία τα οποία εκπηγάζουν από την οργανωσιακή κουλτούρα του σχολείου και από τις στρατηγικές των οικογενειών τους.

Λέξεις-κλειδιά: Εφηβεία, ταυτότητα, λεξιλόγια κινήτρων, μεσαία τάξη, οικογενειακές στρατηγικές.

Εισαγωγή

Από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 οι κοινωνικές βάσεις του σχηματισμού της ταυτότητας κατά την εφηβεία αποτέλεσαν αντικείμενο πολλών μελετών. Το μεγάλωμα σε οικογένειες και γειτονίες της εργατικής τάξης (Sennett and Cobb 1972: 191-241, Rubin 1976) συνοδεύεται από εντάσεις και ρήγματα αλλά και από πολιτισμικές μορφές αντίστασης στον αποκλεισμό και την αποξένωση στη σχολική καθημερινότητα (Willis 1977, Clarke et al. 1976; Κονιόρδος κ.α. 2006; Μαράτου-Αλιπράντη κ.α. 2006). Οι νέοι και οι νέες της εργατικής τάξης αναλύο-

¹ Ο Μιχάλης Χριστοδούλου είναι κοινωνιολόγος-εκπαιδευτικός δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, υποψήφιος διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Πατρών, τμήμα ΤΕΕΑΠΗ.

Ο Παντελής Κυπριανός είναι Καθηγητής Ιστορίας της Εκπαίδευσης και της Ιστορίας των ιδεών, Πανεπιστήμιο Πατρών, τμήμα ΤΕΕΑΠΗ.

Στοιχεία επικοινωνίας: Πανεπιστήμιο Πάτρας, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα ΤΕΕΑΠΗ, Πανεπιστημιούπολη Πάτρας, Ρίο, τηλ. 2610996179, 2610451210, Ηλεκτρονικό ταχυδρομείο: hristodoulou@upatras.gr, kiprian@upatras.gr.

νται όχι ως παθητικοί φορείς που εσωτερικεύουν τα ιδανικά του σχολικού θεσμού, αλλά ως πολιτισμικοί εμπνευστές και δημιουργοί καινοτόμων στυλιστικών, εκφραστικών (Thornton 1995, Bennett 2000) ή ακόμα και ριψοκίνδυνων βιοτικών υφών (Le Breton 2004) που έρχονται σε αντίθεση με αρχές που προβάλλονται από την κυρίαρχη ιδεολογία (Brake 1985), σε μια μέριμνα να αρθρώσουν μια ταυτότητα που θα γίνεται σεβαστή (Hagan 1997, Jackson 2002, Kelly 2009, Wexler 1992). Στο πλαίσιο αυτό στρέφονται σε μια macho κουλτούρα (Swain 2000, Mac an Ghaill 1994, Kehily and Nayak 1997) ή σε μια εκδοχή τονισμένης θηλυκότητας (Griffin 1985).

Τα τελευταία χρόνια ερευνητές, εκκινώντας από τις έννοιες του habitus και του πολιτιστικού κεφαλαίου του P. Bourdieu, έχουν εστιάσει στις οικογένειες της «μεσαίας» τάξης και έχουν αναδείξει τις παιδαγωγικές διαστάσεις της ενασχόλησης της μητέρας με τις εργασίες που έχει ο μαθητής για το σπίτι (homework) και στην κινητοποίηση των πόρων, πολιτισμικών, οικονομικών και διανοητικών, με αποτέλεσμα να διαμορφώνεται ένα οικογενειακό habitus μέσα στο οποίο ο μαθητής αναπτύσσει τη σχέση του με τη σχολική γνώση (Reay 1998, 2000, 2005). Σ' αυτή τη σύνθετη προβληματική που επιχειρεί να συνδυάσει τις διεργασίες του κοινωνικού φύλου με αυτές της κοινωνικής τάξης, οι σχολικές ανισότητες αναπαράγονται στην οικιακή σφαίρα, με τις μητέρες να επιφορτίζονται τη μεταβίβαση του οικογενειακού πολιτιστικού κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι μητέρες με διαφορετικό όγκο και δομή πολιτιστικού κεφαλαίου αναπτύσσουν διαφορετικές πρακτικές κοινωνικοποίησης και, έτσι, έχουν διαφορετικές πιθανότητες σχολικής επιτυχίας (Vincent and Ball 2007, Ball et al. 2004, Irwin and Elley 2011, Gorman 1998; Κυπριανός 1996).

Αναφορικά με τον όρο «ηθική τοπογραφία», αυτός προέρχεται από τον Taylor (Taylor 1988). Παραπέμπει σ' έναν συγκεκριμένο τρόπο συγκρότησης της ταυτότητας, ειδικότερα στο πώς κοινωνικές και πολιτισμικές παράμετροι εμφολοχworούν στον τρόπο που τα άτομα οργανώνουν τις βιογραφίες τους. Εκκινώντας από την ιδέα ότι ο άνθρωπος είναι μια αυτό-ερμηνευόμενη ύπαρξη, ο Taylor θεωρεί ότι η ερμηνεία δεν είναι ουδέτερη ούτε δομείται τυχαία. Βασικό συστατικό των αυτό-ερμηνειών είναι οι ισχυρές αξιολογήσεις που αρθρώνει το άτομο, για να οργανώσει το παρελθόν του και να προσανατολιστεί σε σχέση με μελλοντικές δράσεις. Οι ισχυρές αξιολογήσεις αναφέρονται στα πράγματα στα οποία προσβλέπει κάποιος και για τα οποία θεωρεί ότι αξίζει να παλεύει, αναφέρεται στις επιθυμίες και στους σκοπούς που έχουν σημασία και προσανατολίζουν υπαρκτά ένα άτομο και λειτουργούν ως κριτήρια για να αξιολογήσει το ποιος είναι σε αντιδιαστολή με το ποιος δεν θέλει να είναι. Αυτές οι ισχυρές αξιολογήσεις εγγράφονται στις αφηγήσεις που οικοδομεί το άτομο για να κατανοήσει τον εαυτό του, με τις συγκλίσεις και αποκλίσεις από αυτές να αποτελούν το θέμα της βιογραφίας του (Taylor 1985:2-4, 1989:47-93, 1988). Με άλλα λόγια, η αφήγηση εί-

ναι το μέσο που χρησιμοποιεί το άτομο για να αυτο-κατανοηθεί σε σχέση με τις ισχυρές αξιολογήσεις στη βάση των οποίων οριοθετεί τα σημαντικά από τα ασήμαντα. Μέσα από την παρούσα μελέτη αποσκοπούμε να εξετάσουμε αυτό το ηθικό τοπίο μέσα στο οποίο οι μαθητές/τριες από Πειραματικό σχολείο μεγάλης πόλης της χώρας επιχειρούν να αρθρώσουν τις αφηγηματικές τους ταυτότητες. Επειδή η παραπάνω προσέγγιση είναι μια φιλοσοφική σκιαγράφιση της ταυτότητας, η οποία δεν μας παρέχει αναλυτικά εργαλεία επεξεργασίας εμπειρικού υλικού, και επειδή εκτιμούμε ότι υπάρχουν προφανείς εκλεκτικές συγγένειες με την παράδοση της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης και της Φαινομενολογίας, θωρήσαμε αναγκαίο να δώσουμε έμφαση σε ευαισθητοποιούσες έννοιες που προέρχονται από αυτές τις παραδόσεις, οι οποίες μας δίνουν τη δυνατότητα να θέσουμε συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα, να ταξινομήσουμε τις κατηγορίες του λόγου των μαθητών και να διερευνήσουμε τη συνάφειά τους με τις δομικές και πολιτισμικές συνθήκες μέσα στις οποίες συγκροτείται.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι προαναφερθείσες έρευνες εστιάζουν κυρίως σε τρία σημεία: στους νέους της εργατικής τάξης, στις στυλιστικές, μουσικές και ενδυματολογικές τους επιλογές, στις πρακτικές που γονείς διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης υιοθετούν στην κοινωνικοποίηση των παιδιών τους, και σε φεμινιστικής προέλευσης εννοιολογικές προτάσεις –όπως «έμφυλη επιτελεστικότητα» (Butler 1993; Pascoe 2011), «επιβεβλημένη ετεροφυλοφιλία» (Rich 1986), και «ηγεμονικός ανδρισμός» (Kessler et al 1985; Connell 2005)– με στόχο να αναδειχθεί η έμφυλη διάσταση της οργάνωσης του εαυτού των εφήβων.

Στο κείμενό μας διερευνούμε τις πρακτικές μέσω των οποίων έφηβοι, μαθητές και μαθήτριες Πειραματικού λυκείου, συγκροτούν την ταυτότητα του εαυτού τους. Για την εξέταση αυτής της διαδικασίας εστιάζουμε στα νοήματα που οι ίδιοι οι μαθητές αποδίδουν για να κατανοήσουν τους εαυτούς τους σε σχέση με τις βιωμένες εμπειρίες της καθημερινής τους ζωής. Τα νοήματα αυτά δεν επινοούνται τυχαία αλλά είναι συλλογικώς διαμοιρασμένα και συναρτώνται με τα δομικά χαρακτηριστικά του Πειραματικού σχολείου και τις οικογενειακές στρατηγικές επένδυσης στο θεσμό.

Αναλυτικές κατηγορίες και ερευνητικά ερωτήματα

Για να κατανοήσουμε τις διαδικασίες, μέσω των οποίων οι έφηβοι μαθητές σχηματίζουν την ταυτότητα τους, εστιάζουμε στα συναισθηματικά λεξιλόγια (Gordon 1981: 577-80) που χρησιμοποιούν για να μιλήσουν για τους ίδιους και την καθημερινή τους ζωή, στους πόρους και τις πρακτικές που αναπτύσσουν για να χαράξουν ηθικά, πολιτιστικά και συμβολικά όρια με τους «Άλλους» (Lamont 1992: 3-13) και στις «ισχυρές αξιολογήσεις» για να καθορίσουν τους προσανατολισμούς και τον ηθικό τους κόσμο (Taylor 1988). Προσυπογράφοντας τις θέσεις του Sayer για την ηθική σημασία της κοινωνικής τάξης, εκτιμούμε ότι για να κα-

τανοήσουμε τη διαδικασία σχηματισμού της αίσθησης του εαυτού θα πρέπει να αναδείξουμε τους ορισμούς και τα νοήματα των ίδιων των εφήβων για τα «πρέπει» και δεν «πρέπει» τους, για τα πράγματα για τα οποία νοιάζονται ή αδιαφορούν στην καθημερινή τους ζωή (Sayer 2005: 949-52).

Η θέση αυτή, σε συνδυασμό με τις απόψεις του Mead (1934) για την ανάπτυξη του κοινωνικού εαυτού και του Strauss για την κοινωνική ταυτότητα (2008: 17-33), πραγματεύεται την κοινωνική τάξη και το κοινωνικό φύλο ως βιωμένες εμπειρίες που αρθρώνονται συλλογικά και σχεσιακά σε συγκεκριμένα πλαίσια (γειτονιά, σχολείο, φροντιστήριο, πλατεία κτλ) και με συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων, εντός των οποίων τα κοινωνικά υποκείμενα επεξεργάζονται και συγκροτούν από κοινού αποθέματα γνώσης (Atkinson 2010) για να νοηματοδοτήσουν τους εαυτούς τους και τις καταστάσεις που ζουν καθημερινά.

Μέσα σε αυτά τα αποθέματα γνώσης, τα οποία μπορεί να έχουν θεσμική προέλευση (π.χ. σχολείο) ή να συνδέονται με την κουλτούρα της οικογένειας, ή με άτυπα δίκτυα αλληλεπίδρασης του εφήβου, οι έφηβοι αντλούν λεξιλόγια κινήτρων για να ερμηνεύσουν τους εαυτούς τους, να οργανώσουν μορφές κοινωνικής δράσης και να συγκροτήσουν το θυμικό τους σύμπαν. Η έννοια «λεξιλόγια κινήτρων» είναι του C. W. Mills (1940). Μέσω αυτής προσπάθησε να δει τι πετυχαίνουν τα άτομα, όταν κάνουν κάτι πολύ συνηθισμένο στις καθημερινές τους αλληλεπιδράσεις, δηλαδή όταν αποδίδουν κίνητρα στον εαυτό τους και στους άλλους. Για τον Mills τα κίνητρα συνιστούν όχι πραγματικότητες ριζωμένες στο άτομο που υπαγορεύουν τις πρακτικές του, αλλά γλωσσικούς μηχανισμούς ή ομιλιακά ενεργήματα που ενεργοποιούνται για συγκεκριμένους λόγους και σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Όταν κάποιος αποδίδει κίνητρα, δεν περιγράφει απλώς κάτι, αλλά ταξινομεί και αξιολογεί τη δράση του και τη δράση των άλλων στο πλαίσιο μιας κατάστασης. Η επιλογή συγκεκριμένων λεξιλογίων κινήτρων εξαρτάται από την κατάσταση και μπορεί να γίνει, για να επηρεάσει τον άλλο, να δικαιολογήσει μια συμπεριφορά, να πείσει, να πιέσει ή να απαξιώσει. Κατά τη γνώμη μας, η σκέψη του Mills για τη ρητορική πτυχή των κινήτρων είναι και ένας τρόπος να αξιώσει ένα άτομο μια ταυτότητα για τον ίδιο ή μια ομάδα μια ταυτότητα για τα μέλη της, θυμίζοντας τον τρόπο που ο E. Goffman μίλησε για την «παρουσίαση του εαυτού στην καθημερινή ζωή».

Θυμίζουμε ότι για τον Goffman, όταν κάποιος βρίσκεται ενώπιον τρίτων, αξιώνει από αυτούς να δεχθούν και να πάρουν στα σοβαρά τον εαυτό που προβάλλει. Τα άτομα χειρίζονται και χρησιμοποιούν λεξιλόγια, εκφράσεις του προσώπου, αντιλήψεις, τρόπο ομιλίας για να πείσουν το ακροατήριό τους για το είδος του εαυτού που θεωρούν σημαντικό, σε μια προσπάθεια να πριμοδοτήσουν όψεις του εαυτού τους που θεωρούν άξιες, αποσιωπούν άλλες ή εξιδανικεύουν εκείνες τις συμπεριφορές που κρίνουν ότι ταιριάζουν ή όχι με το είδος του εαυτού που επιλέγουν να παρουσιάσουν (Goffman 1959). Αυτό που διακυβεύεται στην

παρουσίαση του εαυτού και στις αξιώσεις ταυτότητας που προβάλλει είναι η ηθική του ακεραιότητα, το κατά πόσο θα αξιολογηθεί θετικά ή αρνητικά από τα ακροατήρια του αυτή η αξίωση, το κατά πόσο θα γίνει αποδεκτός ο τρόπος που αξιώνει να αντιλαμβάνεται τον εαυτό του και να το κάνει πράξη στην καθημερινότητά του.

Τούτου δοθέντος, θέση μας είναι ότι, όταν κάποιος μιλάει για τη ζωή του, εφόσον την ανακατασκευάζει μέσω της αφήγησης ή της επιλεκτικής παρουσίας, δεν την περιγράφει απλά, αλλά προβαίνει και σε κάποιου είδους αξίωση ταυτότητας (Spector-Mercel 2011, Holstein and Gubrium 1995), τοποθετείται με αξιολογικό τρόπο απέναντι σ' αυτά που ζει, παίρνει θέση σε σχέση με τα διακυβεύματα στα οποία εμπλέκεται και τους θεσμούς στους οποίους εντάσσεται, επιλέγει συγκεκριμένα λεξιλόγια κινήτρων για να βάλει σε τάξη τον κόσμο στον οποίο βρίσκεται και να αυτό-τοποθετηθεί σε σχέση με τους φίλους του, τις επαγγελματικές και επιλογές των φίλων του, την οικογένειά του, το σχολείο του.

Αφορμώμενοι από την προαναφερθείσα προβληματική θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα εξής ερευνητικά ερωτήματα: Με ποιους όρους οι μαθητές χαράσσουν όρια ανάμεσα στους ίδιους και στους άλλους; Πώς δικαιολογούν/εξηγούν τα κριτήρια επιλογής των επαγγελματικών τους προοπτικών, των φίλων τους και των χρήσεων του ελεύθερου χρόνου τους; ποια λεξιλόγια κινήτρων προβάλλουν στις αφηγήσεις τους σχετικά με το πώς βίωσαν τη μέχρι τώρα σχολική τους εμπειρία (τη σχέση τους με τη σχολική γνώση, τους καθηγητές τους, τις παρέες τους στο σχολείο, τη μετάβαση από το δημοτικό, στο γυμνάσιο και στο λύκειο);

Μεθοδολογία. Δειγματοληψία και αναλυτική στρατηγική

Οι συνεντεύξεις μας αποτελούν μέρος έρευνας με στόχο τη σύγκριση αφηγήσεων ζωής μαθητών/τριών διαφορετικών τύπων λυκείου. Μιλήσαμε με μαθητές/τριες τρίτης τάξης Πειραματικού σχολείου υιοθετώντας τη λογική της θεωρητικής δειγματοληψίας της Grounded Theory. Μετά από πιλοτικές συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε φάνηκε ότι το σημείο κορεσμού τους ήταν οι 12 με 14. Ενημερώσαμε τους μαθητές για τον σκοπό της έρευνας και καλέσαμε εθελοντικά 7 αγόρια και 7 κορίτσια να συμμετέχουν.

Η συνέντευξη σχεδιάστηκε στη βάση τεσσάρων αξόνων. Καλέσαμε τους μαθητές να αφηγηθούν τις εμπειρίες τους από το δημοτικό, το γυμνάσιο και το λύκειο και να τοποθετηθούν σε ερωτήματα που απέρρεαν από τις εννοιολογικές κατηγορίες της έρευνας.² Για την ανάλυση των απομαγνητοφωνημένων συνε-

² Ενδεικτικά: «πιστεύεις ότι υπάρχουν διαφορές μεταξύ των μαθητών του τεχνικού και του πειραματικού λυκείου και αν ναι, ποιες;» «Ποια πράγματα σε κάνουν περήφανο; θα μπορούσες να αφη-

ντεύξεων βασιστήκαμε στην εκδοχή του Glaser για την Grounded Theory (1978, 1998) και στην αφηγηματική ανάλυση (Riessman 2002, 2008; Christodoulou and Kiprianos 2012). Ειδικότερα, όσον αφορά στην πρώτη, προσπαθώντας οι αναδυόμενες κατηγορίες να είναι κοντά στα λεγόμενα των ομιλητών και να ανταποκρίνονται σε αυτά, συγκρίναμε διαφορετικά νοηματικά σύνολα εντός και μεταξύ των συνεντεύξεων και επιχειρήσαμε να ανασύρουμε την core category, η οποία διαπερνά και πλαισιώνει τις αρχικές κατηγορίες που προέκυψαν μέσω της ανοιχτής και της εστιασμένης κωδικοποίησης (substantive coding).

Η δεύτερη στρατηγική επεξεργασίας των δεδομένων αντλεί από την αφηγηματική ανάλυση. Σύμφωνα με την εν λόγω προσέγγιση, όταν οι άνθρωποι μιλούν για τις εμπειρίες τους και τους εαυτούς τους θέτουν σε κίνηση ιστορίες και αφηγήσεις μέσω των οποίων προσπαθούν να πετύχουν διάφορα πράγματα, όπως το να υποστηρίξουν ένα επιχείρημά τους, να οργανώσουν την μνήμη τους και το παρελθόν τους, να εμπλέξουν τον ακροατή στην αφήγησή τους ή να τον παραπλανήσουν και να παρουσιάσουν μια συγκεκριμένη εκδοχή για τον κοινωνικό τους κόσμο ή τέλος να τον πείσουν για όλα τα παραπάνω (Bruner 1987). Στα πλαίσια αυτής της οπτικής, ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να εξετάσει τους τρόπους με τους οποίους το υποκείμενο αυτό-τοποθετείται απέναντι στα πολιτισμικά αντικείμενα του περιβάλλοντός του (πρόσωπα, θεσμούς, αξίες, ηθικούς κανόνες) προκειμένου να αξιώσει και να κατασκευάσει μια συγκεκριμένη ταυτότητα για το ίδιο. Το βιογραφικά καθορισμένο απόθεμα γνώσης του ατόμου από το οποίο αντλεί αφηγηματικούς πόρους, για να αυτοτοποθετηθεί και να αξιώσει την ταυτότητά του, επιτρέπει στον αναλυτή να ανασυστήσει την οπτική του υποκειμένου αντιμετωπίζοντας τον ως αφηγητή της βιωμένης του εμπειρίας. Μ' άλλα λόγια, στόχος δεν είναι μόνο η εξέταση της αλήθειας των λεγομένων αλλά και ο τρόπος χρήσης τους κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, η λειτουργία που επιτελούν στο σύνολο της τοποθέτησης του υποκειμένου και ο τρόπος οργάνωσής τους σε σχέση με την αφήγηση που το υποκείμενο οικοδομεί (Somers 1994, Maines 1993).

Επισκεφθήκαμε το πειραματικό λύκειο τον Οκτώβρη του 2011 και πραγματοποιήσαμε συνεντεύξεις με μαθητές και μαθήτριες καθ' όλη τη διάρκεια του μήνα. Μετά από τις απαραίτητες εξηγήσεις στη διεύθυνση του σχολείου για το σκοπό και τη λογική της έρευνας και με τη συνδρομή των διδασκόντων επισκεφθήκαμε τα δυο τμήματα της Γ' τάξης του λυκείου και ενημερώσαμε σχετικά τους μαθητές. Διευκρινίσαμε ότι η συμμετοχή στην έρευνα είναι προαιρετική και ανώνυμη και ότι η τεχνική που επιλέξαμε είναι η προσωπική συνέντευξη. Προς έκπληξή μας, ανταποκρίθηκαν με ιδιαίτερη προθυμία. Προσφέρθηκαν 16 μαθητές από τα δυο τμήματα (9 κορίτσια και 7 αγόρια) με τους οποίους προγραμματίσαμε τις συνεντεύξεις για συγκεκριμένες ημέρες και ώρες.

γθείς κάποιο συγκεκριμένο περιστατικό;» «Υπάρχουν άνθρωποι με τους οποίους δεν θα έκανες ποτέ παρέα και γιατί;».

Από τη μελέτη των αρχείων του σχολείου προκύπτει ότι έχουνε να κάνουμε με μία σχετικά ομοιογενή κοινωνική ομάδα. Οι γονείς των μαθητών είναι εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων, άνθρωποι των τεχνών (σκηνοθέτες, ηθοποιοί, ζωγράφοι), ή κατέχουν υψηλόβαθμες θέσεις στο δημόσιο και στο χώρο παροχής ιατρικών υπηρεσιών (θέσεις ευθύνης σε οργανισμούς κοινής ωφέλειας, ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό). Αν και η εγγραφή στα Πειραματικά σχολεία γίνεται μετά από κλήρωση, φαίνεται δηλαδή ανοιχτή σε όλους, εντούτοις το κοινό είναι σχετικά ομοιογενές. Ανάλογη ομοιογένεια παρατηρείται και σε σχέση με τις σπουδές που οι συνομιλητές μας επιλέγουν –κατά κανόνα τα τμήματα με τις υψηλότερες βάσεις.

Από την ανάλυση των συνεντεύξεων αναδύθηκαν τρεις βασικές κατηγορίες, τις οποίες αναλύουμε στις επόμενες ενότητες. Η πρώτη κατηγορία αφορά στην αξίωση των ομιλητών να αντιμετωπίζονται όχι ως παθητικοί εκφραστές γονεϊκών ή σχολικών προσδοκιών, αλλά ως δυνάμενοι να επηρεάζουν τα πράγματα γύρω τους. Η δεύτερη αφορά στην πριμοδότηση της σχολικής κουλτούρας που προβάλλει το πειραματικό λύκειο, μέσω της οποίας χαράσσουν πολιτιστικά και κοινωνικά όρια που τους επιτρέπουν να αυτοκατανοούνται ως ηθικά ανώτεροι από τους μαθητές άλλων λυκείων. Η τρίτη, και κεντρικότερη, κατηγορία της έρευνάς μας αναδεικνύει μία αμφιθυμία η οποία αντανακλάται στον τρόπο που οι μαθητές βιώνουν τον χρόνο και εμποτίζει την επένδυσή τους στη σχολική γνώση, πάνω στην οποία αρθρώνεται τόσο η αξίωσή τους για αυτονομία όσο και για ηθική ανωτερότητα.

Ο Λόγος των μαθητών

Α. Αξιώνοντας τη διαφορά και την αυτονομία

Στις συνεντεύξεις εστιάσαμε στο νόημα που αποδίδουν οι μαθητές στις επαγγελματικές τους προοπτικές, στα «κίνητρά» τους και στον τρόπο που ορίζουν τη βιωμένη τους κατάσταση. Να τι λέει ο Αντρέας, όταν τον ρωτήσαμε για το τι σκέφτεται να κάνει μετά το Λύκειο (όλα τα ονόματα των μαθητών τα οποία θα αναφερθούν στην συνέχεια έχουν ευνόητα αλλαχθεί):

M: Πού σκέφτεσαι να περάσεις Αντρέα;

A : Θέλω να περάσω στο φυσικό.

M: Στο φυσικό;

A : Ναι, γιατί μου αρέσει.

M : Θες να γίνεις καθηγητής σε σχολείο δηλαδή;

A : Όχι, θέλω να ασχοληθώ με την έρευνα.

M: Πώς και έτσι;

A : Γιατί μου αρέσει.

M: Και διαβάζεις για αυτό το θέμα ; πόσες ώρες ασχολείσαι ;

A : Ασχολούμαι δέκα τη βδομάδα, δυο ώρες τη μέρα περίπου.

M : Πιστεύεις ότι θα τα καταφέρεις;

A : Ουσιαστικά το κάνω επειδή μου αρέσει .

Η έμφαση και η αξία που δίνει ο Αντρέας στην ικανοποίηση των ατομικών του επιθυμιών είναι ο δικός του τρόπος να διαχειριστεί την ένταση που ο ίδιος θεωρεί ότι υπάρχει ανάμεσα στο θέλω («γιατί μου αρέσει») και στο πρέπει. Ενώ στην αρχή της συνέντευξης υποστήριξε με σθένος ότι είναι πολύ ευχαριστημένος από την όλη εμπειρία του στο Πειραματικό, προς το τέλος της συζήτησης, όταν τον ρωτήσαμε ποια πράγματα τον «ξενερώνουν» σ' αυτή τη φάση της ζωής του, είπε:

οι καθηγητές δεν έχουνε καταλάβει ότι αυτό που κάνουμε το κάνουμε για μας, για να πάμε καλά στις Πανελλήνιες και όχι γιατί μας το επιβάλλουν αυτοί, το κάνουμε γιατί θέλουμε. Ξερερώνω πολύ όταν οι μαθητές και οι καθηγητές δεν βλέπουν το σχολείο σαν κάτι σημαντικό. Πάνε απλά στο σχολείο γιατί πρέπει. Εγώ θέλω να πάω στο σχολείο για να μάθω.

Ο Αντρέας αξιώνει να αντιμετωπίζεται ως κάποιος που έχει ανιδιοτελή σχέση με τη σχολική γνώση, αντιπαραβάλλοντας τον εαυτό του με όσους θεωρεί ότι διατηρούν μια εργαλειακή σχέση μαζί της, δηλαδή με τους καθηγητές εκείνους που πιστεύουν ότι η προσπάθειά του είναι αποτέλεσμα επιβολής και τους μαθητές εκείνους που αδιαφορούν για τη σημαντικότητά της. Για τον Αντρέα η έμφαση που ο ίδιος αποδίδει στην ανιδιοτελή επένδυση στη σχολική γνώση αποτελεί έναν βασικό αφηγηματικό μοτίβο που του επιτρέπει να ξεχωρίζει από εκείνους που ενδίδουν στις πιέσεις του σχολικού θεσμού για επιτυχία ή για να βρουν μια δουλειά, ενώ την ίδια στιγμή αυτοπροβάλλεται ως δυνάμενος να κάνει επιλογές, επειδή ο ίδιος το επιθυμεί και όχι επειδή προκρίνονται από τους ενήλικες. Το λεξιλόγιο περί αυτονομίας και επηρεασμού των πραγμάτων παρατηρείται και στον τρόπο που αντιλαμβάνεται τις διαφορές μεταξύ των μαθητών του Πειραματικού και του Τεχνικού λυκείου:

M: Πιστεύεις ότι υπάρχει διαφορά των παιδιών μεταξύ του πειραματικού και των άλλων γενικών σχολείων ή του τεχνικού; γενικά στους μαθητές...

A: Έχει διαφορά κάθε μαθητής από τον άλλο. Δεν έχει σχέση με συγκεκριμένη περιοχή. Χτυπητές διαφορές υπάρχουνε σε ολόκληρη την κοινωνία. Υπάρχει η μάζα και υπάρχουν κάποιοι εκτός της μάζας. Μπορεί να είναι καλά, αλλά συνήθως υπάρχει πρόβλημα με τις μειοψηφίες.

M: Όταν λες μάζες ποιον κατατάσσεις εκεί σε αυτήν την ομάδα ας πούμε; τι χαρακτηριστικά έχουν αυτοί οι άνθρωποι;

A: Ότι χειραγωγούνται εύκολα και αυτό το κάνουν, επειδή θέλουν να ανήκουν σε κάποια ομάδα, ενώ υπάρχουν και άλλοι που είναι πιο μοναχικοί. Εγώ προτιμώ να

ανήκω στη δεύτερη κατηγορία. Σε ομάδα είναι καλό να βρίσκεσαι, αλλά όχι να καθοδηγείσαι. Κάνε ό,τι θέλεις.

M: Να είσαι πιο αυθόρμητος δηλαδή, αυτό πιστεύεις είναι εύκολο να το κάνεις πράξη;

A: Εξαρτάται από τον άνθρωπο. Εγώ το κάνω. Άλλοι το κάνουνε, άλλοι όχι. Είναι επιλογή του καθένα.

M: Δεν φοβάσαι στο σχολείο οι συμμαθητές να μην πουν "ο Αντρέας γιατί το κάνει αυτό"; Δε σε νοιάζει;

A: Το θέμα είναι να το κάνει κανείς για να νοιώθει καλά με τον εαυτό του.

Αν και η ερώτηση εμπεριείχε ως παραδοχή την κατηγορική υπαγωγή των μαθητών σε σχέση με το είδος του λυκείου που φοιτούν, για τον ομιλητή μας οι διαφορές τους αναπαριστούνται ανάλογα με το κατά πόσο ανήκουν ή δεν ανήκουν στη «μάζα». Η «μάζα» αξιολογείται αρνητικά, γιατί τα μέλη της «χειραγωγούνται εύκολα, επειδή θέλουν να ανήκουν κάπου». Το ψυχολογικό σθένος που επιδεικνύουν όσοι δε δέχονται να «καθοδηγούνται», όπως ο ίδιος ερωτώμενος, αποτελεί την εμπράγματη απόδειξη της ηθικής τους διαφοράς ή και ανωτερότητας, άρα και του ίδιου. Μ' άλλα λόγια, η αφηγηματική επιλογή του Αντρέα για να ερμηνεύσει τη σχολική του καθημερινότητα οικοδομείται με αναφορά σε ένα λεξιλόγιο κινήτρων το οποίο ταξινομεί τους μαθητές σε «ανήκοντες» και «μη ανήκοντες στη μάζα», με τους δεύτερους να ξεχωρίζουν ηθικά επειδή «επιλέγουν» να «νοιώθουν καλά με τον εαυτό τους», να εκφράζουν την εσωτερικότητά τους και τις επιθυμίες τους και όχι να «καθοδηγούνται».

Παρόμοιο λεξιλόγιο αλλά ακόμα πιο εκλεπτυσμένο στο ίδιο ερώτημα χρησιμοποιήσε και ο Γιώργος αναφερόμενος στις διαφορές των μαθητών διαφορετικών λυκείων:

M: Εδώ στο σχολείο οι σχέσεις σου με τα παιδιά πώς είναι; Πώς είναι αυτό που λέμε καθημερινότητα στο σχολείο; Υπάρχουν πειράγματα και πλάκες για χαβαλέ μεταξύ σας;

Γ: Όχι, είναι γενικότερα ένα ανώτερο επίπεδο παιδιών, δεν έχουν μεγάλες αποκλίσεις από τον κανόνα. Είναι όλοι πολύ καλοί. Ενώ σε άλλα σχολεία υπάρχουν οι 'ταραξίες' και τα 'καλά παιδιά'. Αυτά (εννοεί τα πειράγματα) εντάσσονται όλα στη σχολική κοινότητα, τα πειράγματα είναι μέρος, δεν μπορείς να τα αποφύγεις. Αλλά έτσι κι αλλιώς αποτελούν χαρακτηριστικό αυτής της ηλικίας, οπότε μάλλον τα απολαμβάνεις, τα καλά πειράγματα, δεδομένου ότι στη ζωή σου αργότερα σοβαρεύουν τα πράγματα.

M: Υπάρχουν καλά και κακά πειράγματα; Σε τι αναφέρεσαι;

Γ: Καλό πείραγμα είναι αυτό που γίνεται από φίλους. Το κακό απορρέει κυρίως από συμπλέγματα ανωτερότητας και κατωτερότητας των μαθητών, αν και δε

νομίζω ότι έχουμε τέτοιους μαθητές εδώ, αλλά σε άλλα σχολεία, υπάρχουν τέτοια φαινόμενα.

Μ: Όταν λες συμπλέγματα δηλαδή;

Γ: Τα παιδιά που κάνουν το πείραγμα έχουν ως μόνη διέξοδο το να φανούν έτσι ανώτεροι λόγω του ότι δεν έχουν αναπτύξει κάποιες ικανότητες από μικρή ηλικία και λόγω οικογενειακής παιδείας δεν τους δόθηκε αυτή η δυνατότητα να τις αναπτύξουν. Έτσι προσπαθούν με διάφορους χυδαίους τρόπους να ανέβουν και στα μάτια των συμμαθητών τους και των καθηγητών, χωρίς να ενδιαφέρονται βέβαια αν οι καθηγητές το κρίνουν αυτό ως καλό ή κακό. Η μόνη ουσία είναι το αποτέλεσμα ότι ξεχωρίζουν. Εξάλλου αυτά τα παιδιά αντλούν τη δύναμή τους από τη μάζα. Μόνο όταν βρίσκονται μαζί με άλλους καταφέρνουν να κάνουν αυτά που κάνουν ενώ όταν είναι μόνοι τους είναι αποδυναμωμένοι.

Για τον Γιώργο η συμμόρφωση στον κανόνα συνιστά ένδειξη ανωτερότητας του ίδιου αλλά και του σχολείου που φοιτά. Εδώ διαφοροποιείται λίγο από τον Αντρέα για τον οποίο οι όποιες διαφορές μεταξύ των μαθητών δεν είναι θέμα σχολείου αλλά ηθικής και χαρακτήρα. Με διάθεση να μιλήσει ως αμερόληπτος παρατηρητής, ο Γιώργος ενεργοποιεί μια ψυχολογική ορολογία για να τοποθετηθεί σε σχέση με τα «πειράγματα» τα οποία και διαχωρίζει σε «καλά» και «κακά». Τα πρώτα τα αντιμετωπίζει στωικά λόγω της εξαρτημένης από τη βιολογική ηλικία φύσης τους, ενώ τα δεύτερα τα αποδίδει σε «συμπλέγματα». Θεωρεί ότι η έλλειψη «ικανοτήτων» και «οικογενειακής παιδείας» σε κάποιους από τους μαθητές των «άλλων σχολείων» τα ωθεί να ξεχωρίσουν με «χυδαίους τρόπους» και να φέρονται ως «μάζα». Πρόκειται για έναν άλλο τρόπο, συμπληρωματικό με αυτόν του Αντρέα, που ο Γιώργος υιοθετεί για να σημειώσει τόσο την «ανωτερότητα του επιπέδου» του σχολείου του (επειδή οι φοιτώντες σε αυτό συμμορφώνονται με τον «κανόνα») όσο και τη δική του, εφόσον λόγω «ικανοτήτων» και «οικογενειακής παιδείας» δεν είναι επιρρεπής στις επιταγές της «μάζας». Μ' άλλα λόγια, η μη αποδοχή των προτροπών της «μάζας» και η συνεχής επίκληση της αυθεντίας της σχολικής/επιστημονικής ορολογίας, αποτελούν για τον Γιώργο το βασικό απόθεμα γνώσης πάνω στο οποίο συγκροτεί την αξίωσή του να αντιμετωπίζεται ως ηθικά ανώτερος, ως ικανός να μην επιδίδεται σε «χυδαίους τρόπους για να ξεχωρίσει», να έχει λόγο σε όσα συμβαίνουν γύρω του, και να είναι ώριμος συνομιλητής των ενηλίκων. Το ίδιο λεξιλόγιο κινητοποίησε, όταν τον ρωτήσαμε για το πώς αντιλαμβάνεται τις διαφορές μεταξύ εφηβείας και ενήλικης ζωής:

Μ: Πού πιστεύεις ότι διαφοροποιείται η εφηβική ηλικία από τους ενήλικες;

Γ: Κύριο γνώρισμα είναι οι ορμονικές μεταβολές. Μετάβασή δηλαδή από την παιδική ηλικία στην ενηλικίωση. Αυτό είναι το κύριο που, όταν το παρατηρεί ένας έφηβος, προβληματίζεται και έτσι γυρίζει η συζήτησή μας στο προηγούμενο ερώ-

τημα όπου εκεί βλέπουν ότι βγάζουν ακμή και τους κοροϊδεύουν για αυτό. Στο πνευματικό επίπεδο υπάρχει μια μεταβατική περίοδος και εκεί ως προς την ψυχολογία του εφήβου, υπάρχουν μεταπτώσεις ψυχολογικές...

Μ: Εσύ έχεις τέτοιες μεταπτώσεις;

Γ: Όχι, εγώ ήμουν πιστεύω ώριμος από την παιδική ηλικία. Είχα μεγαλύτερη κατανόηση για τα φαινόμενα που παρατηρούσα και τα έψαχνα σε βάθος. Αυτό σου δημιουργεί μια αίσθηση ασφάλειας και προστασίας. Βέβαια μερικές φορές νοιώθεις ότι είναι δύσκολο, ότι θα θελες πολύ να είσαι σαν τους άλλους, να μη σε νοιάζει. Πιστεύω οι καλοί μαθητές διακρίνονται από τους άλλους και στο θέμα της ωριμότητας. Έχουν μία αίσθηση της συνείδησης, πιο έντονη για αυτό και καταφέρνουν να κάτσουν να διαβάσουν, να πειθαρχήσουν τον εαυτό τους. Έτσι το κρίνω εγώ.

Η επίκληση ενός βιο-ψυχολογικού λεξιλογίου επιτρέπει στον Γιώργο να αποστασιοποιείται από το βίωμά του και να διεκδικεί για τον εαυτό του την εξαίρεση από τις «ψυχολογικές μεταπτώσεις» οι οποίες χαρακτηρίζουν «συνήθως» τη μετάβαση από την εφηβεία στην ενηλικίωση. Όταν καλείται να μιλήσει για τον εαυτό του, ο Γιώργος αυτό-τοποθετείται ως «ώριμος», ακριβώς επειδή βιώνει τη ζωή του με όρους αμερόληπτου παρατηρητή ο οποίος μπορεί να «κατανοεί» και να «ψάχνει τα πράγματα σε βάθος», μια στάση ζωής που τον ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους οι οποίοι δεν «καταφέρνουν να κάτσουν να διαβάσουν και να πειθαρχήσουν τον εαυτό τους». Η πρόσδεση του Γιώργου στην επιστημονική/σχολική γνώση και η μεταφορά της στην καθημερινότητά του, ως βίωμα και τρόπου να αντιμετωπίζει τη ζωή του, συνιστούν το συμβολικό όριο μεταξύ των ώριμων και πειθαρχημένων «καλών μαθητών», στους οποίους εντάσσει τον ίδιο, και των «άλλων».

Αυτό-προσδιορισμοί και ηθικά όρια στην καθημερινή ζωή

Η αναγνώριση της ατομικότητας, είτε αυτή δηλώνεται μέσω της ρητορικής περί μάζας είτε περί ωριμότητας του αποστασιοποιημένου παρατηρητή, έχει ως κοινό σημείο αναφοράς ένα εκλεπτυσμένο λεξιλόγιο κινήτρων που πριμοδοτεί τη σχολική γνώση ως αξιακή βάση πάνω στην οποία οι συνομηλτές μας αξιώνουν να οικοδομήσουν την αίσθηση της διαφορετικότητάς τους. Μια αίσθηση η οποία καλλιεργείται σε σχέση με το συμβολικό κεφάλαιο με το οποίο συνδέεται η φοίτηση στο πειραματικό λύκειο και το οποίο οι ομιλητές μας υπερασπίζονται, αν και με διαφορετικούς αφηγηματικούς τρόπους. Θέσαμε στη Μαρία το ίδιο ερώτημα περί των διαφορών των μαθητών:

Μ: Υπάρχουν διαφορές των παιδιών που είναι εδώ και αυτών που είναι στο τεχνικό;

Μαρία: Ναι, ένα παιδί που είναι στο τεχνικό σημαίνει μεν ότι οι προσδοκίες του είναι ψηλές, αλλά εμείς που έχουμε έρθει στο πειραματικό σημαίνει ότι θέλουμε να πάμε ιατρική, νομική και φιλολογία ακόμη. Ένα παιδί που πάει στο τεχνικό συμβιβάζεται και με ένα ΤΕΙ, σημαίνει ότι δεν κάνει για ένα γενικό λύκειο μάλλον.

Ο Αντρέας και ο Γιώργος πρόβαλαν ένα λόγο που να δηλώνει ότι καθορίζουν και δεν καθορίζονται, ότι επηρεάζουν και δεν επηρεάζονται, ότι επιλέγουν και δεν επιλέγονται, αλλά δεν συνέδεαν την αξίωσή τους με τη φοίτησή τους στο πειραματικό, για τη Μαρία η αίσθηση της διαφοράς βιώνεται με όρους ένταξης ανά σχολείο φοίτησης. Ταξινομεί τους μαθητές του τεχνικού ως «συμβιβασμένους με ένα ΤΕΙ», και του πειραματικού ως έχοντες προσδοκίες για «ανώτερες» σπουδές. Στο λεξιλόγιο κινήτρων της Μαρίας μια σχολική/θεσμική ταξινόμηση δεν εγγράφεται μόνο ως ένδειξη αυτο-προσδιορισμού στην αφήγησή της αλλά και ως τρόπος κωδικοποίησης των ικανοτήτων των μαθητών. Με πιο αναλυτικούς όρους, το κίνητρο «διότι» (Schutz 1973: 21) που ενεργοποιεί η ομιλήτρια («όσοι φοιτούν στο τεχνικό δεν κάνουν για ένα γενικό λύκειο», «όσοι φοιτούν στο πειραματικό θέλουν να πάνε ιατρική, νομική, ή και φιλολογία ακόμη») λειτουργεί ως αξιολογικά φορτισμένος ερμηνευτικός πόρος, για να τοποθετήσει τον εαυτό της όχι στην ομάδα εκείνων που είναι «συμβιβασμένοι», αλλά σε όσους «έχουν έρθει στο πειραματικό». Το αίσθημα της υπεροχής για τα «παιδιά του πειραματικού» είναι συνυφασμένο με την υπεράσπιση της αξίωσής τους να πριμοδοτούν τη συμμόρφωση με τις σχολικές επιταγές, ή αλλιώς, όσο περισσότερο επενδύουν στα σχολικά διακυβεύματα, τόσο πιο πιθανό είναι να προβάλλουν αυτή την επένδυση ως ηθικά ανώτερη. Ας δούμε πως ξεδιπλώνει τον συλλογισμό της η Φαίη στο ίδιο ζήτημα:

Μ: Κάνεις παρέα με παιδιά από άλλα σχολεία; Πιστεύεις ότι υπάρχει διαφορά μεταξύ των παιδιών του Πειραματικού και των παιδιών από άλλα σχολεία;

Φαίη: Ναι.

Μ: Τι διαφορά;

Φαίη: είναι (.) περισσότερου επιπέδου (.) του πειραματικού. επειδή του πειραματικού γενικά (1) πιστεύω (.) ότι (.) είναι (1) τα (.) φυτουκλάκια κατά κάποιο τρόπο (.) όταν έρχονται εδώ παιδιά, ειδικά στη πρώτη Γυμνασίου, τα περισσότερα παιδιά είναι πολύ στο διάβασμα. Δηλαδή να πάρουν καλούς βαθμούς (.) εγώ θυμάμαι στη πρώτη Γυμνασίου ότι είχαμε τρομερό ανταγωνισμό (2) ποιος θα (.) ποιος θα σηκώσει χέρι πρώτος, ποιος θα φέρει εργασία, ποιος θα (.) μετά αυτό σταμάτησε να υπάρχει αλλά γενικά είναι παιδιά που ενδιαφέρονται κ' αυτό είναι σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Δηλαδή (.) όταν ασχολείσαι με το διάβασμα δεν εί... πιστεύω διαφέρεις απ' τους άλλους, γιατί θα καλλιεργηθείς, και όταν ένας άνθρωπος καλλιεργείται (.) είναι πιο (.) είναι πιο

καλλιεργημένος. ενώ σ' άλλα σχολεία υπάρχουν πολλά παιδιά που δεν ξέρ, που δεν έχουν πιάσει βιβλίο στη ζωή τους εξωσχολικό, ή που (1) δεν ενδιαφέρονται

M: Πες μου λίγο για αυτό που είπες πριν, για τον ανταγωνισμό

Φαίη: Τώρα τρίτη Λυκείου που είμαστε πλέον δεν υπάρχει, αλλά στις πρώτες τάξεις υπήρχε πάρα πολύς.

M: Στου λυκείου τις πρώτες τάξεις;

Φαίη: Όχι, στου γυμνασίου, μέχρι να ξεχωρίσουν ποιοι είναι αυτοί που πραγματικά ενδιαφέρονται και ποιοι τελικά(1) κάποιοι χάνονται στην πορεία. Δηλαδή ξεκινάνε όλοι πολύ δυναμικά, θέλουν βαθμούς, θέλουν αριστείο, ειδικά στη πρώτη γυμνασίου (.) παίρνουν πάρα πολλά παιδιά αριστείο. Γι' αυτό το λόγο. Και ξαφνικά στη δευτέρα γυμνασίου κάποιοι χάνονται σιγά-σιγά. Δηλαδή ντάξει, δεν τους άρεσε τόσο πολύ αυτό, ε (2) και μένουν λίγο πίσω (.) μέχρι την τρίτη λυκείου όπου θα ξεχωρίσουν τελικά ποιοι είναι οι(1) «κορυφές» που λέμε, και ποιοι είναι (2) οι πιο (.) μέτριοι και ποιοι δεν είναι καθόλου.

M: Υπάρχει δηλαδή μια ιεραρχία.

Φαίη: Ναι. Υπάρχει μια ιεραρχία. Παντού δεν υπάρχει, δεν υπάρχει μια ιεραρχία; Στην επίδοση τουλάχιστον. Κάποιοι είναι πολύ καλοί, κάποιοι είναι(.) λιγότερο μέτριοι και κάποιοι είναι(1) δεν ενδιαφέρονται. Τουλάχιστον στο Πειραματικό δε νομίζω πως δεν ενδιαφέρεται κάποιος.

Η «διαφορά επιπέδου» για την οποία κάνει λόγο η Φαίη αρθρώνεται με τρόπο ώστε η «ανωτερότητα» των παιδιών του πειραματικού να πηγάζει από το βαθμό που επενδύει κανείς στον «τρομερό ανταγωνισμό» της σχολικής καθημερινότητας, κάτι που συνιστά και ένδειξη όχι μόνο ότι τα εν λόγω παιδιά «ενδιαφέρονται» αλλά και ότι διαφέρουν από τους «άλλους». Ο ανταγωνισμός εγγράφεται στην αφήγηση της Φαίης ως σχολική/κοινωνική συνθήκη πάνω στην οποία οικοδομούνται ηθικές διαφορές μεταξύ των μαθητών, καθιστώντας μια σχολικά καθορισμένη εξω-σχολική δραστηριότητα σε σύμβολο ανωτερότητας και διαφοράς από τα παιδιά του τεχνικού («όταν ασχολείσαι με το διάβασμα διαφέρεις από τους άλλους»). Δεχόμενη αρχικά την ετικέτα που αποδίδεται στους φοιτώντες σε πειραματικά λύκεια («τα φυτουκλάκια»), στη συνέχεια η Φαίη δομεί την αφήγησή της σε ένα λεξιλόγιο το οποίο της επιτρέπει να συγκροτεί έναν ηθικό εαυτό ο οποίος είναι «ανώτερος», επειδή ανήκει σε μια κατηγορία μαθητών που κάποιοι άλλοι μαθητές προσπαθούν να στιγματίσουν.

Συνεχίζοντας τη συζήτηση για το σχολικό ανταγωνισμό, διαπιστώνουμε ότι στο λόγο της Φαίης δε σημασιοδοτείται μόνο ως πρακτική που ξεχωρίζει τους μαθητές του πειραματικού ως ανώτερους από αυτούς του τεχνικού αλλά επέχει θέση ταξινομητικού κριτηρίου και για τους μαθητές του πειραματικού, για το ποιοι «ενδιαφέρονται και ποιοι όχι». Αυτό της παρέχει και το πλαίσιο για να ξε-

χωρίσει τους δυνητικούς της φίλους. Όταν ρωτήσαμε την Φαίη πώς έχει βιώσει αυτή την εμπειρία σε σχέση με τις φιλίες, μας είπε:

Φαίη: Ντάξει, η κολλητή μου είναι από Τεχνικό λύκειο, κάναμε παρέα από Πέμπτη Δημοτικού(.) αλλά τώρα τελευταία έχουμε απομακρυνθεί ακριβώς γι' αυτόν το λόγο(.) από τότε που πήγε Τεχνικό λύκειο γιατί δεν ήταν από παλιά (1) έχει αλλάξει πολύ. Έχει (1) αρχίσει να μην ασχολείται τόσο πολύ με πράγματα(.) που αφορούν το διάβασμα, το μέλλον της ουσιαστικά. Δεν τη νοιάζει, δεν διαβάζει(.) και δεν λέω ότι(.) ότι είναι κακό να μην διαβάζει κάποιος, αλλά μου ασκεί και μένα αρκετή κριτική(.) δηλαδή ότι εντάξει τι διαβάζεις(.) τι κάθεται και διαβάζεις τόσες ώρες; έλα να βγούμε. Και ντάξει αυτό είναι λίγο πιεστικό γιατί έχω βάλει στόχο και είναι υψηλός και θέλω να τον επιτύχω και(.) δεν μπορώ να έχω τέτοιες επιλογές

Μ: Και στο Τεχνικό τι κάνουν; Πως περνάνε; Που θα πάει η φίλη σου;

Φαίη: δεν διαβάζουν. Γενικά. Δεν ασχολούνται με το (1) βαθμό(.) είναι μία εύκολη λύση το Τεχνικό για να βγάλεις ένα απολυτήριο(.) τουλάχιστον απ' όσο ξέρω η δική μου φίλη πήγε εκεί γιατί πίστευε ότι δεν θα τα καταφέρει στο Γενικό(.) εγώ πιστεύω ότι είναι πολύ έξυπνη σαν κοπέλα, δηλαδή δεν διαβάζει καθόλου, δεν ασχολείται καθόλου(.) δεν έβγαζε στο Γενικό και έτσι πήγε στο Τεχνικό και εκεί τα πράγματα είναι χειρότερα, γιατί όσοι πηγαίνουν εκεί γι' αυτό το λόγο(.) επειδή το επίπεδο εκεί πέρα(.) όχι το επίπεδο(.) γενικά όλο το κλίμα είναι αποτρεπτικό ως προς το διάβασμα. Ξέρω ας πούμε άλλη μια κοπέλα, η οποία είχε μείνει σε δυο μαθήματα όταν πήγαινε Γενικό, και όταν πήγε στο Τεχνικό έμεινε σε πολύ περισσότερα μαθήματα(.) γιατί μετά χαλαρώνεις πολύ περισσότερο απ' ότι σ' ένα, σ' ένα πιο αυστηρό σχολικό περιβάλλον, δηλαδή εδώ, ε... δεν σου αφήνουν περιθώριο ούτε και οι παρέες.. αφού βλέπεις ο άλλος διαβάζει. Ο άλλος προσπαθεί. Πρέπει κ εσύ να προσπαθήσεις. Ενώ στο Τεχνικό όταν δεν προσπαθεί κανένας, χαλαρώνεις! Λογικό είναι.

Αν και η μετάβαση στο γυμνάσιο του πειραματικού είναι πιθανό να εμπεριέχει την αλληλεπίδραση με παιδιά ίδιας ηλικίας αλλά διαφορετικών ενδιαφερόντων, προτιμήσεων και συνηθειών, η αίσθηση της ομοιότητας εξαρτάται από τη σχέση που διατηρούν οι μαθητές με τα σχολικά διακυβεύματα (ενασχόληση με «πράγματα που αφορούν στο διάβασμα»), από το κατά πόσο το μέλλον καθορίζει τις ικανοποιήσεις του παρόντος και το παρόν βιώνεται με όρους επένδυσης στο μέλλον. Αυτή η διαφορετική βίωση του χρόνου είναι η βάση για μια σταδιακά καλλιεργούμενη και συνειδητή οργάνωση των κριτηρίων επιλογής φίλων, με αποτέλεσμα, καθώς τα σχολικά χρόνια περνάνε να γίνονται όλο και πιο συμπαγείς οι σιωπηρές προσδοκίες (background expectancies) που ρυθμίζουν την εξω-σχολική καθημερινότητα και να ξεχωρίζουν τις παρέες τους αυτοί που έχουν

«αλλάξει πολύ» από αυτούς που έχουν «υψηλούς στόχους. Το να ενδιαφέρεται κανείς για τον ανταγωνισμό («δεν διαβάζουν, δεν ασχολούνται με το βαθμό»- εννοεί τους μαθητές του τεχνικού λυκείου) συνιστά για τους μαθητές του πειραματικού την εμπράγματη και συμπεριφορική απόδειξη για την σφυρηλάτηση μιας συλλογικής αποδεκτής αίσθησης του ανήκειν σε μια κοινότητα μαθητών, θεμέλιο της οποίας είναι η σχολικά παραγόμενη πίστη στην αξία της «ιεραρχίας» καλλιεργούμενη ήδη κατά τη μετάβαση από το δημοτικό στο γυμνάσιο του πειραματικού και η οποία υιοθετείται και στα χρόνια του λυκείου. Πρόκειται για μια εμπειρία που βιώνεται ως αυτονόητη από τους μαθητές του πειραματικού και η οποία δεν απαξιώνεται ηθικά από τους ομιλητές μας καθώς αναπαρίσταται ως συνθήκη για την πετυχημένη σχολική επίδοση στην οποία έχουν επενδύσει από τα χρόνια του γυμνασίου.

Ο ρόλος του «καλού μαθητή»: μια αμφίθυμη επένδυση

Μιλώντας με όρους Grounded Theory, από τη μέχρι τώρα ανάλυση είδαμε ότι η κεντρική κατηγορία που διαπερνά τις αφηγήσεις των εφήβων μαθητών είναι η αξίωσή τους να οικοδομήσουν έναν εαυτό αυτόνομο από θεσμικές επιταγές (του σχολείου, της οικογένειας, των φίλων), ο οποίος καθορίζει τις εξελίξεις, είναι ηθικά ανώτερος από τη «μάζα» και από εκείνους που δε «δείχνουν ενδιαφέρον» για τα σχολικά διακυβεύματα (εξωσχολικό διάβασμα, αριστείο κλπ). Τι είναι αυτό που καθιστά αυτή την αξίωση βασική στον τρόπο που οικοδομούν τις αφηγήσεις του εαυτού τους, ή με όρους Taylor, ισχυρή στον τρόπο που προσανατολίζουν τις επιλογές τους και κατανοούν τους εαυτούς τους; Μπορούμε να εντοπίσουμε την απάντηση στον τρόπο που οργανώνουν τις αναφορές τους για το πώς βλέπουν τους εαυτούς μετά από λίγα χρόνια, για το πώς δε θα ήθελαν να είναι τότε και για τις καταστάσεις στις οποίες θεωρούν ότι βιώνουν αισθήματα αυθεντικότητας.

Αν και μιλούν για την επιλογή της κατεύθυνσης στο σχολείο με συναισθηματικούς όρους, οι ερωτώμενοι βιώνουν την γονεϊκή επένδυση στη σχολική τους διαδρομή και τις απαιτήσεις των καθηγητών τους για υψηλές επιδόσεις με όρους «πίεσης» και «απαιτήσεων». Ο Λεωνίδας, ερωτηθείς για το που θέλει να περάσει, υποστήριξε ότι «θα ήθελα πολιτικός μηχανικός στο πολυτεχνείο, πάντα με γοήτευε αυτή η κατεύθυνση», αλλά την ίδια στιγμή θεωρεί ότι το σχολείο τον «ξενερώνει» «γιατί δεν είναι ένας χώρος που μπορεί κάποιος να εκφραστεί ελεύθερα. Γιατί σε αυτόν το χώρο περιοριζόμαστε αρκετά, είμαστε αναγκασμένοι να τηρούμε κάποια πρότυπα συμπεριφοράς που μας λένε οι καθηγητές μας».

Φοβούμενος «την αποτυχία στις εξετάσεις», ο Γιώργος, αν και θα δηλώσει την ιατρική ως πρώτη επιλογή στο μηχανογραφικό, λέει αμέσως ότι «το πειραματικό δεν ήταν δική μου επιλογή, οι γονείς μου με έστειλαν, η αλήθεια είναι ότι δεν θέλω να γίνω γιατρός αλλά μάεστρος, αυτό ονειρεύομαι και επιθυμώ». Για τους συνο-

μιλητές μας, όσο μεγαλύτερη είναι η επιτυχία τους σε σχολικού τύπου διακυβεύματα (φροντιστήρια, σχολείο, ξένες γλώσσες, μουσική), τόσο πιο αυξημένες είναι οι προσδοκίες των άλλων από αυτούς, αλλά και τόσο πιο πιθανή η αμφίθυμη σχέση τους με το σχολείο:

M: Θέλω να μου περιγράψεις εμπειρίες που θεωρείς ότι είσαι ο πραγματικός σου εαυτός. Καταστάσεις που είσαι δηλαδή ο αυθεντικός Γιώργος. Ποιες είναι;

Γιώργος : Δύσκολο ερώτημα(.) κυρίως όταν βρίσκεσαι με φίλους και ανεβαίνει η αδρεναλίνη και όταν τα μάτια του κόσμου δεν είναι στραμμένα πάνω σου. Νομίζω ότι κάθε καλός μαθητής, αν και δε μου αρέσει να βάζω τον εαυτό μου σε αυτό το πλαίσιο, ο κοινωνικός περίγυρος έχει μία απαίτηση, με τον ίδιο σεβασμό που σε κοιτάνε τόσο μεγάλη είναι και η απαίτησή τους να αποδώσεις ακόμα περισσότερο. Αυτά είναι και μερικά κοινωνικά πρότυπα που πρέπει να ακολουθήσεις

M: Με ποια πράγματα «ξενερώνεις»;

Γιώργος: όταν σου ζητάνε να κάνεις πράγματα τα οποία δε θες να κάνεις, όπως στο σχολείο, δυστυχώς έχεις κάποιο ρόλο να εκτελέσεις.

Παρόλο που ο «σεβασμός» είναι η επιβράβευση του «κοινωνικού περιγυρου» για τις σχολικές επιδόσεις αλλά και το κίνητρο για την ανταπόκριση στο ρόλο του «καλού μαθητή», οι «απαιτήσεις του κόσμου» δεν εσωτερικεύονται δίχως εντάσεις. Για τον Γιώργο, η σχέση του με τον «ρόλο που πρέπει να εκτελέσει» στο σχολείο βιώνεται ως μια καθημερινότητα από την οποία θέλει να πάρει αποστάσεις, όταν βρίσκεται με τους φίλους του. Η απόσταση από το ρόλο του «καλού μαθητή» βιώνεται με ικανοποίηση στην παρέα και με δυσφορία στο σχολείο. Τα αμφιθυμικά συναισθήματα που συνοδεύουν την επένδυση στη σχολική γνώση αντανακλώνται στον τρόπο με τον οποίο οι εν λόγω μαθητές βιώνουν τη σχέση τους με τον χρόνο. Στον βαθμό που το παρόν βιώνεται με όρους μέλλοντος, οι συνομιλητές μας συγκρίνονται με τους φίλους τους, για να ελέγξουν αν αυτή η επένδυση στο μέλλον είναι «φυσιολογική», αν αξίζει τον κόπο. Ο Αντρέας, αφού υποστηρίζει ότι η οικογένειά του τού ενέπνευσε «αξίες όπως ο διάλογος, το γνώθι σ' αυτόν και το θάρρος της διαφορετικότητας», σε μια στιγμή αναστοχασμού λέει:

είναι βέβαια από τη μία θετικό και από την άλλη αρνητικό το ότι έχω αυτές τις αξίες. Νοιώθω όμως ότι δεν έχω ζήσει αυτό που λέγεται παιδική ηλικία, ότι δεν έχω βγει στην πλατεία να παίξω, ίσως κάποια στιγμή να με ενοχλήσει. Επίσης το να βγαίνουν οι συμμαθητές μου σε κλαμπ κι εγώ να κάθομαι να διαβάζω, αλλά είναι επιλογή μου αλλά κάποια στιγμή δεν θα θελήσω να κάνω και αυτά;

Ενώ έχει αποφασίσει ότι δεν θα πάει πενταήμερη εκδρομή, διότι οι φίλιες του στο σχολείο είναι «έξω από την κουλτούρα μου, τα μπουζούκια και τα λοιπά, έχει να κάνει με το πώς βλέπεις τη ζωή σου, εγώ δεν είμαι πολύ χαβαλέ», ο Αντρέας εκκινεί από μια θεώρηση της παιδικής ηλικίας ως ξέγνοιαστης για να οριοθετήσει τη «φυσιολογική» συμπεριφορά, για να ξεκαθαρίσει το αν «τα κλαμπ, τα μπουζούκια και ο χαβαλές» είναι μια επιλογή η οποία δε θα αποδειχθεί στο μέλλον ότι τελικά τον «ενοχλεί» που δεν την επέλεξε. Έτσι, καθώς θεωρεί ότι ο πραγματικός του εαυτός ξεδιπλώνεται όταν «ασχολούμαι με την τέχνη, όταν βλέπω μια ταινία ή όταν διαβάζω κάποιο εξωσχολικό βιβλίο», αντλεί από δυο διαφορετικά αποθέματα γνώσης, για να διαχειριστεί τη σχέση του με το χρόνο και την αυτό-εικόνα του: από τη μια εκείνο της οικογένειας και της ανιδιοτελούς επένδυσης σε (εξω)σχολικά ενδιαφέροντα σε σχέση με τα οποία αρθρώνει την «κουλτούρα του» και όλα όσα είναι «έξω» απ' αυτήν, και από την άλλη μια θεώρηση περί ανέμελης εφηβείας, θεώρηση την οποία βλέπει να συμμερίζονται και να κάνουν πράξη οι περισσότεροι από τους συμμαθητές του. Κατά τη γνώμη μας, δεν είναι τόσο η στοχοπροσήλωση του Αντρέα στις επερχόμενες εξετάσεις που τον ωθούν να μη συμμετάσχει σε ένα τόσο πολυαναμενόμενο και φορτισμένο συναισθηματικά γεγονός, όπως η εκδρομή, όσο η βιογραφικά παγιωμένη αίσθησή του ότι ο «χαβαλές» της πενταήμερης είναι «έξω από την κουλτούρα του» και η αξίωσή του να μην αντιμετωπίζεται ως κάποιος που «ανήκει στη μάζα».

Για τους συνομιλητές μας η διαρκής αναστολή της ικανοποίησης ως τρόπου βίωσης του παρόντος αποτελεί επιλογή στην οποία έχουν επενδύσει από τα χρόνια του γυμνασίου. Η επιλογή βιώνεται, ωστόσο, αμφιθυμικά, λόγω των αυξημένων προσδοκιών για επιτυχία στις πανελλήνιες, κάτι που τους φοβίζει, καθώς έχουν γνώση του διακυβεύματος (επαγγελματική αποκατάσταση σε κοινωνικά αξιοδοτημένες θέσεις, δικαίωση των οικογενειακών επενδύσεων σε χρόνο και χρήμα, ανταπόκριση σε σημαντικούς άλλους, όπως οι συμμαθητές ή κάποιοι προσφιλείς καθηγητές), και λόγω της αίσθησης ότι όλα τα παραπάνω τους ακυρώνουν τη δυνατότητα να διαχειρίζονται την κατεξοχήν συνθήκη που καθιστά κάποιον αυτόνομο, τον χρόνο. Η Βάσω, για παράδειγμα, η οποία θέλει να περάσει στην ιατρική, ασχολείται από μικρή με τον κινηματογράφο και τη μουσική (με τους «Evanescence» να είναι «το αγαπημένο μου συγκρότημα, τους ακούω από 8 χρονών γιατί μου αρέσει πολύ ο στίχος τους»), μας μιλά για τις φοβίες της, τις αξίες της και το πώς βλέπει τον εαυτό της μελλοντικά:

Μ: Πες μου δύο με τρεις αξίες που θεωρείς ότι είναι αδιαπραγμάτευτες, ότι σε εκφράζουν σαν προσωπικότητα.

Βάσω: Το να μην έχω όνειρα απραγματοποίητα, ξέρω ότι μπορεί στο μέλλον να απογοητευτώ.

Μ: Όταν λες απογοήτευση τι εννοείς;

Βάσω: Για το πολύ άμεσο μέλλον οι Πανελλήνιες.

Μ: Πώς δεν φαντάζεσαι τον εαυτό σου μετά από χρόνια; Τι θα ήθελες να αποφύγεις; Πώς δεν θα ήθελες να είσαι;

Βάσω: Θα ήθελα να μην έχω τόσο πολύ περιορισμένο χρόνο. Να μπορώ πιο πολύ να τον οργανώνω μόνη μου. Και με το διάβασμα να μην είναι κάποιος από πάνω μου και στο Πανεπιστήμιο, αλλά να το κάνω μόνη μου, με προσωπικό αγώνα. Ο μόνος μου φόβος είναι μήπως δεν πετύχουμε τους στόχους μας στον επαγγελματικό τομέα και γενικά.

Παρόλο που μετά από μία περίπου δεκαετία οι ερωτώμενοι ενδέχεται να ασκήσουν επαγγέλματα που χαρακτηρίζονται από μια «απόσταση από την ανάγκη», η εφηβεία των γόνων της μεσαίας τάξης φαίνεται ότι είναι μια καθημερινότητα η οποία δεσμεύεται από την ανάγκη, δηλαδή μια καθημερινότητα με «περιορισμένο χρόνο», γιατί το επιβάλλει η ανάγκη της επιτυχίας στις εξετάσεις, μια ανάγκη την οποία οφείλουν να αποδεχτούν για να μην έχουν «απραγματοποίητα όνειρα και απογοητευτούν», μια ανάγκη την οποία δεν έχουν οι ίδιοι επιλέξει αλλά στην οποία επενδύουν για να μπορούν στο μέλλον να μην έχουν κάποιον ανάγκη. Για τη Βάσω, ο «φόβος της αποτυχίας» και ο «περιορισμένος χρόνος» συνιστούν ένα πλέγμα συναισθημάτων και στερήσεων μέσα στο οποίο αρθρώνονται οικογενειακές στρατηγικές και συλλογικές προσδοκίες. Συνίσταται, με τα λόγια της, σε μια προσωρινή αναστολή της ελευθερίας της να «μην έχει κάποιον πάνω από το κεφάλι» της. Αν και κανείς από τους ομιλητές μας δεν ισχυρίζεται ότι έχει βιώσει καταπιεστικά τη σχέση του με το σχολείο, βλέπουμε ότι το δίπολο ανάγκης/ελευθερίας διαπερνά τις αφηγήσεις των εφήβων της μεσαίας τάξης, όταν μιλούν για το μέλλον τους, για τη χρήση του χρόνου τους ή για τη σχέση με την οικογένειά τους:

Μ: Φαίη πώς περνάς αυτή την περίοδο, πώς ζεις;

Φ: εγώ θα' θελα περισσότερη ελευθερία τουλάχιστον (.) αυτό θα ήθελα εγώ

Μ: Ελευθερία δηλαδή; Τι ελευθερία; Τι εννοείς μ' αυτό;

Φ: Εντάξει (.) να μπορώ να επιλέγω εγώ κάποια πράγματα στη ζωή μου (.) να ξέρω ακόμα και για το πότε θα βγαίνω., με ποιους θα βγαίνω, να μην χρειάζεται να γίνεται αυτός ο έλεγχος που γίνεται.. Δε ξέρω αν ισχύει για τα άλλα παιδιά, στη δική μου οικογένεια ισχύει.

Μ: Υπάρχει δηλαδή ένας έλεγχος όσον αφορά που θα βγεις.. που θα πας..

Φ: Ναι αλλά όχι απλώς έλεγχος.. υπερβολικός (.) θα ήθελα ας πούμε μεγαλύτερη ανεξαρτησία όσο οι υπόλοιποι.. θέλω να ξεκινήσω μια ζωή, που να ξέρω τι.. Τουλάχιστον ως παιδί δεν είναι ότι θα κάνω τρέλες ή ότι (.) απλά θέλω να παίρνω εγώ την απόφαση των επιλογών μου

Μ: Θέλω να μου πεις τι φοβάσαι να μη γίνεις στο μέλλον. Τι φοβάσαι με την έννοια του ότι είναι πιθανό να συμβεί για σένα αλλά δε θες να σου συμβεί.

Φ: εε (2) να μείνω στην Πάτρα σα φοιτήτρια (.) αυτό είναι το άμεσο, το (1) σκέφτομαι και το (.) φοβάμαι περισσότερο γιατί θέλω σ' άλλη πόλη (.) να είμαι πιο ανεξάρτητη κι αυτά

Μ: Θέλω να μου περιγράψεις στιγμές και εμπειρίες που πιστεύεις ότι είσαι ο πραγματικός σου εαυτός.

Φ: εε στις εκδρομές, που πηγαίνουμε με το σχολείο μου (.) γιατί είμαι με ανθρώπους που έχω επιλέξει (1) επιλέγω δεν με επιλέγουν.

Όπως για την Βάσω η αίσθηση της απουσίας αυτονομίας συνδέεται με την ακύρωση της δυνατότητάς της «να οργανώνει τον χρόνο μόνη της», έτσι και η Φαίη βιώνει μια στέρηση της «ελευθερίας» της ως απόρροια του ότι «δεν μπορεί να επιλέξει κάποια πράγματα για τη ζωή» της. Ενώ στην αρχή της συνέντευξης μας είπε ότι επέλεξε την Νομική «γιατί, ντάξει μου αρέσει», στη συνέχεια μας αποκάλυψε την επίδραση της οικογενειακής στρατηγικής στην οργάνωση των επαγγελματικών προοπτικών της: «οι γονείς μου πάντα προσπαθούσαν να με καθοδηγήσουν σε κάθε μου απόφαση, εγώ ήθελα παιδαγωγικό και επειδή θεωρούν ότι είναι εξαρτημένο από το δημόσιο, με έστρεψαν σε κάτι πιο ανεξάρτητο». Αν και κατά διαστήματα προσπαθούσε να αποφύγει να αντιμετωπιστεί ως κάποια που οι γονείς της της επιβάλλουν τι να κάνει («δεν πιστεύω ότι μου επέβαλλαν τη Νομική, πιστεύω ότι είναι καλύτερα, μ' αρέσει περισσότερο ως επάγγελμα»), η Φαίη δεν αποποιείται τόσο την οικογενειακή επιλογή για ένα επάγγελμα «ελεύθερο», ανεξάρτητο από το δημόσιο, όσο το ότι δεν είναι ένα παιδί που «θα κάνει τρέλες». Έτσι, συνδέει την ελευθερία της όχι με την ανάγκη του παρόντος αλλά την προσδοκία του μέλλοντος της φοιτητικής ζωής «σε άλλη πόλη», φοβούμενη ότι ενδεχόμενη αποτυχία στις εξετάσεις θα επιμηκύνει την ανυπαρξία απόστασης από την ανάγκη και την αδυναμία της να την επιλέγουν αντί να επιλέγει.

Αξιώσεις, σχολικό σχολικό και οικογενειακό περιβάλλον³

Από τις αφηγήσεις ζωής συνάγεται ότι οι ερωτώμενοι μαθητές αξιώνουν ένα είδος ταυτότητας, συναισθηματικά και αξιολογικά φορτισμένο σε σχέση με συμβολικά και ηθικά όρια που χαράσσουν, για να ορίσουν το ποιοι είναι και ποιοι δε θέλουν να είναι. Θυμίζουμε ότι πρόκειται για μαθητές/τριες οι οικογένειες των οποίων έχουν επενδύσει έντονα στο σχολείο. Έτσι, η σχολική γνώση συνιστά την αξιακή βάση για να αξιώσουν έναν εαυτό, μη ετεροπροσδιορισμένο από φίλους, καθηγητές, γονείς, μίντια, αυτόνομο, ικανό να επηρεάζει το περιβάλλον αντί να επηρεάζεται από αυτό, να επιλέγει και να μην τον επιλέγουν. Η αίσθηση της αυ-

³ Διευκρινίζουμε ότι τα παρακάτω συμπεράσματα δεν αναφέρονται στους εφήβους της μεσαίας τάξης γενικώς, αλλά σε εκείνα τα τμήματά της των οποίων το οικογενειακό *habitus* δομείται σε σχέση με τις μορφωτικές αξίες της σχολικής γνώσης και τα οποία επενδύουν ομοιογενώς στο Πειραματικό σχολείο για λόγους που εκθέτουμε στο κείμενο.

τονομίας και διαφορετικότητας οικοδομείται μέσα από σχολικά επιτεύγματα, όπως η επίδοση σε ενδο-σχολικούς και εξω-σχολικούς διαγωνισμούς, στις ξένες γλώσσες, στην ενασχόληση με τη μουσική ή τα εικαστικά.

Ο «Άλλος» σε σχέση με τον οποίο ορίζουν την αξίωση ταυτότητας παραπέμπει σε άτομα με πρακτικές και αξίες από τις οποίες παίρνουν τις αποστάσεις τους, όπως τους «ανήκοντες στη μάζα», τους ενδοτικούς «στις απαιτήσεις της», τους «ταραξίες» και τα «κακά πειράγματα», τους «συμβιβασμένους με ένα ΤΕΙ», τους έχοντες «χαμηλούς στόχους», ή όσους δεν «ασχολούνται με το διάβασμα» και την «καλλιέργεια της προσωπικότητάς τους». Τοποθετούμενοι ως αυτόνομοι και διαφορετικοί από αυτές τις πρακτικές και αξίες, οι συνομιλητές μας αξιώνουν εμμέσως και την ηθική ανωτερότητα και υπεροχή από τους μαθητές που εμφορούνται από αυτές. Τα συμβολικά όρια που χαράσσουν οι μαθητές, για να ορίσουν το ποιοι είναι και το ποιοι δεν θέλουν να είναι, για να ορίσουν τα σημαντικά από τα ασήμαντα με τα οποία αξίζει ή δεν αξίζει να ασχολείται κανείς, είναι όρια ηθικά. Δεν περιγράφουν απλώς τον τρόπο ζωής τους αλλά και αυτότοποθετούνται ως ανώτεροι, ακριβώς επειδή θεωρούν ότι έχουν εκείνη την ηθική ποιότητα και στάση ζωής που τους κάνει όχι μόνο να ανταπεξέρχονται στις απαιτήσεις της σχολικής ζωής βγάζοντας υψηλούς βαθμούς αλλά κυρίως να έχουν και να είναι όλα όσα δεν είναι οι «Άλλοι», δηλαδή να «έχουν υψηλούς στόχους», να μην «αποκλίνουν από τον κανόνα», να μην είναι συμβιβασμένοι με ένα «απλό πτυχίο» και να ασχολούνται με την «καλλιέργειά τους».

Η ηθική αυτή τοπογραφία μέσα στην οποία οι ομιλητές του πειραματικού λυκείου αρθρώνουν ή προσπαθούν να αρθρώσουν τον δημόσιο εαυτό τους συγκροτείται μέσα σε δυο πολύ συγκεκριμένες διεργασίες του κοινωνικού τους είναι.

Η μια είναι η κουλτούρα των οικογενειών τους, οικογένειες ελευθέρων και καθηγητικών επαγγελλμάτων της μεσαίας τάξης, για τις οποίες η κοινωνικοποίηση των παιδιών τους γίνεται αντιληπτή ως ένα αναπτυξιακό σχέδιο, το οποίο καταστρώνεται όχι μόνο σε σχέση με την επίδοση στις πανελλήνιες και την εισαγωγή σε σχολές που αργότερα θα τα κατατάξουν σε ελευθέρια επαγγέλματα αλλά και σε σχέση με τη διαχείριση και συνειδητή ενασχόληση με τον εσωτερικό τους κόσμο, επιλέγοντας να τα εμπλέξουν σε οργανωμένες εξω-σχολικές δραστηριότητες, όπως τα εικαστικά, η ζωγραφική, ο χορός, η μουσική και τα σπορ.

Η δεύτερη συνδέεται με το κύρος και τη συμβολική αναγνώριση των πειραματικών σχολείων. Αν και δημόσια σχολεία, τα Πειραματικά χαίρουν ευρείας συμβολικής αναγνώρισης λόγω της οργάνωσης και της δομής τους (ενδεικτικά η νομοθεσία καθορίζει ολιγομελή τμήματα -2 σε κάθε τάξη- και αυξημένα τυπικά προσόντα για τους διδάσκοντες) αλλά και λόγω των υψηλών ποσοστών επιτυχίας στις πανελλήνιες εξετάσεις. Σε δεύτερο επίπεδο το συμβολικό κεφάλαιο των πειραματικών συναρτάται και με τη στρατηγική τμημάτων της μεσαίας τάξης να

εφοδιάσουν τα παιδιά τους με τους πολιτισμικούς πόρους που θα τους επιτρέψουν να κατακτήσουν θέσεις ομόλογες με εκείνες των γονέων τους.

Έτσι, για τους ομιλητές μας η αίσθηση της αυτονομίας και της διαφοράς, η αξίωση να επιλέγουν και να επιδρούν στο περιβάλλον συναρτάται με την αίσθηση ότι ανήκουν σε κάποια ελίτ, καθώς ανταπεξέρχονται στις ενδοσχολικές απαιτήσεις και στον ανταγωνισμό. Έτσι, αυτο-ορίζονται ως «αυτοί που πραγματικά ενδιαφέρονται», διακρίνονται από αυτούς «που τελικά χάνονται στην πορεία» και αυτό-εντάσσονται σε μια φαντασιακή κοινότητα μαθητών με ξεχωριστές «ικανότητες». Η ίδια πρακτική λογική ωθεί τους εφήβους να επιλέγουν τα σημαντικά πράγματα για την παρούσα φάση της ζωής τους, όπως οι φίλοι ή η συμμετοχή στην εκδρομή. Αφορμώμενοι από τη λογική αυτή, η Φαίη σταμάτησε να κάνει παρέα με την κολλητή της από το τεχνικό λύκειο, επειδή «έπαψε να ασχολείται με το διάβασμα» και ο Αντρέας δεν πήγε εκδρομή, επειδή «ο χαβαλές είναι έξω από την κουλτούρα» του. Πρόκειται για ένα είδος φαντασιακής κοινότητας τα μέλη της οποίας, πέρα από τον συλλογικά διαμοιρασμένο αυτοπροσδιορισμό τους ως μαθητών με ξεχωριστές «μαθησιακές ικανότητες», δε συνδέονται και με αντίστοιχους συναισθηματικούς δεσμούς που να απορρέουν από κοινές εξω-σχολικές πρακτικές στην καθημερινότητά τους, καθώς διαμένουν σε διαφορετικές και απομακρυσμένες μεταξύ τους γειτονιές, ακόμα και αν συμμετέχουν σε κοινής φύσεως μορφωτικές δραστηριότητες. Η παρουσία των ενηλίκων και τα διαφορετικά ωράρια δεν τους επιτρέπουν να οικοδομήσουν μια συλλογική ταυτότητα, ένα κοινό *esprit de corps*, με κοινά βιώματα, κώδικες συμπεριφοράς και πολιτιστικά σύμβολα. Μ' άλλα λόγια, το ίδιο το σχολικά παραγόμενο στοιχείο που τους συνέχει και τους συγκροτεί ως φαντασιακή κοινότητα – δηλαδή η κατοχή διανοητικών δεξιοτήτων, η οποία τους τοποθετεί στην κορυφή της ιεραρχίας του σχολείου – είναι αυτό που τους κάνει να θέλουν να αποστασιοποιηθούν ο ένας από τον άλλον, είναι αυτό που τους κάνει να αναζητούν στη διαφορά από τους ομοίους τους τη σφυρηλάτηση της ατομικότητάς τους.

Μέσα σ' αυτή την ιδιότυπη λογική αναπτύσσονται οι αμφιθυμίες και οι εντάσεις για το τι σημαίνει να είναι «καλοί μαθητές» και να έχουν «υψηλούς στόχους». Μια πρώτη ένδειξη αυτής της αμφίθυμης επένδυσης μπορεί να εντοπιστεί στο γεγονός ότι, ενώ οι συνομιλητές μας αναγνωρίζουν το συμβολικό κεφάλαιο που αποδίδεται στο πειραματικό λύκειο και αισθάνονται υπερήφανοι που είναι μέλη του, χρησιμοποιώντας συχνά αυτή την κατηγορική υπαγωγή ως τρόπου να αυτοπροσδιορίζονται και να παρουσιάζουν τους εαυτούς τους, την ίδια στιγμή ο λόγος τους βρίθει από συναισθηματικά φορτισμένες αναφορές που έχουν να κάνουν με το ότι «ξενερώνουν» με τα «πρότυπα συμπεριφοράς» που πρέπει να τηρούν στο σχολείο, με το ότι «δεν καταλαβαίνουν (οι καθηγητές τους ή οι γονείς τους) πως ό,τι κάνουν το κάνουν επειδή το θέλουν και όχι επειδή τους το επιβάλλουν» και

με το ότι ενίοτε αισθάνονται να «πιέζονται» από τα «μάτια του κόσμου» που είναι στραμμένα πάνω τους.

Πίσω από την προσπάθειά των μαθητών να οικοδομήσουν την ταυτότητα τους, αποστασιοποιούμενοι από πρακτικές και συνήθειες που κρίνουν ότι αφορούν τους «Άλλους», φαίνεται να εμφολωρεί μια ατομικιστική λογική. Δεν είναι, ωστόσο, λίγες οι φορές που αναρωτιούνται για το «φυσιολογικό» της επένδυσής τους στο σχολείο, για το εάν η «φυσιολογική» συμπεριφορά στην εφηβεία συνδέεται ή όχι με «τρέλες», με τον «χαβαλέ». Γνωρίζοντας και συνειδητοποιώντας ότι η δική τους επένδυση στο σχολείο είναι αντανάκλαση της οικογενειακής στρατηγικής να μεταβιβαστεί και να εξασφαλιστεί στους ίδιους το πολιτιστικό και κοινωνικό κεφάλαιο για να πετύχουν μια ανοδική κινητικότητα, οι μαθητές του πειραματικού σχολείου φαίνεται να συναινούν σε μια προσωρινή αναστολή της ελευθερίας τους, για να μπορούν στο μέλλον να επιλέξουν αν και πότε θα είναι ελεύθεροι από τις αναστολές, ή αλλιώς, συναινούν σε έναν προσωρινό καθορισμό της καθημερινότητάς τους από την ανάγκη, για να είναι σε θέση σε μερικά χρόνια να είναι ελεύθεροι να καθορίζουν οι ίδιοι τις ανάγκες τους.

Οι μαθητές/τριες δεν αγχώνονται τόσο για το αν θα πετύχουν στις εισαγωγικές εξετάσεις, καθώς όλοι εκτιμούν ότι την επόμενη χρονιά θα ζουν τη «φοιτητική ζωή» και σχεδιάζουν από τώρα τις μεταπτυχιακές τους σπουδές, ούτε επιθυμούν να «εξεγερθούν» ενάντια στους γονείς τους (διαψεύδοντας τις ψυχολογίζουσες θεωρήσεις που ανάγουν την «αντίδραση» και «επανάσταση» στους γονείς ως «φυσιολογικό» και εν γένει κανονιστικό κριτήριο της υγιούς εφηβικής συμπεριφοράς), αφού σχεδόν όλοι επιλέγουν να φοιτήσουν στις πόλεις τους και να παραμείνουν στην οικογενειακή τους εστία όχι λόγω οικονομικών δυσκολιών αλλά επειδή περνούν καλά μαζί τους.

Καθώς οι οικογένειες των μαθητών γνωρίζονται μεταξύ τους (είτε λόγω επαγγελματικών συναναστροφών είτε γιατί τα παιδιά τους φοιτούν στο πειραματικό από το δημοτικό), η σύγκριση μεταξύ των γονέων για τις επιδόσεις των παιδιών τους τους δημιουργεί ένα ιδιότυπο, διαρκές και σιωπηλό κοινωνικό άγχος το οποίο μετακυλιέται και στον τρόπο που τα παιδιά τους προσπαθούν να αρθρώσουν την ταυτότητα τους, έναν φόβο όχι λόγω μιας ενδεχόμενης αποτυχίας στις πανελλήνιες αλλά μιας πιθανής εισαγωγής σε σχολές κατώτερες των κοινωνικών προσδοκιών της οικογενειακής τους στρατηγικής. Κατά τη γνώμη μας, αυτός ο άρρητος φόβος μιας οιονεί κοινωνικής έκπτωσης οδηγεί τους εφήβους της μεσαίας τάξης να αναστείλουν την προσωρινή ανάγκη για ελευθερία με τη μελλοντική ελευθερία από την ανάγκη, παρά, τελικά, την αμφιθυμία που γεννά η βίωση του παρόντος με όρους μέλλοντος.

Βιβλιογραφία

- Atkinson, W. (2010), "Phenomenological additions to the Bourdieusian toolbox: Two problems for Bourdieu, two solutions from Schutz", *Sociological Theory*, vol. 28 (1): 1-19.
- Ball, J. S., Vincent, C., Kemp, S. and Pietikainen, S. (2004), "Middle class fractions, childcare and the 'relational' and 'normative' aspects of class practices", *Sociological Review*, vol. 52 (4): 478-97.
- Bennett, A. (2000), *Popular music and youth culture: music, identity and place*, London, Hutchinson.
- Brake, M. (1985), *Comparative youth culture*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Bruner, J., 1987, "Life as narrative", *Social Research*, vol. 54 (1): 691-710.
- Butler, J., 1993, *Bodies that matter: On the discursive limits of sex*, New York: Routledge.
- Christodoulou, M., and Kiprianos P. (2012), "Moral subjects, healthy adolescents: Analyzing the discourse of health education in Greek secondary education", *Social Theory and Health*, vol. 10 (4): 309-27.
- Clarke, J., Hall, S., Jefferson, T. & Roberts, B. (1976), "Subcultures, cultures and class", in S. Hall & T. Jefferson (eds), *Resistance through Rituals*, Hutchinson, London.
- Connell, R. W. (2005), "Growing up masculine: rethinking the significance of adolescence in the making of masculinities", *Irish Journal of Sociology*, vol. 14 (2):11-28.
- Goffman, E. (1959), *The presentation of self in everyday life*, Harmondsworth, Penguin.
- Gordon, S. (1981), "The sociology of sentiments and emotion", in M. Rosenberg and R. H. Turner (eds), *Social Psychology. Sociological Perspectives*, New Brunswick and London, Transaction Publishers.
- Gorman, J. T. (1998), "Paths to success: The meaning of schooling to working-class and middle-class parents", *Educational Foundations*, vol. 12(3): 35-54.
- Griffin, C. (1985), *Typical girls? Young women from school to the job market*, London, Routledge.
- Hagan, J. (1997), "Defiance and despair: Subcultural and structural linkages between delinquency and despair in the life course", *Social Forces*, vol. 76 (1): 119-134.
- Holstein, A. J. and Gubrium, F. J. (1995), *The active interview*, London, Sage.
- Irwin, S. and Elley, S. (2011), "Concerted cultivation? Parenting values, education and class diversity", *Sociology*, vol. 45 (3): 480-495.
- Jackson, C. (2002), "'Laddishness' as a self-worth protection strategy", *Gender and Education*, vol. 14(1): 37-51.
- Kehily, M. J. and Nayak, A. (1997), "'Lads and laughter': humour and the production of heterosexual hierarchies", *Gender and Education*, vol. 9 (1): 69-87.
- Kelly, S. (2009), "Social identity theories and educational engagement", *British Journal of Sociology of Education*, vol. 30 (4): 449-462.
- Kessler, S., Ashenden D., Connell R. W. and Dowsett D. (1985), "Gender relations in secondary schooling", *Sociology of education*, vol. 58 (1): 34-58.
- Lamont, M. (1992), *Money, morals, manners*, Chicago, Chicago University Press.
- Le Breton, D. (2004), "The anthropology of adolescent risk-taking behaviours", *Body & Society*, vol. 10 (1): 1-15.
- Mac an Ghaill, M. (1994), *Making of men: Masculinities, sexualities and schooling*, Buckingham, Open University Press.
- Mead, H. G. (1934), *Mind, self and society*, Chicago, University of Chicago Press.

- Mills, C. W. (1940), "Situated actions and vocabularies of motive", *American Sociological Review*, vol. 5: 904-13.
- Pascoe, J. C. (2007), *"Dude, you're a fag": Masculinity and sexuality in high school*, University of California Press.
- Reay, D. (1998), *Class work: Mothers' involvement in their children's primary school*. London, University College London.
- Reay, D. (2000), "A useful extension of Bourdieu's conceptual framework? Emotional capital as a way of understanding mother's involvement in their children's education", *Sociological Review*, vol. 48, 4: 568-585.
- Reay, D. (2005), "Doing the dirty work of social class? Mothers' work in support of their children's schooling", σε L. Pettinger, J. Perry, R. Taylor, and M. Glucksmann (eds), *A new sociology of work?*, Oxford, Wiley-Blackwell.
- Rich A. C. (1986), "Compulsory heterosexuality and lesbian existence", in *Blood, bread and poetry*, New York, W.W. Norton, σσ. 23-74,
- Rubin, B. L. (1976), *Worlds of pain: Life in the working class family*, New York, Basic Books.
- Sayer, A. (2005), "Class, moral worth and recognition", *Sociology*, vol. 39 (5): 947-63.
- Sennett, R. and Cobb, J. (1972), *The hidden injuries of class*, London, Cambridge University Press.
- Spector-Mercel, G. (2011), "Mechanisms of selection in claiming narrative identities: A model for interpreting narratives", *Qualitative Inquiry*, vol. 17 (2): 172-185.
- Strauss, A. (2008), *Mirrors and masks. The search for identity*, 5th printing, New Brunswick and London, Transaction Publishers.
- Swain, J. (2000), "'The money's good, the fame's good, the girls are good': the role of playground football in the construction of young boys' masculinity in a junior school", *British Journal of Sociology of Education*, vol. 21 (1): 95-109.
- Taylor, C. (1985), *Human agency and language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1985), "The person", in M. Carrithers, S. Collins and S. Lukes (eds), *The category of the person*, London, Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1988), "The moral topography of self", in S.B Messer, L. Sass, R.L. Woolfork (eds), *Hermeneutics and Psychological Theory*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, σσ. 298-320.
- Taylor, C. (1997), "Leading a Life", in R. Chang (ed.), *Incommensurability, Incomparability and Practical Reasoning*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, σσ. 170-83.
- Thornton, S. (1995), *Club cultures: music, media and subcultural capital*, Oxford, Polity Press.
- Vincent, C. and Ball, J. S. (2007), "'Making up' the middle-class child: Families, activities and class dispositions", *Sociology*, vol. 41(6): 1061-1077.
- Wexler, P. (1992), *Becoming somebody: Toward a social psychology of school*, London, Falmer.
- Willis, P. (1977), *Learning to labour: How working class kids get working class jobs*, Westmead, Saxon.
- Κονιόρδος, Σ., Μαράτου-Αλιπράντη, Α. και Παναγιωτοπούλου, Ρ. (2006), *Κοινωνικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα: Εργασία, εκπαίδευση, οικογένεια, παρέκκλιση*. Αθήνα, Σάκουλας.
- Κυπριανός, Π. (1996), «Κοινωνική αναπαράσταση των πτυχιών και σχολική επένδυση», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 60-61 Ιούλιος-Δεκέμβριος, σσ. 236-247.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Α, Τετέρογλου, Α. και Τσίγκανου Ι. (2006), *Το ελληνικό σχολείο στην αυγή του 21^{ου} αιώνα. Εκπαιδευτικές ανάγκες, προβλήματα και προοπτικές*. Αθήνα, Gutenberg.

Κοινωνική συνοχή στην ελληνική κοινωνία της οικονομικής κρίσης

Ρόη Παναγιωτοπούλου¹

Περίληψη

Ο όρος κοινωνική συνοχή επαναχρησιμοποιείται από διεθνείς οργανισμούς με σκοπό να καταγράψει, τις αντιδράσεις και αντοχές των κοινωνιών σε προγράμματα λιτότητας. Αρχικά παρουσιάζονται οι διάφορες προσεγγίσεις αναφορικά με την έννοια της κοινωνικής συνοχής και κατόπιν γίνεται σύντομη περιγραφή των οικονομικών συνθηκών διαβίωσης, της απασχόλησης και των ανισοτήτων που δημιουργεί η λιτότητα στην Ελλάδα και επηρεάζουν τη συγκρότηση και αναπαραγωγή της ελληνικής κοινωνίας μετά το 2009. Δεδομένου ότι η κρίση δεν είναι μόνον οικονομική αλλά και πολιτική και κρίση αξιών, αναφέρονται ορισμένες στάσεις, αντιλήψεις και συμπεριφορές που διατηρούνται παρ' όλη την αναδιάταξη των κοινωνικών στρωμάτων, σε αντίθεση προς άλλες που βρίσκονται σε φάση ταχείας μεταβολής. Νοοτροπίες και συμπεριφορές που εξασφάλιζαν την κοινωνική ανέλιξη μεταβάλλονται, έχοντας όμως πάντα ως αφετηρία την οικογένεια. Οι διεργασίες κοινωνικής μεταβολής είναι επώδυνες για πολλά κοινωνικά στρώματα και εντείνουν τις ήδη υπάρχουσες μεγάλες κοινωνικές ανισότητες θέτοντας σε κίνδυνο την κοινωνική συνοχή.

Εισαγωγή

Με την παγίωση των μέτρων λιτότητας στην Ελλάδα και την πρωτοφανή οικονομική ύφεση που επιφέρουν, αναδύθηκαν διάφοροι όροι τόσο στο λεξιλόγιο των πολιτικών όσο και των δημοσιογράφων για να κωδικοποιήσουν πρωτόγνωρα κοινωνικά φαινόμενα και καταστάσεις που εμφανίζονται πλέον στην καθημερινή ζωή των Ελλήνων. Όπως πάντα, χωρίς πολύ σκέψη και με εκπληκτική ταχύτητα ο δημόσιος διάλογος κατακλείστηκε από «κόκκινες γραμμές», «αγκάθια» στη διαπραγμάτευση και κάθε είδους κινδύνους για την «κοινωνική συνοχή», δηλαδή, για τις «αντοχές» των διαφόρων κοινωνικών ομάδων σε κάθε είδους περικοπές κοινωνικών παροχών και εισοδημάτων. Όπως πάντα επίσης, ελάχιστα εμπεριστατωμένη ανάλυση συνοδεύει αυτές τις εκφράσεις-κλισέ με αποτέλεσμα οι πο-

¹ Καθηγήτρια, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, ΕΚΠΑ. Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: rpanag@media.uoa.gr.

λίτες να μην καταλαβαίνουν τι συμβαίνει και οι λέξεις να χάνουν το νόημά τους. Ενδεικτική είναι η χρήση του όρου κοινωνική συνοχή με ποικίλες παραδηλώσεις και πλαίσια αναφοράς. Επιπλέον, η ανάδυση και κατάχρησή του στο δημόσιο διάλογο που αναφέρεται σε μία κοινωνία ιδιαίτερα κατακερματισμένη, με ασαφή όρια κοινωνικής διαστρωμάτωσης και εξαιρετικά ανεπτυγμένο το αίσθημα της εξατομικευμένης δράσης εκ πρώτης όψεως μοιάζει οξύμωρο.

Το παρόν άρθρο θα προσπαθήσει να οριοθετήσει την έννοια της κοινωνικής συνοχής και να καταγράψει τα νέα φαινόμενα που εμφανίζονται με αφορμή την οικονομική και πολιτική κρίση στη συγκρότηση και αναπαραγωγή της ελληνικής κοινωνίας μετά το 2009. Επίσης, θα γίνει προσπάθεια να ερμηνευτούν τα νέα φαινόμενα κοινωνικής συμπεριφοράς που συνδέονται με την ισχυροποίηση ή/και την αποσάθρωση, τη διατήρηση ή απεμπόληση της συνεκτικότητας των κοινωνικών σχέσεων, ή τέλος, την επιστροφή σε παλιές δόκιμες θεωρίες περί κοινωνικών τάξεων και ανισοτήτων που δημιουργεί το καπιταλιστικό σύστημα.

Η κοινωνική συνοχή: προβλήματα προσδιορισμού

Τι ακριβώς σημαίνει κοινωνική συνοχή; Ως κοινωνική συνοχή νοούνται «οι δυναμικές διαδικασίες που εκφράζονται στη στάση των μελών μίας κοινωνικής ομάδας να παραμένουν ενωμένα μεταξύ τους με σκοπό να επιτύχουν κοινούς στόχους ή/και να ικανοποιήσουν συναισθηματικές ανάγκες τους» (Carron & Brawley 2000: 94). Η συγκρότηση της κοινωνικής συνοχής προϋποθέτει ένα σύνθετο πλαίσιο αναφοράς που καλύπτει πολλά και διαφορετικά κοινωνικά φαινόμενα και χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τους δομολειτουργιστές (λ.χ., Durkheim, Parsons, κ.ά.). Ο όρος χρησιμοποιείται τις περισσότερες φορές με συγκεκριμένο τρόπο, παρ' όλα αυτά δίδεται η εντύπωση ότι όλοι αναφέρονται και καταλαβαίνουν το ίδιο πλαίσιο αναφοράς και τα ίδια χαρακτηριστικά. Η αντιμετώπιση αυτή συνάγεται από τη βασική παραδήλωση της κοινωνικής συνοχής η οποία παραπέμπει σε κάτι θετικό και για τούτο δε χρειάζεται λεπτομερή προσδιορισμός της ευρύτητας των φαινομένων που τη συνθέτουν (Καυταντζόγλου 2006: 64 κ.έ.). Όλοι οι παράγοντες που επιλέγονται να συνθέσουν την κοινωνική συνοχή συνεισφέρουν ο καθένας ξεχωριστά, αλλά ταυτόχρονα συγκροτούν από κοινού τη συλλογικότητα μίας κοινωνίας και διασφαλίζουν ένα κερτημένο επίπεδο διαβίωσης (Kearns and Forrest 2000: 996).

Συγκρούσεις για στόχους και προτεραιότητες που θέτει μία κοινωνία για να εξασφαλίσει το ευ ζην των μελών της, καθώς επίσης αποκλίνουσες συμπεριφορές δε θα έπρεπε να υπάρχουν ή έστω να περιορίζονται στο ελάχιστο. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Pahl (1991: 345), στην αναζήτηση της κοινωνικής συνοχής οι περισσότεροι επιστήμονες εμφανίζονται ως ψευδείς προφήτες (*prophets manques*), επειδή υποστηρίζουν ότι πολλές κοινωνικές αξίες, ήθη, νοοτροπίες και πρακτικές που ίσχυαν στο παρελθόν (μολονότι δεν καθορίζονται επακριβώς) δεν ισχύουν

στο παρόν και ότι η ηθική των σημερινών καιρών έχει υποβαθμιστεί (Forrest and Kearns 2001: 2125, Friedkin 2004).

Οι μελέτες των κοινωνικών επιστημόνων σχετικά με τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την κοινωνική συνοχή χρονολογούνται ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν η ανεξέλεγκτη αστικοποίηση δημιούργησε νέες κοινωνικές ανάγκες και σχέσεις και οι παραδοσιακοί κοινοτικοί δεσμοί των αγροτικών κοινωνιών, άρχισαν να χάνονται (Pahl 1991: 346). Βασικό λοιπόν μέλημα όλων των ερευνητών ήταν να διερευνήσουν τους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να απαλειφθούν οι μεγάλες κοινωνικές διακρίσεις και να προσδώσουν στους πολίτες το αίσθημα ότι ανήκουν σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο που εξασφαλίζει δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης για όλους και για τούτο αποτελεί ένα σύστημα που αφορά όλους, επειδή τους ενσωματώνει στην ίδια κοινότητα (Jenson 1998).

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης οι παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την κοινωνική συνοχή εντοπίζονται στη συρρίκνωση του κράτους προνοίας και των κάθε είδους κοινωνικών παροχών, στη συμπίεση των μεσαίων στρωμάτων προς τα κάτω και τη συνακόλουθη αύξηση της κοινωνικής ανισότητας, καθώς επίσης στον αυξανόμενο κατακερματισμό των κοινωνικών ομάδων και τη διάβρωση των ηθικών αξιών.²

Η σταθερότητα των κοινωνικών σχέσεων μετά το II Παγκόσμιο Πόλεμο βασίστηκε στα δυτικά κράτη σε ορισμένες κοινά αποδεκτές οργανωτικές δομές και πρακτικές, όπως π.χ., η πυρηνική οικογένεια, η σταθερή, συνήθως μόνιμη εργασία, η συνδικαλιστική διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων, η δυνατότητα αποταμίευσης περιουσιακών στοιχείων, κ.λπ. Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, οι δομές αυτές υποχωρούν σταδιακά και δίνουν τη θέση τους σε περισσότερο εξατομικευμένες επιλογές στο πεδίο της κοινωνικής ασφάλισης και περίθαλψης, στην ανάδυση νέων ευέλικτων και λιγότερο σίγουρων μορφών απασχόλησης, στην αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, στο χάσμα ανάμεσα σε εκείνους που μπορούν να χρησιμοποιήσουν τις νέες Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ) και σε εκείνους που δεν μπορούν, κ.ά.

Η εξέλιξη των ΤΠΕ επηρεάζει πολλές από τις υπάρχουσες κοινωνικές αξίες και συνήθειες και επαναπροσδιορίζει τις ατομικές προτεραιότητες. Η συνεκτικότητα των κοινωνιών επηρεάζεται από την παγκοσμιοποίηση από τις δημογραφικές και τεχνολογικές αλλαγές, των οποίων τις ευρύτερες επιδράσεις αντιλαμβανόμαστε μόλις από τις αρχές του 21^{ου} αιώνα (Jenson 1998: 4). Η δικτύωση και η επικοινων-

² Κατά τις περιόδους οικονομικής κρίσης παρατηρούνται φαινόμενα όπως, αύξηση της εγκληματικότητας, και του οργανωμένου εγκλήματος, μακροχρόνια ανεργία, και υποαπασχόληση –ιδίως στους νέους–, αύξηση των διαζυγίων κ.ά. Εν ολίγοις, παρατηρήθηκαν στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες σε κρίση αυξανόμενη έλλειψη κοινωνικού ελέγχου και ευταξίας, βαθμιαία αποδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων (Forrest and Kearns 2001: 2127).

νία των ατόμων μεταξύ τους καθίστανται πιο εύκολες. Αντ' αυτού η διαπροσωπική επαφή γίνεται όλο και πιο δύσκολη, πιο σπάνια. Οι παλαιές κοινωνικές σχέσεις και οι δεσμοί περνούν σε άλλο επίπεδο και δεν επηρεάζονται πλέον τόσο έντονα από τη χωρική διάσταση, αλλά ούτε και από την δια ζώσης παρουσία και τον κοινωνικό έλεγχο των παλαιότερων κοινωνιών. Η κοινωνική συνοχή μεταβάλλεται.

Σήμερα, μολονότι τα υποκείμενα διαμένουν στον ίδιο τόπο μπορεί να ανήκουν τόσο εργασιακά όσο και στις κοινωνικές επαφές τους σε πολλούς και διαφορετικούς κοινωνικούς κόσμους ταυτόχρονα (Forrest and Kearns 2001: 2128). Οι νέες συνθήκες διαβίωσης επιφέρουν μια ταχύτατη ρήξη με τους τρόπους που καθορίστηκε η κοινωνική συνοχή στο παρελθόν, ενώ χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα και υψηλό ρίσκο³ όσον αφορά τις επιλογές των ατόμων για την οργάνωση της καθημερινής τους ζωής (Castells, 1997).

Εάν η αναφορά στην κοινωνική συνοχή προσανατολίζεται στην καταγραφή και τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης, τότε χρειάζεται σαφώς μια πιο αναλυτική προσέγγιση των διαστάσεων που καθορίζουν το φαινόμενο αυτό. Η σύγχρονη θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικής συνοχής ακολουθεί δύο κυρίως κατευθύνσεις: α) τη σύγκριση του επιπέδου διαβίωσης και των κοινωνικών συμπεριφορών των μελών μιας κοινωνίας σε σχέση με το παρελθόν ως ένα πολυμεταβλητό υπόδειγμα, και β) την κατασκευή εμπειρικών δεικτών που συντίθενται από πολλούς καταμετρήσιμους παράγοντες, οι οποίοι επιλέγονται έτσι που να καλύπτουν το δυνατόν περισσότερους από τους βασικούς άξονες της κοινής διαβίωσης, καθορίζοντας ομοιότητες ή/και διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και τα κοινωνικά στρώματα (Bollen & Hoyle 1990). Ωστόσο, και οι δύο προσεγγίσεις δεν ασχολούνται συστηματικά με τους μηχανισμούς κοινωνικής ενσωμάτωσης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Στις περισσότερες έρευνες οι παράγοντες αυτοί ομαδοποιούνται σε πέντε κατηγορίες⁴ (Kearns and Forrest 2000: 996):

- *υλικό υπόβαθρο*: εισόδημα, φτώχεια, απασχόληση – ανεργία, εκπαίδευση, κατοικία
- *κοινωνικός έλεγχος*: ευταξία, ανεκτικότητα σε διαφορές (θρησκευτικές, εθνικές, φυλετικές, κ.ά.), ασφάλεια, καλές σχέσεις με γείτονες και κοινωνικό περιβάλλον
- *δίκτυα, ανταλλαγές, κοινωνικό κεφάλαιο*: θετική αλληλόδραση, ανεκτικότητα, εμπιστοσύνη προς ανθρώπους και θεσμούς, πολυπολιτισμικότητα,

³ Π.χ., υπάρχει μεγαλύτερος κίνδυνος για τα νοικοκυριά να χάσει κάποιο μέλος τη δουλειά του, να μη μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στο κόστος κάποιας έκτακτης ανάγκης (όπως, λ.χ., ασθένειας), να μην εξασφαλίσουν περιουσιακά στοιχεία και αποταμιεύσεις (Castells 1997, Forrest and Kearns 2001: 2128).

⁴ Είναι προφανές ότι οι διάφορες κατηγορίες και οι παράγοντες που εμπεριέχονται, συνδέονται και αλληλοεπηρεάζονται μεταξύ τους.

ενεργές κοινωνικές σχέσεις με πολλά άτομα, αναγνώριση θετικών ιδιοτήτων σε τρίτους

- *κοινωνική αλληλεγγύη*: δυνατότητες κοινωνικής ενσωμάτωσης ή/και αφομοίωσης, δραστήρια κοινωνία πολιτών, ταυτότητες και ταυτίσεις (π.χ., χωρικές με μια πόλη, πολιτιστικές, κ.ά.), κοινότητα εμπειριών, συμβίωση με άτομα διαφορετικής εθνικής και κοινωνικής προέλευσης
- *κοινωνική ισότητα*: δυνατότητα πρόσβασης σε ίσες ευκαιρίες, δικαιοσύνη προς όλους.

Η έννοια της κοινωνικής συνοχής εν μέρει ταυτίζεται και για τούτο ορισμένες φορές συγχέεται με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, αφού και οι δύο έννοιες δεν καθορίζονται από έναν κοινά αποδεκτό ορισμό (πράγμα δύσκολο για τόσο ευρεία πεδία κοινωνικών σχέσεων), ούτε προσδιορίζονται από πεδία στα οποία μπορούν να εφαρμοστούν.⁵ Η πλέον συναφής προσέγγιση του κοινωνικού κεφαλαίου ως προς την κοινωνική συνοχή διατυπώθηκε από τον Coleman (1988) ο οποίος αναφέρεται στις σχέσεις που συνάπτουν οι άνθρωποι μεταξύ τους, οι οποίες μπορεί να τους αποφέρουν οφέλη και για τούτο διαθέτουν χρηστική αξία. Είναι προφανές ότι και οι δύο προσεγγίσεις διαθέτουν περισσότερα κοινά σημεία από διαφορές οι οποίες συνοψίζονται στο ότι η κοινωνική συνοχή εστιάζει περισσότερο στην ταύτιση με μια κοινωνική ομάδα, ένα χώρο, κ.λπ., ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο επεκτείνεται σε δράσεις που αποφέρουν ατομικά ή συλλογικά οφέλη.

Η κοινωνική συνοχή ως δείκτης μέτρησης της συνεκτικότητας μιας κοινωνίας

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 δημοσιεύματα που αφορούν θεωρητικές αναλύσεις και ερευνητικά αποτελέσματα αναφορικά με την κοινωνική συνοχή σχεδόν εξαφανίζονται από τον επιστημονικό διάλογο για την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων για να επανεμφανιστούν με εντυπωσιακή συχνότητα μετά το 1990 (Acket et al. 2011). Οι αντιλήψεις περί κοινωνικής ανάπτυξης αρχίζουν να προσανατολίζονται προς κοινωνικά φαινόμενα και πρακτικές που δίνουν έμφαση στη σημασία

⁵ Η μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου επιτρέπει, κατά την άποψη ορισμένων ερευνητών να προσεγγιστούν μια σειρά από κοινωνικά προβλήματα, όπως π.χ., η αύξηση του ατομικισμού και της απομόνωσης, τα συρρικνωμένα αισθήματα αλληλεγγύης και κοινότητας καθώς επίσης η αντίληψη περί καλής γειτονίας και αναζωογόνησης μικρών κοινοτήτων, η αύξηση της εγκληματικότητας και της διαφθοράς, και προ πάντων, η μείωση της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής, ενδεικτικά, πρβλ. van Deth (2003: 79) και Portes and Landolt (1996: 1). Επίσης για μια σύντομη επισκόπηση των διαφορών εννοιολογικών διαφορών του όρου «κοινωνικό κεφάλαιο», Portes (2000). Αντίθετα, ο P. Bourdieu (1980: 2-3 και 1985) εντάσσει στο κοινωνικό κεφάλαιο τα προσόντα, τα προνόμια, τις απολαβές κ.ά. που αποκτά ένα υποκείμενο μέσα από τα δίκτυα κοινωνικών σχέσεων, τα οποία συντελούν στο να πετύχει τους ατομικούς του στόχους. Επικεντρώνεται στο ατομικό κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή σε διασυνδέσεις ατόμων μεταξύ τους στο πλαίσιο μια ταξικής κοινωνίας και υπογραμμίζει τη σημασία που αποκτούν οι κοινωνικές σχέσεις και τα κοινωνικά δίκτυα για κάθε υποκείμενο.

της ενδυνάμωσης της δράσης των πολιτών (λ.χ., ΜΚΟ, εθελοντισμός, κ.λπ.), στη συμμετοχή στα κοινά, στην κοινωνική ισότητα (ιδίως ανάμεσα στα φύλα).

Η σημασία για την ανάπτυξη μιας κοινωνίας που κατοχυρώνεται από ισχυρή κοινωνική συνοχή δεν αφήνουν αδιάφορους τους διεθνείς οργανισμούς οι οποίοι προσπαθούν να προσεγγίσουν την πολυπλοκότητα του θέματος από διάφορες οπτικές γωνίες, αλλά και με διαφορετικές προτεραιότητες (Καυταντζόγλου 2006). Η Παγκόσμια Τράπεζα ήδη από το 1995⁶ επιχειρεί να συνθέσει δείκτες καταγραφής του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινωνικής συνοχής, χρηματοδοτώντας παράλληλα επιμέρους εθνικές μελέτες. Ακολουθούν το Κλαμπ της Ρώμης, ο ΟΟΣΑ, το Συμβούλιο της Ευρώπης και η ΕΕ που αναθέτουν όλο και πιο συχνά μελέτες για το σκοπό αυτό (Beauvais-Jenson 2002, Berger-Schmitt 2000).

Με την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης το 2008 στις ΗΠΑ, οι δείκτες αυτοί απέκτησαν νέο ερευνητικό ενδιαφέρον επειδή θεωρείται ότι μπορούν να αποτυπώσουν με ποσοτικά δεδομένα τις αντιλήψεις, αλλά και τις αντοχές των κατοίκων στις χώρες όπου επιβάλλονται πολιτικές λιτότητας, οι οποίες έχουν ως συνέπεια κοινωνικές ανακατατάξεις και επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης καθώς επίσης την επιβράδυνση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.⁷

Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει κοινή αντιμετώπιση της εμπειρικής καταγραφής της κοινωνικής συνοχής από τους ερευνητές, δηλαδή, εάν η κοινωνική συνοχή είναι η αιτία ή η συνέπεια διαφόρων κοινωνικών, οικονομικών ή πολιτικών παραγόντων. Για ορισμένους αναλυτές η προϋπόθεση ύπαρξης κοινωνικής συνοχής αποτελεί προαπαιτούμενο οποιασδήποτε πολιτικής και κατά συνέπεια δημιουργεί παρεπόμενα (ανεξάρτητη μεταβλητή). Αντίθετα, για κάποιους άλλους ερευνητές η κοινωνική συνοχή ή/και η έλλειψή της είναι το αποτέλεσμα-συνέπεια της πολιτικής (ή των πολιτικών) σε έναν ή περισσότερους τομείς της οικονομικής και πολιτικής δράσης (εξαρτημένη μεταβλητή) (Beauvais Jenson 2002). Τα επίπεδα που χρησιμοποιήθηκαν για να προσδιοριστεί και να μετρηθεί η κοινωνική συνοχή αρχίζουν από τους εξωγενείς μακρο-οικονομικούς παράγοντες που χαρακτηρίζουν την παγκοσμιοποίηση ή τις κατακερματισμένες κοινωνικές ομάδες και καταλήγουν στο μικρο-επίπεδο των διαπροσωπικών σχέσεων.

⁶ Για παράδειγμα η Παγκόσμια Τράπεζα δημοσίευσε το 1995 για πρώτη φορά δείκτες για την κοινωνική συνοχή (World Bank 1995). Συγκεκριμένα, οι δείκτες βασίστηκαν σε μεταβλητές που αναφέρονται στον ακτιβισμό των πολιτών και το βαθμό ενημέρωσής τους για κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, στο αίσθημα ασφάλειας και εμπιστοσύνης προς θεσμούς και συμπολίτες, στη συνοχή ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (π.χ., εθνοτικές, φυλετικές, θρησκευτικές, κ.λπ.), στη συμμετοχή σε τοπικές οργανώσεις, συλλόγους, πρωτοβουλίες, κ.ά., στην ισότητα των δύο φύλων και τις διακρίσεις κατά των γυναικών (de Haan and Webbink 2011).

⁷ Στο δημόσιο διάλογο τα ΜΜΕ επαναφέρουν τον όρο «κοινωνική συνοχή», επικεντρώνοντας την προσοχή τους σε επιμέρους φαινόμενα αποδιάρθρωσης του κοινωνικού ιστού, όπως π.χ., βίαια επεισόδια, περιθωριοποίηση και απομόνωση ορισμένων κοινωνικών ομάδων, αύξηση του ποσοστού των νοικοκυριών που ζουν κάτω από το όριο της φτώχειας, κ.ά.

Μια άλλη προσέγγιση θεωρεί την κοινωνική συνοχή ως παραπλήσια έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης η οποία ενδυναμώνεται με την εξάπλωση και αποδοχή κοινών αξιών. Όπως και να επιλεγεί ο βασικός πυρήνας που χαρακτηρίζει την κοινωνική συνοχή, το ενδιαφέρον για την εκπόνηση λεπτομερών στρατηγικών παρέμβασης για να ενισχυθεί η συνοχή σε μία κοινωνία αποτελούν πλέον στόχο προτεραιότητας. Παράγοντες όπως η κοινωνική συμμετοχή και δραστηριοποίηση των πολιτών περνούν σε δεύτερη μοίρα, ενώ αντίθετα προβάλλονται διεξοδικά οι κρατικές πολιτικές και τα διάφορα μέτρα παρέμβασης (Forrest & Kearns 2001: 2127-2129).

Τέλος, μια τρίτη προσέγγιση εστιάζει το ενδιαφέρον της στο ερώτημα σε τι χρησιμεύει η κοινωνική συνοχή. Συνεπώς, δεν ασχολείται πρωτίστως με την ύπαρξη ή όχι του φαινομένου, αλλά με τη συμβολή της κοινωνικής συνοχής στην ανάπτυξη, την ευμάρεια και την ενεργή συμμετοχή των ατόμων στα κοινά. Στο πλαίσιο της προσέγγισης αυτής πολλές έρευνες χρησιμοποιούν την κοινωνική συνοχή ως συνώνυμο του κοινωνικού κεφαλαίου και των κοινωνικών δικτύων. Όπως και να έχει το ζήτημα, δεδομένου ότι οι απόψεις αναφορικά με την κοινωνική συνοχή δε συγκροτούν μία συνεκτική θεώρηση, παρουσιάζονται πάντα συγκεχυμένα, χωρίς την απαιτούμενη θεωρητική ενάργεια. Ωστόσο, η θεώρηση της κοινωνικής συνοχής μπορεί να αποτελέσει πρόσφορο θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς για να συσχετιστούν αποτελεσματικά διαφορετικοί παράγοντες που καταγράφουν τις απόψεις, σχέσεις και μεταβολές κοινωνικών και οικονομικών μεγεθών που επηρεάζουν τις αντιδράσεις των πολιτών σε περιόδους κρίσεων.

Κάθε προσπάθεια να αποτυπωθεί η κοινωνική συνοχή μέσω στατιστικών δεδομένων οδηγεί στην κατασκευή σύνθετων δεικτών που, όπως είναι αναμενόμενο, έχουν άμεση σχέση με τη θεωρητική προσέγγιση η οποία επιλέχθηκε. Συνακόλουθα, η έμφαση στο κοινωνικό κεφάλαιο, εστιάζει σε μεταβλητές κοινωνικής συμμετοχής και αλληλεγγύης, δικτύωσης κ.ά., ενώ η έμφαση στις ανισότητες, επικεντρώνεται στους δείκτες φτώχειας, κατανομής εισοδήματος, στην ανεργία, ενσωμάτωση/αποκλεισμό, κ.ά. Δεδομένου ότι η έννοια της κοινωνικής συνοχής χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο στην πολιτική και μάλιστα για να κατευθύνει συζητήσεις σχετικά με τα ενδεδειγμένα μέτρα που θα πρέπει να θεσπιστούν για να «εκσυγχρονιστεί» η κοινωνική και οικονομική δομή μιας κοινωνίας, αναφύονται ορισμένα κεντρικά ερωτήματα όπως: ποιες κρατικές πολιτικές καθίστανται υπεύθυνες για τη χάραξη και εφαρμογή μέτρων που ενισχύουν την κοινωνική συνοχή, πόσο εμπλέκονται οι πολίτες με τη δράση τους στην υλοποίησή τους, πόσο τελικά ουσιαστική είναι η εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής για την αναπαραγωγή και ανάπτυξη μιας κοινωνίας;

Αποτύπωση της οικονομικής κρίσης στις κοινωνικές σχέσεις

Η οικονομική κρίση και η ραγδαία επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης κατέλαβαν τα νοικοκυριά κυριολεκτικά εξ' αλήνης. Η ελληνική κοινωνία ήταν εντελώς απροετοίμαστη για όσα θα ακολουθούσαν από τα τέλη του 2009 και μετά, μολονότι ήδη από το 2008 διαγραφόταν μια ελαφρά ύφεση της οικονομίας. Η ύφεση τα επόμενα χρόνια έλαβε πρωτοφανείς διαστάσεις και για την πενταετία 2008-2012 ανήλθε συνολικά στο 21.7% του συνολικού ΑΕΠ της χώρας.⁸ Είναι δύσκολο έως και ανώφελο να επεκταθεί κανείς σε λεπτομερή παράθεση στατιστικών δεδομένων που τεκμηριώνουν σφαιρικά την ένταση της οικονομικής κρίσης,⁹ επειδή αυτά μεταβάλλονται, προς το χειρότερο, σχεδόν σε μηνιαία βάση. Ωστόσο, θα παρουσιαστούν ορισμένα βασικά δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα που αφορούν πρωτίστως τα νοικοκυριά, για να διαφανεί η ταχύτητα της αποδιάρθρωσης των κοινωνικών υποδομών και της καταβαράθρωσης του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων, δεδομένου ότι η κοινωνική συνοχή, από οποιαδήποτε σκοπιά και εάν την προσεγγίσει κανείς, έχει ως αφετηρία τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες διαβίωσης των ατόμων.¹⁰

Τόσο τα επίσημα στατιστικά στοιχεία όσο και πολλές επιμέρους δημοσκοπήσεις καταλήγουν στη διαπίστωση της μεγάλης απώλειας εισοδημάτων και κοινωνικών παροχών με ταυτόχρονη αύξηση της φορολογίας. Σύμφωνα με πρόσφατες δημοσκοπήσεις μέσα σε τρία χρόνια (2010-2012) το 93.1% του συνόλου των νοικοκυριών δηλώνει ότι το 2012 έχει υποστεί σημαντική μείωση των εισοδημάτων του, η οποία ανήλθε κατά μέσο όρο στο 37.8%.¹¹ Πάνω από το 50% δεν κα-

⁸ Αναλυτικά το ποσοστό μείωσης του ΑΕΠ της Ελλάδας ήταν το 2008 -0.2%, το 2009 -3.1%, το 2010 -4.9%, το 2011 -7.1% και το 2012 -6.6%. Για το 2013 προβλέπεται και πάλι μείωση σε -4.6%. Εάν ευσταθούν οι εκτιμήσεις για το 2013 και δεν επανακαθοριστούν προς το χειρότερο, η συνολική μείωση του ΑΕΠ θα φθάσει το 26.1%, δηλαδή, περισσότερο από το ένα τέταρτο του ΑΕΠ πριν από την κρίση. Μια τόσο έντονη και παρατεταμένη ύφεση δεν έχει παρατηρηθεί ποτέ σε καιρό ειρήνης σε χώρα του δυτικού κόσμου, πρβλ. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

⁹ Τα οικονομικά μεγέθη και οι σχετικές προβλέψεις για τη μελλοντική εξέλιξη έχουν ήδη αναλυθεί σε διάφορα κείμενα, ενδεικτικά πρβλ., Λαπαβίτσας κ.ά. (2010), Τσακαλώτος (2011), Αργέιτης (2012), Σταθάκης (2013), Γιαννίτσας (2013).

¹⁰ Στο παρόν άρθρο δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν διάφοροι παράμετροι που συνηθίζεται να περιλαμβάνονται σε έρευνες για την κοινωνική συνοχή και αναφέρονται στη θρησκεία, τη γλώσσα, την εθνική ταυτότητα και τις εθνικές ταυτίσεις, καθώς και σε διάφορες αξίες και αξιολογήσεις, π.χ., για την ικανοποίηση από το επίπεδο διαβίωσης, την κοινωνία πολιτών, την ξενοφοβία, τις σχέσεις με άλλες εθνότητες, κ.ά. Μια συστηματική περιγραφή και συσχέτιση των παραμέτρων αυτών με την κοινωνική συνοχή παρουσιάζεται στο άρθρο της Hadjiyanni 2010: 26-32.

¹¹ Είναι προφανές ότι οι εισοδηματικές μειώσεις διαφέρουν ανά θέση στο επάγγελμα, τομέα απασχόλησης (δημόσιος-ιδιωτικός) κ.λπ.

ταφέρνει να τα βγάλει πέρα με το εισόδημά του, ενώ μόνο 2% των νοικοκυριών αποταμιεύει.¹²

Στις περικοπές μισθών και συντάξεων θα πρέπει να προστεθούν οι μεγάλες αυξήσεις στη φορολογία εισοδήματος και ακίνητης περιουσίας, η κατάργηση φοροαπαλλαγών, αλλά και οι αυξήσεις σε κάθε είδους έμμεσους ή άμεσους φόρους, παρακρατήσεις, έκτακτες εισφορές, έκτακτα «χαράτσια» -που τείνουν να μονιμοποιηθούν, που προστέθηκαν τα τελευταία τρία χρόνια.¹³ Εάν συνυπολογιστούν όλα αυτά, μαζί με τις τιμές των καταναλωτικών αγαθών που τελικά αυξάνονται αντί να υποχωρούν, τότε οι μειώσεις στα εισοδήματα ξεπερνούν το 50% των μέσων εισοδημάτων πριν από την κρίση (Γιαννίτσης 2013: 123, 170). Οι συνταξιούχοι βλέπουν τις συντάξεις τους να μειώνονται συνεχώς, να περικόπτονται τα επικουρικά ταμεία, και πολλές φορές να μην καταβάλλονται έγκαιρα. Είναι προφανές ότι τα εισοδήματα των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων βρίσκονται σε «ελεύθερη πτώση» γιατί είναι εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που καλούνται να σηκώσουν το κύριο βάρος της δημοσιονομικής προσαρμογής.

Όπως είναι αναμενόμενο, οι συνθήκες διαβίωσης για μεγάλο ποσοστό των νοικοκυριών καταρακylούν κάτω από το όριο της φτώχειας, όπως και εάν αυτό

¹² Στην πανελλαδική έρευνα «Εισόδημα δαπάνες νοικοκυριών» που πραγματοποίησε το ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ το Δεκέμβριο του 2012 καταγράφεται σημαντική συρρίκνωση των εισοδημάτων των νοικοκυριών. Δύο στα τρία νοικοκυριά δηλώνουν ότι το οικογενειακό εισόδημα δεν υπερβαίνει τα 18.000 ευρώ. Ο μισός πληθυσμός κινδυνεύει να βρεθεί στο οικονομικό περιθώριο (δεν καλύπτει φορολογικές υποχρεώσεις, χρωστάει δάνειο, αγοράζει αγαθά χαμηλότερης ποιότητας). Το 40% των νοικοκυριών έχει καθυστερημένες οφειλές. Το 70% δεν μπορεί να καλύψει εγκαίρως πάγιες ανάγκες, ενώ το 60% δεν καλύπτει τις φορολογικές του υποχρεώσεις. (http://www.gsevee.gr/images/ereunes/noikokuria_dec_2012/eisodima_dec_2012.pdf). Ανάλογα αποτελέσματα παρουσιάζει και η πανελλαδική έρευνα του ΙΟΒΕ (Έρευνα οικονομικής συγκυρίας, Δεκέμβριος 2012), στην οποία διαπιστώνεται ότι το ποσοστό των ατόμων που «μόλις τα βγάζουν πέρα» ανήλθε σε 53%, ενώ εκείνοι που δηλώνουν ότι «αντλούμε από τις αποταμιεύσεις μας ή έχουμε χρεωθεί» έφτασε το 36% του συνόλου του δείγματος (http://www.iobe.gr/media/oik_syg/December_2012.pdf). Η τάση συνεχίζεται, επιδεινώνεται, εφόσον τον Φεβρουάριο του 2013, στο επόμενο κύμα της ίδιας έρευνας, το αντίστοιχο ποσοστό εκείνων που «μόλις τα βγάζουν πέρα» ανήλθε σε 59%, ενώ όσοι αντλούν από τις αποταμιεύσεις τους ή έχουν χρεωθεί έφτασε το 33% (http://www.iobe.gr/media/oik_syg/Jan_2013.pdf).

¹³ Συνοψίζοντας τα ευρήματα μελέτης του ΟΟΣΑ για τα φορολογικά βάρη επί των μισθωτών, ο Δημητρίλης (2013) επισημαίνει ότι «Η Ελλάδα είναι με πολύ μικρή διαφορά στη δεύτερη θέση (μετά την Ουγγαρία) μεταξύ των 34 χωρών-μελών του διεθνούς οικονομικού οργανισμού όσον αφορά την αύξηση του συνολικού φορολογικού βάρους (εισφορών και φόρων επί του εισοδήματος). Ειδικότερα, από τα 100 ευρώ που λάμβανε ένας μισθωτός το 2010 τα 39,1 ευρώ κατέληγαν στην εφορία μέσω του φόρου εισοδήματος και των ασφαλιστικών εισφορών. Το 2012 το σχετικό ποσοστό έχει αυξηθεί στο 41,9%. Η αύξηση στην τριετία 2010-2012 ανέρχεται σε 2,8 εκατοστιαίες μονάδες. Από αυτές οι 2,15 μονάδες προέρχονται από την αύξηση της φορολογίας εισοδήματος και το υπόλοιπο από την αύξηση των ασφαλιστικών εισφορών που βαρύνουν τους εργαζόμενους (0,34 μονάδες) και τους εργοδότες (0,3 μονάδες).» http://www.capital.gr/tax/News_tax.asp?id=1760052, επίσης <http://www.oecd.org/ctp/tax-policy/tax-burdens-on-labour-income-in-oecd-countries-continue-to-rise.htm>

ορίζεται από την ΕΕ (Καυταντζόγλου 2006). Σύμφωνα με στοιχεία που δημοσίευσε η ΕΛΣΤΑΤ το 2011 το 21.4% του συνόλου των νοικοκυριών βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας, δηλαδή, σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού αντιμετωπίζει τον κίνδυνο να μην μπορεί να καλύψει ούτε τις απαραίτητες ανάγκες διαβίωσής του. Το ποσοστό αυτό αυξάνεται, εάν συνυπολογιστούν οικογένειες με ανέργους, συνταξιούχους, άτομα με ειδικές ανάγκες και μετανάστες.¹⁴

Στον ιδιωτικό τομέα, εκτός από τις σημαντικές μειώσεις μισθών, επιχειρείται συστηματικά αλλαγή του εργασιακού προτύπου, δεδομένου ότι έχουν επέλθει θεμελιώδεις ανατροπές τόσο στις εργασιακές σχέσεις όσο και στην κατάργηση πολλών δικαιωμάτων των εργαζομένων (Κουζής 2011, Μουρίκη 2012).¹⁵ Από τον Απρίλιο του 2013 δεν ισχύουν πλέον οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (ΣΣΕ) με αποτέλεσμα να αναμένονται νέες μειώσεις στους μισθούς από την εξατομίκευση των συμβάσεων και αποδοχών.¹⁶

Οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις που αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα των ελληνικών επιχειρήσεων και τη ραχοκοκαλιά της αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα¹⁷ αντιμετωπίζουν εδώ και τρία χρόνια εντεινόμενα προβλήματα τα οποία, εκτός από την πτώση του τζίρου, επεκτείνονται στη μείωση των περιθωρίων κέρδους και στην αύξηση του κόστους δανεισμού –εφόσον μπορούν ακόμα να δανειστούν–, ενώ τα κόστη λειτουργίας δύσκολα μπορούν πλέον να συμπιεστούν περεταίρω. Σύμφωνα με δημοσιεύματα στον Τύπο, τον Μάρτιο του 2013 μόνο μία στις δέκα επιχειρήσεις πληρώνει μισθούς στην ώρα της, ενώ μία στις τέσσερις επιχειρήσεις (περίπου 150.000) πληρώνει μισθούς με καθυστέρηση που α-νέρχεται γύρω στους τρεις μήνες (<http://marketbeast.gr/?p=108427>).

¹⁴ [www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_](http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_AN_00_2011_01_F_GR.pdf)
[AN_00_2011_01_F_GR.pdf](http://www.kritiki.gr/attachments/article/4/PARU_NewsLetters_01_12.pdf), και www.kritiki.gr/attachments/article/4/PARU_NewsLetters_01_12.pdf.

¹⁵ Η πλήρης και σταθερή απασχόληση υποχωρεί ταχύτατα και τη θέση της καταλαμβάνουν η μερική απασχόληση, η εκ περιτροπής απασχόληση, η ευελιξία στα ωράρια και τις βάρδιες, η ελαστικοποίηση των ωραρίων και των αμοιβών που σημαίνει την αποδιάρθρωση των συλλογικών συμβάσεων με απώτερο στόχο την εξατομίκευση των μισθών. Κεκτημένα εργατικά δικαιώματα δεκαετιών καταργούνται μέσα στο ελάχιστο χρονικό διάστημα από τότε που η χώρα οφείλει να τηρήσει τις «μνημονιακές δεσμεύσεις», που έχει συνάψει με τους δανειστές της. Πέρα από αυτά, οι προϋποθέσεις για απολύσεις έχουν απλοποιηθεί, οι αποζημιώσεις έχουν μειωθεί δραστικά, ο βασικός μισθός έχει περικοπεί, ενώ για τους νέους εργαζόμενους βρίσκεται σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο. Με δεδομένη την υψηλότερη ανεργία οι αντιστάσεις των εργαζομένων στην πλήρη φιλελευθεροποίηση των εργασιακών σχέσεων είναι ιδιαίτερα υποτονικές συγκρινόμενες με τις θεμελιώδεις αλλαγές που έχουν επιβληθεί και που συχνά αντιβαίνουν με ρυθμίσεις και δικαιώματα των εργαζομένων που ισχύουν στα άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ.

¹⁶ Παλαιότερα το σύνολο των εργαζομένων καλυπτόταν από την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), η οποία ρύθμιζε τον κατώτατο μισθό και περίπου το 80% από τις κλαδικές συλλογικές συμβάσεις (Κουζής 2013).

¹⁷ Οι πολύ μικρές και μικρές επιχειρήσεις (0-49 εργαζόμενοι), στους κλάδους της μεταποίησης, του εμπορίου και των υπηρεσιών, αποτελούν το 2013 το 99,6% των επιχειρήσεων στην Ελλάδα (<http://www.imegsevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>).

Αυτά όσον αφορά τους εργαζόμενους, δεδομένου ότι παράλληλα αυξάνεται η ανεργία η οποία άγγιξε το 2012 ποσοστά ρεκόρ για τη χώρα, αλλά και για όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ. Συνολικά το ποσοστό ανεργίας ανήλθε το 2012 σε 26.0% (άνδρες 23.3%, γυναίκες 29.7%) και είναι το υψηλότερο που έχει καταγραφεί ποτέ.¹⁸ Στην ηλικιακή κατηγορία των νέων ηλικίας 15-24 ετών η ανεργία πλήττει περισσότερο από έναν στους δύο νέους που αναζητούν εργασία (57.8% για το σύνολο και 51.7% για τους άνδρες και 65.0% για τις γυναίκες).¹⁹ Η μακροχρόνια ανεργία αποτελεί πραγματικότητα για πολλούς πολίτες και ιδίως για τους νέους που δε διαθέτουν προηγούμενη εργασιακή εμπειρία. Το 2012 το 40% των νοικοκυριών έχουν στην οικογένεια ένα τουλάχιστο άτομο σε ανεργία (<http://www.imegsevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>). Η κατάσταση δε φαίνεται να παρουσιάζει προοπτικές βελτίωσης τουλάχιστον για το προσεχές μέλλον, δεδομένου ότι στο δημόσιο τομέα οι προσλήψεις όχι μόνον έχουν σχεδόν παγώσει, αλλά προβλέπονται και «απομακρύνσεις», όπως ευσχήμως μετονομάζονται οι απολύσεις υπαλλήλων. Δεν είναι τυχαίο ότι ένας αυξανόμενος αριθμός, υψηλά μορφωμένων (συνήθως πτυχιούχοι ΑΕΙ/ΤΕΙ) και εξειδικευμένων νέων ατόμων μεταναστεύουν αναζητώντας καλύτερες προοπτικές απασχόλησης στο εξωτερικό.²⁰

Οι ανισότητες στην κατανομή εισοδημάτων και πλούτου υπήρξαν ανέκαθεν έντονες στην Ελλάδα, και διατηρούνται στα ίδια λίγο-πολύ επίπεδα κατά την τελευταία δεκαετία.²¹ Ο δείκτης Gini ανήλθε για το 2011 στις 33.6 μονάδες, γεγονός που σηματοδοτεί μια κοινωνία με σημαντικές εισοδηματικές και κατά συνέπεια κοινωνικές αποκλείσεις.²² Η κοινωνική ανισότητα καθίσταται εμφανέστερη παρά

¹⁸ Η EUROSTAT ανεβάζει το ποσοστό σε 26.4% για το Δεκέμβριο του 2012 και επισημαίνει ότι το αντίστοιχο ποσοστό πριν από ένα χρόνο ήταν 21.4% (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-02042013-AP/EN/3-02042013-AP-EN.PDF). Η πλέον πρόσφατη ανακοίνωση της ΕΛΣΤΑΤ σχετικά με τη εξέλιξη της ανεργίας διαπιστώνει ότι τον Ιανουάριο του 2013 το ποσοστό των ανέργων αυξήθηκε και πάλι και ανήλθε σε 27,2%, ήτοι 1.348.742 άτομα, ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, Δελτίο Τύπου 11.4.2013.

¹⁹ www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJ001_DT_QQ_04_2012_01_F_GR.pdf

²⁰ Πρβλ. σχετικά με την προβληματική αυτή Panagiotopoulou 2012: 29-30. Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία της γερμανικής στατιστικής αρχής μόνο κατά το πρώτο εξάμηνο του 2011 μετανάστευσαν στη Γερμανία 4.100 Έλληνες ηλικίας μέχρι 35 ετών (84% περισσότεροι από το αντίστοιχο εξάμηνο του 2010), πρβλ. https://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2011/12/PD11_482_12711.html.

²¹ Στην ίδια διαπίστωση καταλήγει και η Hadjiyanni (2010: 14-15) η οποία εξέτασε την ανισότητα από το 1996 και μετά και διαπίστωσε ότι ήταν σταθερά η δεύτερη μεγαλύτερη στην ΕΕ μετά την Πορτογαλία και δεν επηρεάστηκε από τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας δεδομένου ότι αυτά δεν είχαν αναδιανεμητικό χαρακτήρα.

²² Ο δείκτης Gini χρησιμοποιείται για προσδιορίσει την ισοκατανομή ή όχι του πλούτου σε μία χώρα, καθώς εκτός από μισθολογικά στοιχεία, εμπεριέχονται δεδομένα και άλλων χρηματικών αποδοχών (π.χ., κέρδη κεφαλαίων, κ.λπ.). Για την Ελλάδα οι τιμές του δείκτη δείχνουν διαχρονικά υψηλή ανισοκατανομή η οποία το 2001 ανήλθε σε 33.0 μονάδες και διατηρείται με μικρές αυξομειώσεις μέχρι και

ποτέ με το βάθεμα της οικονομικής κρίσης, ενώ το αίσθημα της διάκρισης δικαιωμάτων και εξουσίας ανάμεσα σε φτωχούς και πλούσιους (φοροδιαφυγή, ατιμωρησία, διαφθορά, κ.λπ.) εντείνεται, εφόσον δεν διαφαίνεται ούτε η βούληση από πλευράς πολιτείας για αναστροφή των διακρίσεων, ούτε η ύπαρξη ευκαιριών για κοινωνική ανέλιξη (Γιαννίτσης 2013: 170-172).

Η κατάσταση αυτή επιφέρει αλυσιδωτές αντιδράσεις στο σύνολο της οικονομίας που εκφράζονται ιδίως με δραματικές περικοπές στην κατανάλωση ακόμα και βασικών αγαθών (το 63% των νοικοκυριών έχει κάνει περικοπές στις δαπάνες ειδών διατροφής, ενώ το 92%, περιόρισε τις δαπάνες για ένδυση-υπόδηση, και το 89.2% τις δαπάνες εστίασης) (<http://www.imegsevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>). Οι μειώσεις αυτές έχουν πολλαπλό αντίκτυπο, επειδή συμπαρασύρουν όχι μόνον τις εμπορικές και τις παραγωγικές επιχειρήσεις, αλλά και τα έσοδα του κράτους από τη φορολογία, τις θέσεις εργασίας και κατ' επέκταση τα ασφαλιστικά ταμεία.

Στο πλαίσιο του σύντομου αυτού κειμένου δεν είναι δυνατό να αναλυθεί η συρρίκνωση και τα τρομακτικά κενά του κράτους προνοίας και ιδιαίτερα του συστήματος ιατροφαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης ύστερα από τις αλλεπάλληλες περικοπές και «αναδιαρθρώσεις» προς το χειρότερο.²³ Η περίθαλψη βαίνει ολοένα και περισσότερο προς την ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών και συνακόλουθα προς ακριβότερες υπηρεσίες υγείας που αδυνατεί να πληρώσει όλο και μεγαλύτερο ποσοστό πολιτών. Η κατάσταση αυτή τείνει να αναδείξει ένα νέο «κοινωνικό ζήτημα» με διαστάσεις που αγγίζουν τα όρια της ανθρωπιστικής κρίσης.

Η εκπαίδευση, το τελευταίο προπύργιο των μεσαίων στρωμάτων για να κατακτήσουν την πολυπόθητη κοινωνική ανέλιξη, υφίσταται και αυτή γενναίες περικοπές, αλλά φαίνεται να ανθίσταται περισσότερο από άλλους τομείς του κοινωνικού κράτους, εν μέρει στηριζόμενη στην παλαιά πίστη των Ελλήνων για την αναγκαιότητα καλύτερης εκπαίδευσης ως «διαβατήριο» για καλύτερη κοινωνική θέση, αλλά και ως διαβατήριο για την ανεύρεση απασχόλησης στο εξωτερικό από νέους με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και εξειδίκευση, δεδομένου ότι η ελληνική αγορά εργασίας δεν είναι πλέον ικανή να απορροφήσει οποιαδήποτε κατηγορία εργαζομένων.

Το «κάδρο» της βίαιης ανατροπής των συνθηκών διαβίωσης, που ίσχυαν μόλις τρία χρόνια πριν, έρχεται να συμπληρώσει ο μεγάλος αριθμός οικονομικών

το 2011 (2010 32.9). Για καλύτερη κατανόηση του δείκτη αναφέρεται ότι το 2011 οι τιμές για ορισμένες χώρες όπως η Ισπανία ήταν 34.0, για την Πορτογαλία 34.2, Γερμανία 29.0, Βέλγιο 26.3 και Σουηδία 24.4, πρβλ. <http://oggi.simor.ntua.gr/oi-deiktes/oikonomia/selides-oikonomikn-deiktn/c23>, και http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_AN_00_2011_06_F_GR.pdf

²³ Για μια σύντομη, αλλά σφαιρική παρουσίαση των «μεταρρυθμίσεων» στο πεδίο των κρατικών κοινωνικών παροχών, πρβλ. Ματσαγγάνης 2013: 50-53.

μεταναστών —νόμιμων και παράνομων—, οι οποίοι δεν μπορούν να βρουν δουλειά, ή οι αμοιβές τους είναι πολύ χαμηλές ή/και επισφαλείς για να επιβιώσουν. Η κατηγορία αυτή συνήθως αποκλείεται από κάθε επίσημη κοινωνική παροχή και ασφάλεια, αλλά και καταμέτρηση!²⁴ Είναι γεγονός ότι οι οικονομικοί μετανάστες συνέβαλαν σημαντικά στο «οικονομικό θαύμα» της ελληνικής οικονομίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι περίπου το 2009. Με την εμφάνιση της κρίσης και την αύξηση της εγχώριας ανεργίας, οι ελάχιστες παροχές κοινωνικής πρόνοιας και η ανεκτικότητα των Ελλήνων προς αυτούς κατέρρευσαν, αφήνοντας ένα μεγάλο αριθμό ξένων εργαζομένων στην τύχη τους. Οι μετανάστες θεωρήθηκε ότι απειλούν τις θέσεις εργασίας που «προορίζονται» για έλληνες πολίτες και έγιναν στόχος διαφόρων πολιτικών οργανώσεων και κομμάτων με αίτημα να εγκαταλείψουν παρευθύν τη χώρα. Αίτημα που ασπάζονται όλο και περισσότεροι Έλληνες όσο βαθθαίνει η κρίση. Στο ζήτημα αυτό διακρίνεται εμφανής ρήξη στις αντιλήψεις περί αλλοδαπών συμπολιτών και των υποχρεώσεων του κράτους και της κοινωνίας ως προς την εξασφάλιση της επιβιώσής τους. Σε πολλές κοινωνικές ομάδες επικρατούν ξενοφοβικά αισθήματα και οι ξένοι είναι καλοί μόνον ως τουρίστες που αφήνουν εισόδημα και μάλιστα χωρίς να απαιτούν ιδιαίτερες υπηρεσίες. Ως προς το ζήτημα αυτό η κοινωνική συνοχή διαρρηγνύεται, χωρίς να διαφαίνονται περιθώρια συνεννόησης ανάμεσα στα διάφορα κοινωνικά στρώματα, ενώ τα φαινόμενα ρατσιστικής βίας πολλαπλασιάζονται επικίνδυνα.

Δεν είναι τυχαίο ότι τα τελευταία χρόνια η αύξηση της εγκληματικότητας (μικροκλοπές και διαρρήξεις) αποδίδεται κυρίως στους αλλοδαπούς, ενώ έχει αποδειχθεί ότι η συμμετοχή ημεδαπών δεν υστερεί.²⁵ Είναι γεγονός ότι, όσο μεγαλώνει η κοινωνική ανισότητα, τόσο πολλαπλασιάζεται η εγκληματικότητα και ταυτόχρονα φθίνει η ασφάλεια των πολιτών στην καθημερινή τους ζωή. Η αδυναμία ή/και η ανικανότητα των εντεταλμένων αρχών να περιορίσουν τη λαθρομετανάστευση, καθώς επίσης άλλες εγκληματικές ενέργειες (ναρκωτικά, κάθε είδους βία, κ.λπ.) επιτείνουν το αίσθημα ανασφάλειας, αδικίας και περιθωριοποίησης

²⁴ Υπολογίζεται ότι το 2009 ένα 8.3% του πραγματικού πληθυσμού ήταν αλλοδαποί (Eurostat Pocketbooks 2011). Εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ για το 2011 ανεβάζουν τον αριθμό των ξένων εργαζομένων στη χώρα στα 1.259.258 εκατομμύρια αλλοδαπούς, (<http://www.oecd.org/migration/mig/internationalmigrationoutlook2012.htm>), και το 2012 οι υπολογισμοί ανήλθαν σε 1–1.3 εκατομμύρια μετανάστες, δηλαδή γύρω στο 10% του πληθυσμού, από τους οποίους περίπου οι μισοί δεν διέθεταν άδεια παραμονής. Για μια κριτική παράθεση του μεταναστευτικού προβλήματος και της λαθρομετανάστευσης πρβλ. Kasimis 2012, Triantafyllidou 2009.

²⁵ Σύμφωνα με τα ετήσια στοιχεία (καταγραφές) της Ελληνικής Αστυνομίας, οι κλοπές και διαρρήξεις που διαπράχθηκαν από αλλοδαπούς ήταν για το 2011 το 43.7% και για το 2012 το 42.9% του συνόλου των πράξεων αυτών, ενώ στις ληστείες κάθε είδους, οι αλλοδαποί το 2011 τέλεσαν το 54.1% και το 2012 το 45.8% των πράξεων αυτών. Ωστόσο, οι αλλοδαποί βαρύνονται περισσότερο από του ημεδαπούς για μικρο-κλοπές (π.χ. σε δημόσιους χώρους, συγκοινωνιακά μέσα, κ.λπ.), λαθρεμπόριο, πλαστογραφία και επαιτεία. http://www.astynomia.gr/index.php?option=ozo_content&perform=view&id=18342&Itemid=52&lang=&lang=5

για πολλές κοινωνικές ομάδες. Η ευταξία που συνήθως διέπει καλά οργανωμένες κοινωνίες υποχωρεί σταδιακά, ενώ πολλαπλασιάζονται διάφορες παραβατικές ομάδες που στο όνομα της χαμένης κοινωνικής δικαιοσύνης αναζητούν αν όχι αποδοχή, τουλάχιστον ανοχή εν ονόματι μιας ιδιότυπης κοινωνικής αλληλεγγύης.

«Καταγραφή» της κοινωνικής συνοχής στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

Ο ΟΟΣΑ με αφορμή την οικονομική κρίση διοργάνωσε τον Ιανουάριο του 2011 διεθνές συνέδριο με θέμα: *Κοινωνική συνοχή και ανάπτυξη*,²⁶ όπου παρουσιάστηκε ένα μοντέλο εμπειρικής καταγραφής της κοινωνικής συνοχής –το τρίγωνο της κοινωνικής συνοχής– που στηρίζεται στη συσχέτιση και τη μερική επικάλυψη τριών ευρύτερων κοινωνικών πεδίων:

- της κοινωνικής κινητικότητας (διαφορές στο μορφωτικό επίπεδο γονέων/παιδιών, αντίληψη για τη δυνατότητα ανέλιξης, κ.ά.)
- του κοινωνικού κεφαλαίου (εμπιστοσύνη, συμμετοχή πολιτών)
- του κοινωνικού αποκλεισμού (επίπεδο διαβίωσης, αποκλείσεις από μέσο επίπεδο διαβίωσης, ικανοποίηση από επίπεδο διαβίωσης)

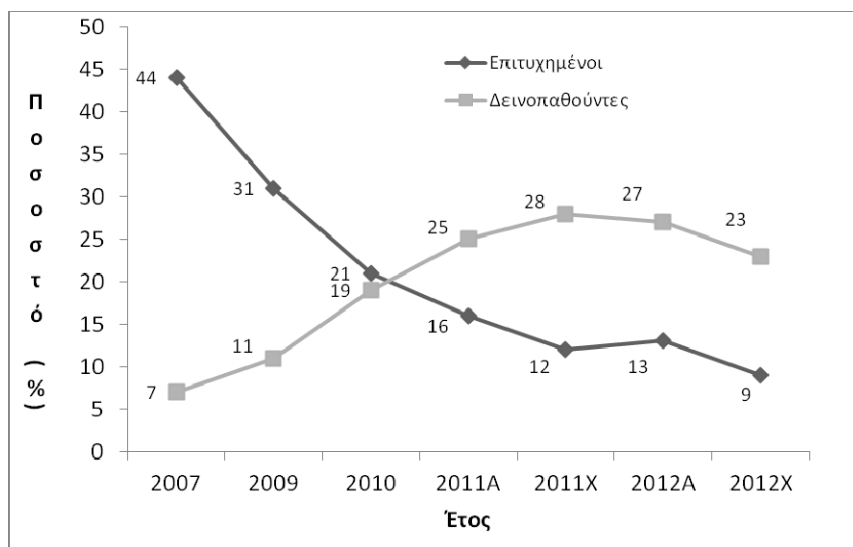
Το μοντέλο αυτό χρησιμοποιήθηκε με κάποιες τροποποιήσεις για να καταμετρηθεί η κοινωνική συνοχή στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης κατά τα έτη 2011-2012 ύστερα από εντολή-παραγγελία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.²⁷ Η διαφοροποίηση έγκειται κυρίως στο πεδίο που αναφέρεται στον κοινωνικό αποκλεισμό και περιλαμβάνει εκτός από την ικανοποίηση για το επίπεδο διαβίωσης και ερωτήσεις σχετικά με τις ψυχολογικές επιπτώσεις της κρίσης στους ερωτώμενους, <http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>.

Τα στοιχεία που αφορούν την οικονομική κατάσταση των νοικοκυριών δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις από τις άλλες παρεμφερείς δημοσκοπήσεις. Συνοπτικά, τα ευρήματα της έρευνας είναι τα εξής: Το ένα τρίτο των ερωτώμενων τοποθέτησαν τον εαυτό τους κάτω από το μέσο όρο διαβίωσης της χώρας, ενώ η εκτίμησή τους για το που θα βρίσκονται μετά από πέντε χρόνια δε διαφοροποιείται καταδεικνύοντας ότι οι ερωτώμενοι δε φαίνεται να ελπίζουν σε καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέλιξη του δείκτη ευμάρειας.

²⁶ OCED, International Conference on Social Cohesion and Development, Paris, 20 January 2011, (<http://www.oecd.org/dev/pgd/internationalconferenceonsocialcohesionanddevelopment.htm>)

²⁷ Ειδικότερα, η έρευνα με τίτλο "Social cohesion in times of crisis" [the Greek case] (ελληνικός τίτλος: «Οικονομία και Ψυχολογία στην ατομική διάσταση») ανατέθηκε από το Center for European Studies σε συνεργασία με το Ίδρυμα Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής στην εταιρεία Metron Analysis για να διερευνήσει συστηματικά «ορισμένες πτυχές της κρίσης και ιδίως τις ψυχολογικές επιπτώσεις της στην προσωπική ζωή των πολιτών». Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε τρία κύματα (Δεκέμβριος 2011, Μάρτιος και Νοέμβριος 2012) σε πανελλαδικό δείγμα 1001 ατόμων με ερωτηματολόγια που συμπληρώθηκαν τηλεφωνικά (<http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>).

Σχήμα 1: Δείκτης ευμάρειας «επιτυχημένων» & «δεινοπαθόντων»* για τα έτη 2007-2012, σε %

* Διεθνής δείκτης ευμάρειας της Gallup: «Επιτυχημένοι» (Thriving): αυτοτοποθετούνται στη δεκαβάθμια κλίμακα από το 7 έως το δέκα όσον αφορά την παρούσα εισοδηματική κατάσταση και από το 8 έως το 10 στη μελλοντική πρόβλεψη για την κατάστασή τους· «Αγωνιζόμενοι» (Struggling): καταλαμβάνουν τις βαθμίδες 5 και 6· «Δεινοπαθόντες» (Suffering): ανήκουν στις θέσεις 0 έως 4.

Πηγή: 2007-2010: Manchin 25.9.2011, <http://www.gallup.com/poll/149675/greece-suffering-sharply.aspx> , 2011A (άνοιξη) – 2012X (χειμώνας): Metron Analysis: <http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>

Μέσα σε πέντε χρόνια το ποσοστό των «επιτυχημένων» μειώθηκε από 44% σε 9%, ενώ οι «δεινοπαθόντες» υπέρ τριπλασιάστηκαν. Σχεδόν οι μισοί (48%) δήλωσαν ότι υπέστησαν μειώσεις πάνω από 30% στα εισοδήματά τους, ενώ το ένα τρίτο δήλωσε ότι ανταποκρίνεται στις τρέχουσες οικονομικές υποχρεώσεις (λογαριασμοί, δάνεια, φόροι, κ.λπ.) με πολύ μεγάλη δυσκολία. Στις περισσότερες απαντήσεις (67%) διακρίνεται ένα αίσθημα άγχους, ανασφάλειας για το μέλλον και φόβου για επιδείνωση της κατάστασης, το οποίο στην ηλικιακή κατηγορία 35-44 ετών είναι ιδιαίτερα αυξημένο (78%).

Στο ψυχολογικό επίπεδο εμφανίζονται συμπτώματα απάθειας, και επιθυμία φυγής (μετανάστευση στο εξωτερικό ή αλλαγή τόπου διαμονής στο εσωτερικό). Σε σύγκριση με τη φυσική κατάσταση η ψυχολογική κατάσταση των ατόμων έχει επιβαρυνθεί σημαντικά λόγω της κρίσης (58% δήλωσαν ότι η ψυχολογική τους κατάσταση είναι μέτρια έως κακή) και συνδέεται ευθέως με τη χειροτέρευση της

οικονομικής κατάστασης (71% απάντησαν ότι η ψυχολογική τους κατάσταση είναι μέτρια έως κακή και συγχρόνως δήλωσαν ότι τα βγάζουν δύσκολα πέρα από οικονομικής απόψεως). Όσοι αναζητούν υποστήριξη απευθύνονται πρωτίστως για ψυχολογικά προβλήματα στην οικογένεια και σε συγγενείς σε ποσοστό 64%, και για οικονομική στήριξη στην οικογένεια σε ποσοστό 86%. Είναι προφανές ότι οι Έλληνες συνειδητοποίησαν ότι η οικονομική κρίση ήρθε για να μείνει και ότι το μέλλον δεν προμηνύεται ευοίωνο. Η ανασφάλεια αποτελεί το μεγαλύτερο πρόβλημα και επιβαρύνει την ψυχολογική διάθεση περισσότερο και από τα μέτρα λιτότητας. Οι συνθήκες αυτές πλήττουν περισσότερο τους νέους και διευρύνουν το χάσμα των γενεών.

Όψεις της κοινωνικής συνοχής στην Ελλάδα της κρίσης

Η παραπάνω αποσπασματική περιγραφή διαφόρων εκφάνσεων της κοινωνικής εξέλιξης από το 2009 και μετά, οι οποίες θεωρείται ότι επιδρούν άμεσα στην κοινωνική συνοχή, καταδεικνύει τη βίαιη ανατροπή όλων όσων είχε μάθει και συνηθίσει η ελληνική κοινωνία να θεωρεί ως δεδομένα για ένα πλαίσιο κοινωνικής εξέλιξης και ανάπτυξης μετά τη Μεταπολίτευση.²⁸ Η Ελλάδα βρίσκεται στη φάση μετάβασης από ένα μοντέλο ανάπτυξης με έντονο κρατικό προστατευτισμό και ρυθμίσεις σε μια φιλελεύθερη ανοιχτή κοινωνία με περιορισμένη κρατική παρέμβαση. Καλείται μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα να αναθεωρήσει ριζικά το μοντέλο παραγωγής και κοινωνικής αναπαραγωγής της, τους πολιτικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς της, τις παλιές νοοτροπίες και πολιτισμικές συνήθειες.²⁹ Οι δο-

²⁸ Η στρατηγική που επιβάλλεται από την τρόικα των δανειστών προσομοιάζει με το δόγμα του σοκ που εκπόνησε ο Μ. Φρίντμαν και εφαρμόστηκε σε πολλές χώρες της λατινικής Αμερικής. Το δόγμα αυτό συνίσταται στην πλήρη απελευθέρωση της οικονομίας από κάθε είδους κρατικό παρεμβατισμό. Πρόκειται για συνδυασμό μέτρων δραστικής περικοπής κρατικών δαπανών, μισθών, κράτους προνοίας με ταυτόχρονη περιστολή εργασιακών δικαιωμάτων, πώληση κρατικής περιουσίας και επιδότηση συγκεκριμένων κλάδων επιχειρήσεων. Η δέσμη μέτρων επιβάλλεται ταυτόχρονα και χωρίς περιθώριο διαβούλευσης με τις οργανώσεις συμφερόντων των πολιτών. Στηρίζεται σε αστυνομική βία και περιστολή ή/και καταπάτηση βασικών δημοκρατικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Επιφέρει βαθειά ύφεση και υψηλή ανεργία. Στηρίζεται στην άποψη ότι οι άνθρωποι μπορούν να προβάλουν αντίσταση σε τμηματικές αλλαγές, εάν συμβούν πολλές αλλαγές ταυτόχρονα, τότε εδραιώνεται ένα αίσθημα ματαιότητας και οι πολίτες περιέρχονται σε κατάσταση αδράνειας. Στο τέλος της διαδικασίας που στις περισσότερες περιπτώσεις διήρκεσε περισσότερο από δέκα χρόνια οι εισοδηματικές ανισότητες διευρύνθηκαν υπέρμετρα και η οικονομική κατάρρευση ενίσχυσε φαινόμενα φασισμού και δικτατορίας. Η επιβολή μίας «θεραπείας σοκ» μπορεί να επιβληθεί μόνον σε κοινωνίες που το πολιτικό σύστημα έχει χάσει την αξιοπιστία του (Klein 2007: 116, 121, 205, 209-211). Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Γιαννίσης (2013: 206) «Το πολιτικό σύστημα προτιμά τα σοκ, γιατί έτσι ένα πρόβλημα εμφανίζεται σαν να μην έχει πατέρα, και η κοινωνία δεν μπορεί να καταλογίσει ευθύνες». Κάθε ομοιότητα με την ελληνική περίπτωση δεν είναι τυχαία.

²⁹ Καθημερινά στηλιτεύονται από τα ΜΜΕ διάφορες πρακτικές του πολιτικού συστήματος που θεωρούνται ως αίτια για την κατάσταση που δημιουργήθηκε, ενώ στο παρελθόν θεωρούνταν από «ενοχλητικές» έως «σοβαρές» δυσλειτουργίες του συστήματος, όπως π.χ., γραφειοκρατία και αναποτελε-

μικρές αλλαγές που επιβάλλονται από τις νέες συνθήκες αλληλεξάρτησης των κρατών που αναφύονται από την παγκοσμιοποίηση και αφορούν όλα σχεδόν τα πεδία των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων κινούνται σε τροχιά αναγκαστικής μεταβολής, επειδή οι δανειστές πιέζουν προς αυτήν την κατεύθυνση, επισείοντας συνεχώς τον κίνδυνο χρεοκοπίας της χώρας. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του συστήματος αναπαραγωγής της ελληνικής κοινωνίας που στηρίχθηκε πρωτίστως στην αυτοαπασχόληση, τις μικρο-μεσαίες επιχειρήσεις/βιοτεχνίες με περιορισμένη ανταγωνιστικότητα, στην οικογένεια ως θύλακα οικονομικής επιχειρηματικότητας, στην αποβιομηχάνιση και ανάπτυξη των υπηρεσιών, στη διάγκωση του δημόσιου τομέα, κ.ά. καθιέρωσαν δομές, συμπεριφορές και νοοτροπίες που αποκλίνουν ουσιαστικά από τα πρότυπα που ισχύουν στην Ευρώπη και την παγκοσμιοποιημένη πλέον παραγωγή. Η «προσαρμογή» της Ελλάδας προς το φιλελεύθερο καπιταλιστικό μοντέλο παραγωγής καθίσταται αναπόφευκτη, εάν η χώρα θέλει να παραμείνει στον πύρρηνα της ΕΕ και να απολαμβάνει τη νομισματική σταθερότητα του ευρώ.

Τα μέτρα δημοσιονομικής προσαρμογής αποδέχονται με καθυστερήσεις, σκεπτικισμό και σαφώς αδυναμία ουσιαστικής διαπραγμάτευσης οι πολιτικοί, οι οποίοι καλούνται να συμμορφωθούν άνευ όρων, ενώ συγχρόνως αναλαμβάνουν πλήρως το πολιτικό κόστος.³⁰ Τα θύματα στην πορεία αυτή είναι πολλά και είναι ακόμα νωρίς να αποτιμηθούν. Πάντως, η συμπίεση των μεσαίων στρωμάτων (μισθωτών, συνταξιούχων και αυτοαπασχολούμενων), που αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά του παλαιού συστήματος (Τσουκαλάς 2012, Γιαννίτσης 2013), είναι αναμφισβήτητη και οδηγεί σε κοινωνικές ανακατατάξεις με κυρίαρχη τάση προς το παρόν την περιθωριοποίηση και τη δημιουργία νεόπτωχων κοινωνικών ομάδων. Είναι προφανές ότι ο διαφορετικός βαθμός συνεπειών της οικονομικής κρίσης που βιώνουν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες επιφέρει αναπόφευκτα διαιρέσεις στην ελληνική κοινωνία που προσλαμβάνουν ταξικό χαρακτήρα, καθώς και ηλικιακή διάσταση, εφόσον η κρίση πλήττει περισσότερο τις νέες γενιές.

σματικότητα της δημόσιας διοίκησης, διαπλοκή ανάμεσα στην πολιτική και οικονομική εξουσία, πελατειακό σύστημα, κομματοκρατία με συστηματική προώθηση μικρο-πολιτικών και μικρο-κομματικών συμφερόντων, διαφθορά, συντεχνιακά συμφέροντα, «κλειστά επαγγέλματα», υποστήριξη μονοπωλιακών συμφερόντων και ανάθεση δημοσίων έργων με αδιαφανείς διαδικασίες σε ημετέρους, κ.ά. (Τσουκαλάς 2012: 120-121). Οι Έλληνες πολίτες δεν έχουν μόνο να αντιμετωπίσουν τα καθημερινά τους αδιέξοδα, αλλά και τον βομβαρδισμό των ΜΜΕ, ελληνικών και διεθνών, που τους κατακεραυνώνουν συνεχώς για τις παραλήψεις τους και τους καθιστούν καθημερινά ενόχους και υπεύθυνους για τη δυστυχία τους. Η διεθνής εικόνα της χώρας και των πολιτών της έχει καταρρακωθεί και η διεθνής κατανόηση για τα δεινά των πολιτών εκλείπει.

³⁰ Τη σοβαρή οικονομική κρίση συνοδεύει και μια εξ ίσου σοβαρή πολιτική κρίση ιδίως των κομμάτων εξουσίας και του πολιτικού τους προσωπικού. Τα δείγματα αμφισβήτησης των πολιτικών δομών και κομμάτων έχουν εκφραστεί ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 με τη διαχρονικά φθίνουσα πορεία της εμπιστοσύνης που επιδεικνύουν οι πολίτες προς αυτά, το ελληνικό Κοινοβούλιο και μία σειρά κυβερνητικών θεσμών (Παναγιωτοπούλου και Παπλιάκου 2007, 250-261), αλλά και στα αποτελέσματα των δύο εκλογικών αναμετρήσεων τον Μάιο και Ιούνιο του 2012.

Όσον αφορά την κοινωνική συνοχή ή τον κατακερματισμό συνοπτικά διακρίνονται οι εξής τάσεις που παραμένουν διαχρονικά ανθεκτικές: υπερισχύει η απόλυτη εμπιστοσύνη στην αλληλεγγύη της οικογένειας (οικονομική, κοινωνική, ψυχολογική), η ανατροφοδότηση του αγροτο-αστικού συνεχούς συνεχίζεται με ανάστροφη πορεία,³¹ οι ατομοκεντρικές επιλογές για την αυτοπροστασία του βιοτικού επιπέδου εξακολουθούν να υπερισχύουν των συλλογικών διεκδικήσεων, παρ' όλο που έχουν γίνει πλέον κατανοητά τα αδιέξοδα για κοινωνική ανέλιξη. Για πολλούς, το κράτος εξακολουθεί ενδόμυχα να αντιπροσωπεύει τον κεντρικό μηχανισμό εξουσίας και διαπλοκής που καθορίζει τη νομή προσόδων και εισοδημάτων και διαχειρίζεται τις ευκαιρίες απασχόλησης και κοινωνικής ανέλιξης. Το δημόσιο αποτελεί ακόμα ελπίδα για επαγγελματική αποκατάσταση, επειδή η εργασιακή ασφάλεια θεωρείται σημαντικότερη από τους χαμηλούς μισθούς που προσφέρει. Τα παλαιά καταναλωτικά πρότυπα εγκαταλείπονται με έντονο το αίσθημα της στέρησης. Κάθε αλλαγή ή μεταρρυθμιστική προσπάθεια αντιμετωπίζεται συχνά από τους πολίτες με καχυποψία και αρνητισμό.

Μολονότι γίνεται αργά κατανοητό ότι το παλαιό αντιπαραγωγικό μοντέλο δεν μπορεί πλέον να επιβιώσει, δε διαφαίνονται ακόμα νέες προσπάθειες αναδιάρθρωσης της οικονομίας και της επιχειρηματικότητας, επειδή στις νέες συνθήκες που προαναγγέλλονται δε φαίνεται να έχουν θέση οι πολυάριθμοι μικροί αυτοαπασχολούμενοι επιχειρηματίες. Δυστυχώς, ούτε από την πλευρά του κράτους διαφαίνεται ένα συνεκτικό σχέδιο εξόδου από την κρίση. Είναι γεγονός ότι δύσκολα αποδέχεται κανείς τη συντριβή του μοντέλου της κοινωνικής ενσωμάτωσης που γνώριζε για χρόνια και βασίστηκε στον ανορθολογισμό, στο μέσον, την πελατειακή σχέση και την εσωστρέφεια.

Υπάρχει έντονο και διάχυτο το αίσθημα έλλειψης εμπιστοσύνης προς τους πάντες και τα πάντα που δυσχεραίνει τη συγκρότηση νέων συλλογικοτήτων, επίσης διάχυτο είναι το αίσθημα ανασφάλειας, απογοήτευσης, έλλειψης προοπτικής, απαισιοδοξίας που απομονώνει και αδρανοποιεί τους πολίτες. Όλα αυτά επιτείνονται από τον έντονο λαϊκισμό που χρησιμοποιούν όλα τα κόμματα για να εξηγήσουν τα αίτια της κρίσης και να αποδώσουν ευθύνες στους άλλους. Ο πολιτικός λόγος παραμένει διχαστικός (μνημονιακοί/αντιμνημονιακοί) παρ' όλες τις ετερόκλητες δυνάμεις που συνθέτουν την κυβέρνηση και την αντιπολίτευση. Δηλαδή, η πολιτική αντιπαράθεση υιοθετεί, παρ' όλη την κρισιμότητα της κατάστασης, τη γνωστή τακτική της πολωτικής αφήγησης και τορπιλίζει κάθε προσπά-

³¹ Οι άρρηκτες σχέσεις με τον τόπο καταγωγής στην ύπαιθρο, ο οποίος αποτελεί καταφύγιο ιδίως για τις δοκιμαζόμενες μέσες ηλικιακές ομάδες και προσφέρει είτε πηγή συμπληρωματικού εισοδήματος με νέο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στα μέλη του νοικοκυριού (ενασχόληση και με τη γεωργία), είτε φθηνότερη διαμονή, εφόσον η κρίση βιώνεται εντονότερα στις αστικές περιοχές. Για ορισμένους η «αντίστροφη κινητικότητα» στην ύπαιθρο υπαγορεύεται από ανάγκη, αντίθετα, για άλλους αποτελεί επιλογή (Κασίμη & Ζωγραφάκης 2013: 30-31).

θεια δημιουργίας συνοχής σε οποιοδήποτε επίπεδο της δημόσιας ζωής. Η οργή των πολιτών ενάντια στα πολιτικά κόμματα και τους πολιτικούς αποτελεί σταθερή έκφραση της πολιτικής αντιπαράθεσης και δημιουργεί καταστάσεις ευκαιριακής κοινωνικής συνοχής που διαλύεται μόλις συνειδητοποιηθεί ότι η αντιπαράθεση χρειάζεται μια πιο οργανωμένη, ιδεολογικά πιο ομοιογενή βάση για να αποδώσει (π.χ. Αγανακτισμένοι).

Η τρικομματική κυβέρνηση συνεργασίας που προέκυψε αναγκαστικά μετά τα αποτελέσματα των εκλογών της 25ης Ιουνίου 2012, αποτελεί ένα πρωτόγνωρο δείγμα επιβεβλημένης μεν, αλλά αποδεκτής, συνεργασίας στο κομματικό επίπεδο διακυβέρνησης που στηρίζεται σε μια νέα μορφή κοινωνικής ανοχής και συνοχής, η οποία προκύπτει μέσα από τη διαπίστωση ότι η χώρα εν καιρώ κρίσης δεν αντέχει σε παρατεταμένη πολιτική αστάθεια. Δύσκολα, με αντιφάσεις και πωγυρίσματα χτίζεται η κουλούρα της διαπραγματεύσεως, των συμβιβασμών, και των κοινωνικών εταίρων, που αμβλύνει τις αντιθέσεις και τις διαιρετικές τομές ανάμεσα στους υποστηρικτές των διαφόρων πολιτικών κομμάτων, ενδυναμώνοντας την κοινωνική συνοχή. Το πτωχυτό κράτος δεν αποτελεί πια ούτε οχυρό των κρατούντων, ούτε λάφυρο για όσους διεκδικούν την εξουσία. Η έξοδος από την κρίση –ιδίως την πολιτική– δε συνίσταται μόνο στη βελτίωση κάποιων αριθμών ή δεικτών, θα πρέπει να οικοδομηθεί πάνω σε επίμονες συλλογικές προσπάθειες, με θυσίες που να κατανέμονται δίκαια σε όλους, με ρεαλιστικό, μακρόπνοο σχέδιο, ορθολογικές επιλογές που να λαμβάνουν υπόψη τις δυνατότητες, τα όρια και τα δυναμικά στοιχεία που ενέχει η ελληνική κοινωνία. Κοντολογίς, χρειάζεται να οικοδομηθεί ένα νέο σύστημα αξιών με νέες προοπτικές που θα ξεφύγει από την πεπατημένη των προηγούμενων γενεών, χρειάζεται μια νέα αφήγηση για την πορεία που θα οδηγήσει στην έξοδο από την κρίση.

Εάν αναλογιστεί κανείς τις ανατροπές που επήλθαν σε όλη την κοινωνία μέσα σε μόλις τρία χρόνια, θα πρέπει να εκπλαγεί με την προσπάθεια, την καρτερικότητα, την αντοχή του ελληνικού λαού και τη σθεναρή κοινωνική συνοχή, την οποία έχει επιδείξει μέχρι τώρα. Τα γνωστά ατομοκεντρικά πρότυπα κοινωνικής ενσωμάτωσης υποχωρούν και αναδιπλώνονται προσπαθώντας να προσαρμοστούν όπως-όπως στα νέα δεδομένα, έχοντας ως βάση και αποκούμπι την οικογένεια και τις στρατηγικές υποστήριξης των μελών της, πρακτικές που αποδείχθηκαν για μία ακόμα φορά οι θεμέλιοι λίθοι της κοινωνικής συνοχής.

Η κοινωνία πολιτών και ο εθελοντισμός ως εκφράσεις της κοινωνικής αλληλεγγύης και συνοχής δεν ήταν ποτέ ιδιαίτερα ανεπτυγμένοι στην Ελλάδα και οι δραστηριότητες των διαφόρων οργανώσεων είτε επικεντρώθηκαν σε φιλανθρωπικό έργο για ορισμένες ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, είτε στη διατήρηση πολιτιστικών δεσμών με τις τοπικές κοινωνίες (Παναγιωτοπούλου 2003). Μόλις από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 εμφανίζονται πιο συστηματικές δράσεις των ΜΚΟ και άλλων εθελοντικών οργανώσεων (Αφουξενίδης & Αλεξάκης 2010:

226-230). Η κοινωνική αλληλεγγύη σταδιακά ισχυροποιείται, όμως, εξακολουθεί να είναι ανεπαρκής για να καλύψει έστω και υποτυπωδώς τα μεγάλα ελλείμματα του κοινωνικού κράτους. Εν πολλοίς, με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, η κοινωνική αλληλεγγύη δεν άλλαξε προσανατολισμό. Παραμένει, όπως πάντα, αυθόρμητη, αποσπασματική, συναισθηματική, συγκυριακή, ιδεολογικά ανομοιογενής, χωρίς μακρόπνοη διάρκεια και υποδομές, με αυξανόμενη συμμετοχή των πολιτών, που όμως δεν μπορεί να καλύψει τις τεράστιες ανάγκες υποστήριξης του περιθωριοποιημένου πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά, κάποιες πρωτοβουλίες από πλευράς θεσμών (π.χ., Εκκλησία, Δήμοι),³² αλλά και αυτοβοήθειας (ΜΚΟ, δίκτυα αλληλεγγύης, κινήματα χωρίς μεσάζοντες, κ.ά.)³³ που απευθύνονται σε όσους βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας, ανέργους, κ.λπ. έχουν αρχίσει να παγιώνονται, αλλά δεν καλύπτουν ούτε στο ελάχιστο τις πραγματικά επείγουσες ανάγκες επιβίωσης των μειονεκτικών ομάδων. Για το ευ ζην ούτε λόγος! Οι οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών αδυνατούν προς το παρόν να επεξεργαστούν τη φύση της κρίσης και να προτείνουν συνολικές λύσεις.

Επίλογος

Καθ' όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης «η κοινωνική συνοχή οικοδομήθηκε πάνω στο σκεπτικό ότι συνενώνονται ευκαιριακά διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που δίνουν πολιτική έκφραση στο βασικότερο μέλημα των Ελλήνων: την ατομική ή οικογενειακή κοινωνική ανέλιξη, και τούτο χωρίς θεσμικούς περιορισμούς ή ηθικές δεσμεύσεις προς το κοινωνικό σύνολο και το γενικό συμφέρον» (Παναγιωτοπούλου 1996: 141). Διαχρονικά σταθερή, καθολικά αποδεκτή αξία και ιδεολογικό προσανατολισμό αποτέλεσε η καλύτερευση του επιπέδου διαβίωσης και η κοινωνική άνοδος, συχνά χωρίς πειθάρχηση στους κανόνες ενός εξορθολογικοποιημένου προτύπου οικονομικής ανάπτυξης που διέπει τα φιλελεύθερα πολιτικά συστήματα της Ευρώπης. Ο δυτικός ατομικισμός (θεσμοθετημένη, απρόσωπη, συλλογική κοινωνική οργάνωση) μεταφράστηκε στην Ελλάδα ως ατομική δραστηριοποίηση, η οποία υπακούει και ταυτίζεται με κανόνες που διαμορφώνονται μέσα από τις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις και υπόκεινται σε προσωπικές δεσμεύσεις ή σε υπαγωγή σε πελατειακά δίκτυα. Ύψιστος κώδι-

³² Σύμφωνα με συνέντευξη του Δημάρχου Αθηναίων Γ. Καμίνη, στην εφημερίδα *Free Sunday* (22 Δεκεμβρίου 2012), στην Αθήνα, ετοιμάζονται κάθε μέρα περίπου 4.800 γεύματα για τα παιδιά των δημοτικών βρεφονηπιακών σταθμών, 1.300 γεύματα για άτομα που σιτίζονται από το Κέντρο Υποδοχής και Αλληλεγγύης του Δήμου Αθηναίων, καθώς και περίπου 200 γεύματα σε μαθητές που εμφανώς υποσιτίζονται (Ματσαγγάνης 2013).

³³ Σύμφωνα με εκτιμήσεις «υπάρχουν αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα περίπου 250 τέτοιες οργανώσεις, οι οποίες παρέχουν ιατρική φροντίδα, εκπαίδευση, νομική βοήθεια ή ακόμα και είδη διατροφής και ο αριθμός τους διαρκώς αυξάνεται», πρβλ. συνέντευξη του Χ. Τζιοβανόπουλου, μέλους του δικτύου αυτοβοήθειας «Solidarity for all», στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 1.4.2013, <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=510657>

κας συμπεριφοράς το ατομικό συμφέρον και η οικογενειακή αλληλεγγύη. Λογική συνέπεια: η αύξηση της αναξιοκρατίας της επιλεκτικής πρόσβασης σε προνόμια, αλλά και της έλλειψης εμπιστοσύνης προς θεσμούς και αλλήλους, ένα θανάσιμο ιδεολογικό κοκτέιλ που οδήγησε στον αμοραλισμό, στη διαφθορά, τα σκάνδαλα, την απαξίωση πολλών πολιτικών και κοινωνικών θεσμών και, εν τέλει, στην πολιτική και ηθική κρίση της ελληνικής κοινωνίας που έχει πολύ σοβαρότερες συνέπειες για τη μελλοντική εξέλιξη της χώρας από την οικονομική κρίση. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και η πολιτική εξουσία, η οποία ενίσχυσε τις παρασιτικές οικονομικές δραστηριότητες δημιουργώντας τεράστια ελλείμματα, υπέρογκα χρέη, γραφειοκρατική αγκύλωση, αλλά ταυτόχρονα ένα αποτελεσματικότατο πελατειακό δίκτυο ημετέρων και μεγάλες κοινωνικές ανισότητες.

Η σελίδα που αφορά την κοινωνική συνοχή τουλάχιστον στο επίπεδο των συλλογικών επιδιώξεων, ηθικών προταγμάτων και αξιακών σχέσεων θα πρέπει να ξαναγραφεί. Σίγουρα θα επαναπροσδιοριστεί και η νέα ισορροπία ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις που θα προκύψει αναπόφευκτα από τις ταξικές ανισότητες και τις κοινωνικές συγκρούσεις. Πριν από αυτά, προηγείται δυστυχώς ένα σκληρό μάθημα επιβίωσης μέσα από τη φτώχεια για πολλές κοινωνικές ομάδες και η συνειδητοποίηση ότι αφενός ο τρόπος διαβίωσης της δεκαετίας του 2000 ως «πάνδημο 'δικαίωμα' στην ιδιοτέλεια και στη μεγιστοποίηση των ατομικών απολαύσεων» (Τουκαλάς 2012: 229) έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί, και αφετέρου η πορεία προς την ανάκαμψη και την έξοδο από την κρίση δεν προϋποθέτει μόνον οικονομική προσπάθεια, αναζήτηση νέων λύσεων προσαρμοσμένων στις δυνατότητες της χώρας, αλλά και επώδυνη αλλαγή παραδείγματος κοινωνικής συμπεριφοράς, διεκδικήσεων και προτεραιοτήτων και, εν τέλει, εδραίωση της κοινωνικής συνοχής.

Βιβλιογραφία

- Acket, S., Borsenberger M., Dicks P. and Sarracino F. (2011), *Measuring and validating social cohesion: a bottom-up approach*, CEPS/INSTEAD Working Paper 2011 – 08, Luxemburg, <http://www.oecd.org/dev/pgd/46839973.pdf>
- Αργείτης, Γ. (2012), *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση. Αποτυχία και κατάρρευση του ελληνικού μοντέλου καπιταλισμού*, Αθήνα, εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Αφουξενίδης, Α. & Αλεξάκης, Μ. (2010), «Σημεία των καιρών: Αναζητώντας τη χαμένη κοινωνία των πολιτών στη μεταμοντέρνα εποχή», σε Σ. Κονιόρδος (επιμ.), *Κοινωνικό κεφάλαιο, εμπιστοσύνη και κοινωνία πολιτών*, Αθήνα, εκδόσεις Παπαζήσης, σσ. 209-231.
- Beauvais, C. Jensen J. (2002), *Social Cohesion: Updating the State of the Research*, Canadian Policy Research Networks (CPRN) Discussion Paper No. FJ22, May 2002, Ottawa, <http://www.cprn.org>

- Berger-Schmitt, R. (2000), *Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement*, Eu-Reporting Working Paper No 14, Subproject: Towards a European System of Social Reporting and Welfare Measurement, Mannheim: Centre for Survey Research and Methodology ZUMA,
www.gesis.org/fileadmin/upload/dienstleistung/daten/soz_indikatoren/eusi/paper14.pdf
- Bollen, K.A., and Hoyle, R.H. (1990), «Perceived cohesion: a conceptual and empirical examination». *Social Forces*, vol. 69: 479–504.
- Bourdieu, P. (1980), «Le capitale social: Notes provisoires», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τομ. 31: 2-3.
- Bourdieu, P. (1985), «The Forms of Capital», se J. G. Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*, New York, Greenwood Press, σσ. 241-258.
- Carron, A. & Brawley, L.R. (2000), «Cohesion: Conceptual and measurement issues», *Small Group Research*, vol. 31 (1): 89-106.
- Castells, M. (1997), *The Power of Identity*, Oxford, Blackwell.
- Coleman, J. S. (1988), “Social capital in the creation of human capital”, *The American Journal of Sociology*, vol. 94, Supplement: 95-120.
- Council of Europe (2001) *Promoting the Policy Debate on Social Cohesion from a Policy Perspective*, Trends in Social Cohesion, No. 1, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Γιαννίτσης, Τ. (2013), *Η Ελλάδα στην κρίση*, Αθήνα, εκδόσεις Πόλις.
- de Haan, A. and Webbink, E. (2011), “Social cohesion and development: Using cross-country data to understand cohesive societies”, OECD International Conference on Social Cohesion and Development, Paris 21-22 January 2011,
<http://www.oecd.org/dev/pgd/46847109.pdf>
- van Deth, J. W. (2003), “Measuring social capital: orthodoxies and continuing controversies”, *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 6 (1): 79-92.
- Δημητρίδης, Σ. (2013) «Παγκόσμια πρωταθλήτρια η Ελλάδα στην αύξηση φορολόγησης μισθών», *Capital*, 27.3.2013, http://www.capital.gr/tax/News_tax.asp?id=1760052
- Easterly, W., Ritzan J. and Woolcock M. (2006), *Social Cohesion, Institutions, and Growth*, Working Paper Number 94, August 2006, Center for Global Development, Washington DC, www.cgdev.org
- ΕΛΣΤΑΤ (2012), Δελτίο Τύπου 2.11.2012, *Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών 2011*,
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_AN_00_2011_06_F_GR.pdf
- ΕΛΣΤΑΤ (2013), Δελτίο Τύπου 11.4.2013, *Έρευνα Εργατικού Δυναμικού*,
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJO02_DT_MM_01_2013_01_F_GR.pdf
- Eurostat Pocketbooks (2011), *Cultural statistics*, 2011 edition, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-32-10-374/EN/KS-32-10-374-EN.PDF
- Forrest, R., and Kearns, A. (2001), «Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood», *Urban Studies*, vol. 38 (12): 2125–2143.
- Friedkin N. E. (2004), “Social cohesion”, *Annual Review of Sociology*, vol. 30: 409–25.
- Hadjijanni, A. (2010), “On social cohesion in Greece”, *The Tocqueville Review/La Revue Tocqueville*, vol. 31: 7-40.

- ΙΜΕ-ΓΣΕΒΕΕ (2013), *Εισόδημα – δαπάνες νοικοκυριών*, Δεκέμβριος 2012, (http://www.gsevee.gr/images/ereunes/noikokuria_dec_2012/eisodima_dec_2012_.pdf)
- IOBE (2013), *Αποτελέσματα Ερευνών Οικονομικής Συγκυρίας*, Δεκέμβριος 2012, Αθήνα, Ιανουάριος 2013, http://www.iobe.gr/media/oik_syg/December_2012.pdf
- Jenson, J. (1998) *Mapping Social Cohesion: The state of Canadian Research*, Canadian Policy Research Network, Study F 03, Ottawa, Renouf Publishing.
- Κασίμης, Χ. & Ζωγραφάκης, Σ. (2013) «Η ύπαιθρος, η γεωργία και η κρίση», *Διεθνής και Ευρωπαϊκή Πολιτική*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος, τχ. 27:17-31.
- Kasimis, Ch. (2012), *Greece: Illegal Immigration in the Midst of Crisis, Migration Information Source, Country Profiles*, <http://www.migrationinformation.org/Profiles/display.cfm?ID=884>
- Καυταντζόγλου, Ι. (2006) *Κοινωνικός αποκλεισμός: Εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διαφορούμενης έννοιας*, Αθήνα, εκδόσεις Σαββάλας.
- Kearns, A., and Forrest, R. (2000), "Social Cohesion and Multilevel Urban Governance", *Urban Studies*, vol. 37 (5-6): 995-1017.
- Klein, N. (2007), *Το δόγμα του σοκ. Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής*, Αθήνα, εκδόσεις Λιβάνης.
- Κουζής, Γ. (2011), «Η ευέλικτη εργασιακή βαρβαρότητα», συνέντευξη *tvxs*, 4.5.2011, <http://tvxs.gr/news>.
- Κουζής, Γ. (2013), «Πλήρης η ανατροπή στη διαμόρφωση των μισθών», *Η Αυγή*, 10.2.2013, <http://www.avgi.gr/ArticleActions/show.action?articleID=750759>.
- Manchin, A. (2011), "In Greece, 'Suffering' Up Sharply to 25%. Greeks expect their lives in five years to be worse than they are today", <http://www.gallup.com/poll/149675/greece-suffering-sharply.aspx>.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2013), «Σχολικά γεύματα στην Ελλάδα της κρίσης», *Ενημερωτικό Δελτίο 4/2013*, Ομάδα Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, http://www.kritiki.gr/attachments/article/218/PARU_Newsletter_04_12.pdf.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2013), «Το κοινωνικό δίχτυ ασφάλειας αντιμετωπίζει με τη φτώχεια στην Ελλάδα της κρίσης», *Σύγχρονα θέματα*, περίοδος 8, τομ. 35, τχ. 120: 47-53.
- Μουρίκη, Α. (2012), ««Στον βωμό της 'ανταγωνιστικότητας': η απορρόθμιση της αγοράς εργασίας και των εργασιακών σχέσεων την περίοδο 2010-2012 και οι επιπτώσεις της στις προοπτικές ανάκαμψης», σε Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη, Ε. Φρονίμου (επιμ.), *Το κοινωνικό πορτραίτο της Ελλάδας 2012. Όψεις της κρίσης*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ, σσ. 55-88, [διαθέσιμο από http://www2.ekke.gr/images/PDF/Social_portrait_2012.pdf].
- OECD (2001), *The Well-Being of Nations: The Role of Human and Social Capital*, OECD, Paris.
- Pahl, R. E. (1991), "The search for social cohesion: from Durkheim to the European Commission", *Archives Européennes de Sociologie*, vol. 32: 345-360.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (1996) «'Ορθολογικές' ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός 'ανορθολογικού' πολιτικού συστήματος», σε Χ. Λυριντζής, Ηλ. Νικολακόπουλος, Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-1994*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο, σσ. 139-160.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. (2003), «Εθελοντικές και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός», σε Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες – Δημοσκοπήσεις, 2003*, Αθήνα, εκδόσεις Λιβάνης, σσ. 111-148.

- Παναγιωτοπούλου, Ρ. και Παπλιάκου, Β. (2007), σε «Όψεις του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα», Θ. Μαλούτας, Π. Καφετζής, Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Πολιτική, κοινωνία, πολίτες. Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (ESS)*, Αθήνα, εκδόσεις ΕΚΚΕ, σσ. 219-268.
- Panagiotopoulou, R. (2012), "Jugend in Griechenland ohne: Zukunftsaussichten?", *Südosteuropa Mitteilungen*, vol. 52, 02, 16-31.
- Portes, A. and Landolt, P. (1996), "Unsolved mysteries: The Tocqueville Files II. The downside of social capital", *The American Prospect*, vol. 7(26): 18-21.
- Portes, A. (2000), "The two meanings of social capital", *Sociological Forum*, vol. 15 (1): 1-12.
- Σταθάκης, Γ. (2013), «Το ελληνικό μνημόνιο», *Σύγχρονα θέματα*, περίοδος 8, vol. 35, τχ. 120: 34-39.
- Trantafyllidou, A. (2009), Migration and Migration Policy in Greece. Critical Review and Policy Recommendations, IDEA Policy Briefs, No. 3, April 2009, http://ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/docl_22072_928446338.pdf.
- Τσακαλώτος, Ε. (2011), «Η ελληνική οικονομική κρίση», Α. Βλάχου, Ν. Θεοχαράκης, Δ. Μυλωνάκης (επιμ.) *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg: 346-67.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012), *Η Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας. Από τη μακρά εφηβεία στη βίαια ενηλικίωση*, Αθήνα, εκδόσεις Θεμέλιο.

Διαδικτυακοί τόποι:

www.cgdev.org
<http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Initiative-Working-Paper-Series/SCI-WPS-01.pdf>
http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SF_A10_DT_AN_00_2011_01_F_GR.pdf,
www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A0101/PressReleases/A0101_SJ001_DT_QQ_04_2012_01_F_GR.pdf
http://www.kritiki.gr/attachments/article/4/PARU_NewsLetters_01_12.pdf.
<http://www.oecd.org/ctp/tax-policy/tax-burdens-on-labour-income-in-oecd-countries-continue-to-rise.htm>
<http://www.oecd.org/dev/pgd/internationalconferenceonsocialcohesionanddevelopment.htm>
<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-02042013-AP/EN/3-02042013-AP-EN.PDF
<http://oggi.simor.ntua.gr/oi-deiktes/oikonomia/selides-oikonomikn-deiktn/ec23>,
<http://marketbeast.gr/?p=108427>
<http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231056766>
<http://www.imegsevee.gr/ereunes-gnwmis/620--2013-?format=pdf>
<http://www.metronanalysis.gr/gr/polls/ziped/pub16108.pdf>
<http://www.tovima.gr/society/article/?aid=510657>
http://www.destatis.de/DE/PresseService/Presse/Pressemitteilungen/2011/12/PD11_482_12711.html

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Elliott, A. and Turner, B. S. (2012), *On Society*, Cambridge: Polity Press.

Από τον Ν.Χ. Τάτση

Το βασικό θέμα του εν λόγω πονήματος αφορά την αναζήτηση των παραμέτρων που συνθέτουν το εννοιολόγημα «κοινωνία». Πώς (θα πρέπει να) αντιλαμβάνονται τον όρο αυτό οι κοινωνιολόγοι (και όχι μόνο) στις μέρες μας; Με ποιόν τρόπο τον κατανοούμε και τι περιεχόμενο έχει μέσα σε ένα περιβάλλον κατακλυσμιαίων κοινωνικών αλλαγών; Οι δύο συγγραφείς υπογραμμίζουν ότι δεν μπορούμε πλέον στην εποχή μας να εθελουφλούμε με νοσταλγικές αναφορές στον κοινοτισμό του παρελθόντος, με εμμονές στο «μεθοδολογικό εθνικισμό» των ερευνών, ούτε φυσικά με απομόνωση της «κοινωνίας» σε ενδογενή συστημικά πρότυπα.

Στην πρώτη πρόταση της εισαγωγής του βιβλίου τους, τονίζουν με έμφαση πως «η χρυσή εποχή της ‘κοινωνίας’ έχει προ πολλού παρέλθει». Η «κοινωνία» είναι αναμφισβήτητη ήδη μια προβληματική έννοια και το θεωρείν μας χρειάζεται να την επανεξετάσει. Αλλά με ποιά αναλυτική λογική; Ως συλλογική έκφραση, ως εξατομικευμένη έμφαση, ως οικουμενισμό, ως κοινωνικότητα, ως θεσμικό πλαίσιο; Ως τι; Οι επικριτές της είναι ήδη αρκετοί. Ο J. Baudrillard εκτιμά ότι πρόκειται για μια «υπερ-πραγματικότητα προσομοιώσεων», ο U. Beck την βλέπει σαν φαντασιακό «zombie», ο R. Sennett επιμένει πως έχει «φθαρεί», ο Z. Bauman διαπιστώνει πως είναι σε κατάσταση «ρευστότητας», ενώ ο R. Putnam παρατηρεί πως στη σύγχρονη πραγματικότητα της κοινωνικής διάσπασης παίζουμε «bowling» μόνοι μας. Οι δύο συγγραφείς προσθέτουν ότι η σύγχυση για τον όρο «κοινωνία» επιτείνεται από κοινά υιοθετημένες απόψεις, όπως (α) «υψηλή κοινωνία», (β) δημόσια, καθημερινή αλληλόδραση, (γ) δύναμη πολιτικά υπέρτερη από το άτομο, (δ) ιεροποιημένη ταύτιση με συλλογικές οριοθετήσεις, ή (ε) μια παγκόσμια ενότητα.

Στον προβληματισμό τους, σχηματοποίησαν τρία βασικά μοντέλα που αναπτύχθηκαν για την «κοινωνία» από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα – (α) Η «κοινωνία» ως «δομή», (β) ως «αλληλεγγύη», και (γ) ως «δημιουργία». Η πρώτη, ιεραρχική σε ορισμένο τόπο (και χρόνο), και αντιπαραθέτοντας τον «εαυτό» με τον «άλλο», δίνει πρωτοκαθεδρία στα κανονιστικά πλαίσια. Η δεύτερη, διαδραστική με συναρτήσεις κοινοτικού χαρακτήρα, και τον «εαυτό» με τον «άλλο» σε ένα συνεχές, αναζητεί τη συνεργασία και τη συμφωνία. Η τρίτη, επινοητική ως προς τις σχέσεις του «εαυτού» με τον «άλλο», υιοθετεί μια ελαστικότητα προωθώντας τον διάλογο, την επικοινωνία, και την ανάπλαση θεμελιωδών αρχών. Η «κοινωνία» ως δομική άρθρωση αναφέρεται σε αντικειμενικές επιταγές και επιβολές, σε

οργανωτικές παραμέτρους, δικαιώματα και υποχρεώσεις, γενικά την έννομη τάξη, ένα συστημικό πλαίσιο με θεσμοθετημένες σχέσεις και οριοθετήσεις. Ο E. Durkheim δίδεται σαν εκπρόσωπος αυτής της σύλληψης με την υπερτερότητα του συλλογικού στοιχείου. Η «κοινωνία» ως αλληλέγγυα κατάσταση χαρακτηρίζεται “sticky”, δηλαδή, επενεργεί σαν ένα είδος «κόλλας» που αντιμάχεται τις πολιτικές-οικονομικές δυνάμεις της διάσπασης, της διάκρισης, και του ανταγωνισμού. Ως εκπρόσωποι αυτής της τάσης αναφέρονται οι F. Tonnies, J. Habermas, J. Alexander, A. Etzioni, και R. Sennett. Η «κοινωνία» ως δημιουργία δίνει έμφαση στην υποκειμενικότητα ως βάση των σχέσεων. Ο κόσμος εκλαμβάνεται σαν αυτόνομος, απροσδιόριστος, ελεύθερος, διακινούμενος, επιδεκτικός διαφωνιών, με «γέφυρες» προς τον «άλλο», να αναζητά διαρκώς το αυθεντικό, έστω και φαντασιακά. Σημειώνεται πρόσθετα η επιρροή της σύγχρονης τεχνολογίας στη διάπλαση των σχέσεων αλλά και της ατομικής ταυτότητας (1.6 δισεκατομμύρια είναι οι χρήστες του Διαδικτύου και 4 δισεκατομμύρια οι χρήστες των κινητών τηλεφώνων). Ως εκπρόσωποι αυτής της ερμηνείας μνημονεύονται οι G. Simmel, C. Castoriadis, A. Giddens, και U. Beck.

Κλείνοντας την ανάλυσή τους, επισημαίνουν ότι η «κοινωνία» στους καιρούς μας βρίσκεται πάλι σε μεταβατικό στάδιο, «από την τάξη στην αταξία, από τη σταθερότητα στο χάος, από την κοινωνικότητα στην άρνησή της». Η κοινωνία στον 21ο αιώνα έχει αμετάκλητα τραυματισθεί, είναι ακυβέρνητη, ανήθικη, τρομοκρατική, διαβολική». Σε συμφωνία με τον Γάλλο κοινωνιολόγο L. Boltanski, δέχονται επίσης ότι, με τα σύγχρονα επικοινωνιακά δίκτυα, όλοι και όλες σήμερα απλώς «υποφέρουν από μακρυά». Δίχως, δηλαδή, την αμεσότητα των προβλημάτων ενός κοινωνικού περιβάλλοντος. Βλέπουν δε το μέλλον πάλι σε τριπλή διάσταση: Πρώτον, κοινωνίες σε «άγρια κατάσταση» (Feral Societies), αποπροσανατολισμένες εξ αιτίας της παγκοσμιότητας, του διεθνοτισμού, και του νεοφιλελευθερισμού. Με συγκρούσεις, εγκληματικότητα, απουσία πολιτισμικού ήθους, ανεργία, φτώχεια, φθορά της δημόσιας σφαίρας, απουσία του κράτους πρόνοιας, βία, διαλυμένες οικογένειες, αναρχία, συμπεριφορά όχλου, κλπ. Δεύτερον, κοινωνίες της «διασκέδασης» (Entertainment Societies) με παθητικό καταναλωτισμό των *media* και απουσία πολιτικού προβληματισμού. Τρίτον, κοινωνίες της «καταστροφής» (Catastrophic Societies), όπου συμπεριλαμβάνουν μια σειρά ζητημάτων από την οικολογία μέχρι την αύξηση του πληθυσμού της γης (10 δις το 2050). Καμία αισιόδοξη προοπτική; Ο «κοσμοπολιτισμός» σαν αποτέλεσμα της παγκοσμιοποίησης ή η επιρροή των αρχών του δυτικού κόσμου στις αναπτυσσόμενες οικονομίες (BPIK – Βραζιλία, Ρωσσία, Ινδία, Κίνα).

Οι αντιρρήσεις που θα διατύπωνε ένας ιστορικός του κοινωνιολογικού θεωρείν για τις σχηματοποιήσεις των Elliott και Turner είναι σίγουρα πολλές και σημαντικές. Όχι μόνο για την απουσία Σχολών (π.χ. Κριτική Θεωρία), τη σχετική υποτίμηση θέσεων κορυφαίων διανοητών, όπως για παράδειγμα οι K. Marx, M.

Weber, και T. Parsons, ή την ένταξη του E. Durkheim στο πρώτο μοντέλο, αλλά και γενικότερα την αδυναμία τους να προσδιορίσουν κάποιους καινοφανείς έστω άξονες μιας συγχρονικής σύλληψης της «κοινωνίας». Παρ' όλα αυτά, η μελέτη τους έχει ενδιαφέρον για την καταγραφή ενός καίριου προβλήματος που έχει γίνει στοχαστική πρόκληση για τους φορείς του επιστημολογικού μας τομέα. Ακόμη, μολονότι θα μπορούσαν να εκφράσουν ρητά την μάλλον εύλογη αλλά λανθάνουσα προτίμησή τους προς την «Κοινωνία της Δημιουργίας», το βιβλίο έχει εν τούτοις ξέχωρη χρησιμότητα παιδαγωγικού χαρακτήρα και ενισχύει την αναγκαιότητα νέων οριοθετήσεων του απαρχαιωμένου σε πολλά σημεία «λεξικού» των κοινωνιολογικών όρων.

SUMMARIES IN ENGLISH

“Responses to the questions on the crisis”

Thomas CONIAVITIS

The period of neoliberal dominance, 1970-2008, ends with a return to state interventional politics. While neoliberalism seems to have reached its limits with the 2008 crisis, the European Union and the International Monetary Fund insist in promoting it in countries, like Greece, that have no choice (except uncontrolled default) but to accept these conditions because of their debt. The crisis in Greece is due to endogenous (pathogenesis, financial dead ends etc.) as well as external factors such as the external debt and the ties between Greece and the European Union. The crisis will remain for many years but has already brought modifications and changes in the social structure of the country, in social cohesion and on a political level as well. The crisis in the European Union cannot be surpassed without its economic and political unification.

“A sociological look at the ‘crisis’”

Nikos KOKOSALAKIS

The economic crisis which has hit the planet, and Greece especially since 2009, is also social and thus a subject matter for sociology. Basic cause of the crisis is considered the uncontrollable growth of the monetary sector and its instability which results in high recession in the European South and especially in Greece. On the face of uncontrollable bankruptcy, due to indigenous structural problems, the party- political clientilistic system and social pathologies, the country was forced to borrow from its European partners and the IMF, who imposed public fiscal terms which have hit especially the economically weaker social strata and the unemployed. The neoliberal economic policies which continue at a European level, with Germany being mainly responsible, do not seem to help while the crisis continues to threaten not just Greece but also the Eurozone and the capitalist system generally. Meanwhile the growing unemployment, especially of the young, and the recession in the South press for change of economic policy.

“The nationwide (all-Greek) campaign against memoranda and austerity policies”

Maria KOUSIS

From February 2010 to December 2012, a nationwide campaign was formed by 31 large protest events with high numbers of participants against Troika's Memoranda (by the European Commission, the European Central Bank and the International Monetary Fund) and austerity policies approved by members of the Greek Parliament. Although based in Syntagma Square, the campaign extended with parallel and coordinated protests across most Greek cities and in some case in EU and non-EU ones. Broad, cross-class coalitions involving large numbers of organizations and the general public, protested against overwhelming wage and pension decreases, tax increases, new taxes, dramatic unemployment, drastic privatization of public enterprises, drastic increase of inequalities and poverty, aggravated recession and no growth, as well as against threats to democracy and Greek sovereignty. The contention arising in this EU peripheral country and the global political attention it has received move beyond and above the EU as a transnational space of opportunities and threats. It illustrates a shift towards the importance of the financial sector and the impacts of the financial crisis of an ever more interdependent global economic and political arena of the 21st century.

“Financial origins of the Greek paranoia”

Alexandros-Andreas KYRTSIS

Pivotal social-psychological aspects of the Greek crisis can be traced back to the indebtedness of society and state. The dramatization of the conditions that economic crises produce, and the forms of social paranoia that emerge, are not for the most part the result of absolute deprivation, but rather of relative loss. Such social-psychological mechanisms originate from rationalizations that can be associated with the psychological implications of debt and its impact both on individual and on collective processes. Targeting actors who are supposed to be responsible for negative developments is often the work of those who lose contact with empirical realities. The emergent phenomena of social paranoia are further enhanced by the suppression of unpleasant aspects of social and economic life. The most significant consequences of this collective psychology of social paranoia, which can be associated with indebtedness, must be searched in the political domain. They can be observed in the forms of political inaction and paralysis, which obstruct the mobilization towards changes that might pave the way to a resolution of the crisis.

“From criseology to an interventionist sociology of awakening and social action”

Minas SAMATAS

In my response to the *Greek Sociological Review's* questions, I would like to go beyond the growing “criseology”, which is rather esoteric and interesting only to the social experts. In my view, our Greek society, which is now coping with a dramatic humanitarian crisis, in addition to other kind of politico-economic crises, it is now in front of a social disaster; this suffering society expects from all of us, especially the social scientists a much more tangible contribution to overcome the crisis, beyond our theoretical analysis. Therefore, I would like to complete my answers about the causes and effects in Greece and Europe, answering also to the critical question: what we sociologists should do to overcome this crisis? I answer with an urging call, which is summarized in the heading “from a ‘criseology’ to a sociology of intervention in the community for social awareness and social action”.

“A reflective text on the ‘crisis’”

Nikolaos H. TATSIS

This brief commentary about the current economic, social, political, and cultural crisis focuses its critical attention upon five selected dimensions of the new ‘Gordian Knot’: (a) The dominance of an objectifying positivistic spirit. (b) The destructive trend of neo-liberalism. (c) The presence of an ‘alternative void’, an ideology which could activate some social movement for systemic change. (d) The acceptance of a limitless consumerism and its materialistic world-view. (e) The consequences of globalization. Concerning the Greek case in particular, it refers to the omnipresence of (institutional) anomie that is caused by the de-sanctification of the country’s traditional value system and the political (party network) corruption. Finally, it gives an example of this disintegrating anomy in the state universities.

“The welfare state in a critical juncture”

Maria PETMESIDOU

This article critically discusses crucial issues for the future of the welfare state in Greece, from a comparative perspective. It focuses on three major questions. First, whether and to what extent the welfare state constitutes a fiscal burden

that contributed to the current crisis; Second, where is welfare-state reform heading, in view of crucial changes in the socio-economic domain (i.e. dismantling of labour relations, heightening insecurity and job precariousness, and socio-economic polarization), and important (politico-ideological) value shifts; Third, how likely is a scenario of permanent austerity and diminishing welfare in the European periphery, which will signal the end of the European social model; The article concludes with brief remarks on an alternative scenario for the reinvigoration of the welfare state as growth lever.

“Decision-making and the Subject. A four-fold typology”

Nicos MOUZELIS

On the basis of the distinctions between strong and weak voluntarism and between duality and dualism a typology of the subject in terms of the decision-making process is proposed. Four types of subject are discussed: the rational-choice, the passive, the habitus/dispositional and the apophatic.

“The question of world disclosure in Charles Taylor's hermeneutics”

Vasilis ROMANOS

This paper discusses the question of the relationship between subject and social structure in the work of Charles Taylor focusing on social agency's capacity to disclose the linguistic world within which it always-already finds itself. In opposition to Habermas' critique, according to which Taylor sets up a 'holistic social ontology' which reproduces all the basic assumptions of the 'linguistic turn' (the epistemic priority of *langue* vs *parole*), I attempt to show that Taylor's program endows social agency a sufficient distance to the facts of a cultural tradition. This is so, firstly because the way he conceives of social systems as 'inherently open worlds of meaning' does not allow for the 'cognitive closure' Habermas supposes, and secondly because he develops a *hermeneutic* theory of the human subject which keeps the – fundamental to social agency – questions of *identity* and practical *orientation* always open to consideration. Thus, although Taylor structures indeed the question of the relationship between subject and the world in accordance to the principal dictates of the 'linguistic turn', he does not entrap subjects to language.

“‘Here we have a superior level of students; there are no deviations from the rule’. On a moral topography of the self of middle class adolescents”

Michalis CHRISTODOULOU and Panelis KYPRIANOS

The aim of our article is to empirically examine how class dynamics and schooling experiences make up the ways adolescents come to forge their sense of who they are. Drawing on life narratives of adolescents attending experimental high schools, we focused on the vocabularies of motives they set in motion for making sense of their selves and of their everyday life experiences within and outside school. We argue that the identities these adolescents claim are grounded in vocabularies of motives that the school culture provides in order that they define themselves as autonomous, different and morally superior in comparison with other high school students. Nevertheless, these narrative identities are strongly ambivalent because both of the organizational culture of their school and of the strategies of their families.

Keywords: Adolescence, Identity formation, vocabularies of motives, middles classes, family strategies

“Social cohesion in the Greek society of the economic crisis”

Roe PANAGIOTOPOULOU

The term social cohesion was recently rediscovered by international organizations to empirically measure the attitudes and endurance of societies in austerity programs. In the first part of the paper the prevalent approaches on social cohesion are presented. This is followed by a brief description of the economic living conditions, employment opportunities and inequalities caused by the austerity program implemented in Greece and affecting the consolidation and reproduction of the Greek society after 2009. Considering that the crisis is not only economic, but also political, and touches on social values too, attitudes and the behavior that are maintained despite the ongoing processes of rapid social recomposition, are reported upon. These contrast to other attitudes and behavior that are vanishing. In particular, the behaviors and mentalities that have provided for social ascendance are rapidly changing, although they continue to rely upon family support. The processes of social change are most painful for several social strata and reinforce existing social inequalities putting social cohesion in jeopardy.

ΟΔΗΓΙΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ ΚΑΙ ΥΠΟΒΟΛΗΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* δημοσιεύει μόνον πρωτότυπες εργασίες που εντάσσονται στο γνωστικό αντικείμενο της Κοινωνιολογικής επιστήμης, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημοσύνης.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Για την αξιολόγηση, τα άρθρα αποστέλλονται, ανώνυμα, σε δύο (2) τουλάχιστον κριτές από εκτενή κατάλογο κοινωνιολόγων και άλλων ειδικών επιστημόνων. Η αναδημοσίευση εργασιών που έχουν δημοσιευτεί στην *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Οι εργασίες υποβάλλονται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: koinwepith@gmail.com
Τηλέφωνο επικοινωνίας: (+30) 2106011522

Οι εργασίες δεν πρέπει να ξεπερνούν συνολικά τις 9000 λέξεις (συμπεριλαμβανομένων των υποσημειώσεων και βιβλιογραφίας), ενώ θα πρέπει να είναι δακτυλογραφημένες με μέγεθος γραμμάτων 12 στιγμών σε διπλό διάστημα. Τα κείμενα πρέπει να είναι γραμμένα σε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου Windows.

Σε περίπτωση που η εργασία περιλαμβάνει διαγράμματα/σχέδια/πίνακες, να αποστέλλονται σε υψηλής ποιότητας ψηφιακή απόδοση. Εάν αυτό δεν είναι εφικτό αποστείλατε ταχυδρομικά τα πρωτότυπα στη διεύθυνση: *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, υπόψη Σωκράτη Κονιόρδου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο Κρήτης 74100.

Οι παραπομπές σε βιβλία και άρθρα γίνονται μέσα στο κείμενο σε παρένθεση: όνομα συγγραφέα, έτος έκδοσης και σελίδα, π.χ. (Giddens 1990: 25-26) ή (Μουζέλης και Παγουλάτος 2003: 53). Επίσης όταν υπάρχουν πολλαπλές αναφορές στο ίδιο σημείο, χωρίζονται με κόμματα.

Οι υποσημειώσεις παρατίθενται υποσέλιδες. Οι δείκτες των υποσημειώσεων (αριθμοί) αναγράφονται με ευδιάκριτους αριθμούς (χωρίς παρένθεση) στη λέξη μετά τη στίξη (π.χ., Κοινωνιολογία,¹).

Η βιβλιογραφία παρατίθεται στο τέλος της εργασίας κατά αλφαβητική σειρά.

Η παράθεση βιβλίου αναγράφεται με τη σειρά: συγγραφέας (επώνυμο και όνομα), έτος, τίτλος βιβλίου σε πλάγια γραφή (*italics*), τόπος έκδοσης, εκδοτικός οίκος. Παραδειγμα: Castell, Manuel (1997), *The Power of Identity*, Oxford, Blackwell.

Η παράθεση άρθρου σε βιβλίο αναγράφεται με τη σειρά: συγγραφέας (επώνυμο και όνομα), έτος, τίτλος άρθρου μέσα σε εισαγωγικά, όνομα επιμελητή (όνομα και επώνυμο) με την ένδειξη (επιμ.), τίτλος βιβλίου σε πλάγια γραφή (*italics*), τόπος έκδοσης, εκδοτικός οίκος, σελίδες του άρθρου. Παραδειγμα: Αντωνοπούλου, Μαρία (2011) «Για τη σχέση του Βέμπερ με τον Μαρξ», στο Μ. Αντωνοπούλου και Σ. Χιωτάκης (επιμ.), *Max Weber, Ο Σύγχρονός μας: Δοκίμια κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας*, Αθήνα, Νήσος, σσ. 25-42.

Για άρθρο περιοδικού: Συγγραφέας (επώνυμο και όνομα), έτος, τίτλος άρθρου μέσα σε εισαγωγικά, τίτλος περιοδικού σε *italics* (πλάγια γράμματα), αριθμός τεύχους και/ή τόμου, σελίδες του άρθρου.

Παραδείγματα:

— Dodd, Nigel (2007) “On Simmel’s Pure Concept of Money: A Response to Ingham”, *European Journal of Sociology*, vol. 48: 273-294.

— Μουζέλης, Νίκος και Παγουλάτος, Γιώργος (2003) «Κοινωνία Πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη Μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 22, Δεκέμβριος, σσ. 5-29.

Οι εργασίες συνοδεύονται από:

α) περίληψη στα ελληνικά έως 150 λέξεις,

β) περίληψη στα αγγλικά έως 150 λέξεις,

γ) πλήρες ονοματεπώνυμο του/των συγγραφέα/ων, όπως και τίτλο της μελέτης στα αγγλικά,

δ) ιδιότητα/ες του/των συγγραφέα/ων,

ε) έως έξι λέξεις-κλειδιά και

στ) σύντομο βιογραφικό σημείωμα που θα έχει την ακόλουθη μορφή:

- Πλήρες Όνομα & Επώνυμο
- Τίτλοι Σπουδών
- Επιστημονική εξειδίκευση και τομείς ενδιαφέροντος
- Απασχόληση
- Στοιχεία επικοινωνίας: ταχυδρομική διεύθυνση, διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (e-mail), αριθμοί τηλεφώνων.

Εργασίες που δεν ακολουθούν το πλαίσιο οδηγιών ή/και δεν είναι επιμελημένες γλωσσικά, δεν μπορούν να δημοσιευθούν ακόμα και εάν έχουν κριθεί θετικά.

